

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

151
(2/2015)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ (Француска)
Др Милан БРДАР (Београд)
Др Рајко БУКВИЋ (Београд)
Др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад)
Др Масајуки ИВАТА (Јапан)
Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд)
Др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад)
Др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад)
Др Часлав ОЦИЋ, дописни члан САНУ (Београд)
Др Питер РАДАН (Аустралија)
Др Панајотис Г. ХАРИТОС (Грчка)
Др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни и одговорни уредник
Др Часлав ОЦИЋ
дописни члан САНУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

151
(2/2015)

НОВИ САД
2015

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Радомир Поповић
ОДНОС КТИТОРА И ИГУМАНА
ПРЕМА ХИЛАНДАРСКОМ И
СТУДЕНИЧКОМ ТИПИКУ
СВЕТОГ САВЕ	Radomir Popović
ATTITUDES OF FOUNDERS
AND ABBOTS TO HILANDAR
AND STUDENICA TYPICONS
OF ST SAVA
239–248	
Билјана Мандић и Ивана Перковић
НАСТАВНИЦИ МУЗИКЕ У
СРПСКИМ ПРАВОСЛАВНИМ
БОГОСЛОВСКИМ ШКОЛАМА
ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА	Biljana Mandić and Ivana Perković
MUSIC TEACHERS IN
SERBIAN ORTHODOX
SEMINARIES BETWEEN
THE TWO WORLD WARS
249–275	
Горан Васин и Ненад Нинковић
СМРТ ИЗМЕЂУ САНИТАРНИХ
ПРОПИСА И НАРОДНИХ ОБИЧАЈА:
КУГА У СРЕМУ 1795–1796.	Goran Vasin and Nenad Ninković
DEATH – BETWEEN SANITARY
REGULATIONS AND FOLK CUSTOMS
(PLAGUE IN SREM IN 1795 AND 1796)
277–287	
Тијана Шурлан
ПРИЗНАЊЕ ДРЖАВА У
МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ: СЛУЧАЈ
КОСОВА И МЕТОХИЈЕ	Tijana Šurlan
RECOGNITION IN INTERNATIONAL
LAW: THE CASE OF KOSOVO
AND METOHIJA
289–306	
Јелена Обренић
МОЖЕ ЛИ ТУРИЗАМ ДА РАЗВИЈЕ
ДРАГАЧЕВСКА СЕЛА?	Jelena Obrenić
IS TOURISM POWERFUL ENOUGH
TO DEVELOP DRAGAČEVO VILLAGES?
307–317	
Сенка Бенгин
и Билјана Ратковић Његован
ПОСЛОВНА КОМУНИКАЦИЈА
ЕЛЕКТРОНСКОМ ПОШТОМ	Senka Bengin
and Biljana Ratković Njegovan
BUSINESS E-MAIL
COMMUNICATION
319–332	

ОСВРТИ / REVIEWS

Ана Селић

ПУТОКАЗИ МИЛАНА ГАВРИЛОВИЋА

(Милан Гавриловић, *Народни џуџи. Одабрани сјиси*, Балканија, Нови Сад 2015)
333–339

Љубомир Симовић

КРЕМАНСКО СВЕДОЧАНСТВО

(Илија Мисаиловић, *Кремна: село на џуџу Ужице–Вишеград*.
Народна библиотека Ужице, Ужице 2015)
339–342

Драго Његован

ОСОБЕНА ИСТОРИЈА СЕЛА БОЛМАН У БАРАЊИ

(Јован М. Недић, *Болман је био Болман*, издање аутора, Болман 2012)
343–344

Часлав Оцић

БОЉЕ ВЛАСТ НЕКО РАСТ

(Гојко Грђић, *Усјон и њад Тијове Југославије: Полиџекономски биланс*,
Албатрос Плус, Београд 2015)
345–353

НЕКРОЛОГ / OBITUARY

In memoriam

Часлав Оцић

ПАНАЈОТИС Г. ХАРИТОС

Παναγιώτης Χάριτος

(1946–2014)

355–357

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

359–361

ОДНОС КТИТОРА И ИГУМАНА ПРЕМА ХИЛАНДАРСКОМ И СТУДЕНИЧКОМ ТИПИКУ СВЕТОГ САВЕ

РАДОМИР ПОПОВИЋ

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет

Мије Ковачевића 116, Београд, Србија

radomir.popovic@live.com

САЖЕТАК: Српски манастири посвећени Пресветој Богородици – Хиландар и Студеница, унутрашњи – духовни – живот регулишу према ктиторским типцима, чији је аутор Свети Сава, који је био монах у оба манастира. Према типцима, ктитори су стекли ктиторска права у односу на своје *кѣишѣорије*, и они су били у посебном положају у односу према игуманима који руководе манастирима. У раду је објашњен однос између ктитора и настојатеља манастира, односно игумана према манастирским типцима, с посебним освртом на особености српске државе и Цркве. Поред Хиландарског и Студеничког типика, у средњовековној српској држави и њеном правном поретку Душанов законик итекако води рачуна о надлежностима настојатеља, односно игумана манастира и њихових ктитора. Објашњено је да је поводом оснивања новог манастира и поводом његовог уређења, црквено предање веома експлицитно и децидно поштовано. Методологија овог рада заснива се на проучавању и анализирању историјских извора, а затим се резултати компаративно износе и потврђују.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Душанов законик, манастири, Свети Сава, Студеница, типик, Хиландар

Манастири Хиландар и Студеница су ктиторски манастири и свој унутрашњи духовни живот регулишу према ктиторским типцима. Сем тога, оба манастира посвећена су Пресветој Богородици (празницима Успењу и Ваведенју). Писац оба типика је једна личност – Свети Сава, који је био монах у оба манастира и добро је знао прилике и могући поредак у њима. Свети Сава је приликом писања својих типика за узор имао типик манастира Богородице Евергетиде у Константинограду. Он је тај типик само прилагодио условима манастира Хиландара и Студенице.

Добро је познато да у случају Хиландара и Студенице оснивачи, односно ктитори Свети Симеон, Свети Сава и краљ Стефан Првовенчани у типичима фигурирају као ктитори који су стекли ктиторска права у односу на своје *кѣиѣиѣорије*. Како је реч о општежитељним – киновѣјским – манастирима у којима посебно место заузима настојатељ или игуман манастира, то су односи ктитор–игуман, или наследни ктитор–игуман, у посебном међусобном односу који је у типичу прецизно регулисан и одређен. У томе се заправо најсуптилније види, односно, прелама однос световна–духовна власт, уопште. Срећна је околност да су ктитори ових манастира били, или су постали, монаси као бивши владари, тако да се не може говорити о сукобу световна–духовна власт, односно ктитор–игуман. Оваква тенденција остаће на снази све време у средњовековној Србији с неким мањим изузецима.

ОДНОС КТИТОР–ИГУМАН У ДЕЛИМА СВЕТОГ САВЕ

Ктитор манастира Студеница је велики жупан Стефан Немања. Манастир није одмах добио свој типик. Типик је настао после смрти ктитора (1199. године). Овде се мора имати у виду чињеница да је ктиторство у манастиру Студеница наследно, преноси се на Немањине наследнике на великожупанском, односно краљевском престолу. О томе се јасно каже: „Јер ти си ктитор овом, као што ти и раније писмено предадох у твојој владавини (храм) Пресвете Богородице Добротворке у Студеници ни са ким у заједници, само теби и семену твоме после тебе” [*Сѣиси свейѣоѣа Саве и Сѣевана Првовенчаноѣа* 1939: 193]. То је јасно констатовано у самом типичу. „Игуман је одликован од благоверног и христољубивога краља, блаженога оца нашег и ктитора господина Симеона да је у броју игуманских манастира. И овај игуман је виши од своју игумана и да се назива први” [Студенички типик, 1986: 92 (гл. 13)].

Дакле, то што је Студеница у „броју игуманских манастира”, и да је њен игуман „виши од свију” и први, узаконио је сам ктитор, Свети Симеон. Даље, у Студеничком типичу важно место заузима одредба о томе како се бира нови игуман. Представници манастира одлазе „к самодржавном господину све српске земље, и да му молбу шаљу да дође у овај манастир”. Краљ, односно владар, узима учешће у избору игумана. Ова одредба темељи се на наследном ктиторству, јер ктитор учествује у избору и постављању новог игумана у својој *кѣиѣиѣорији*. Дакле, краљ, надлежни епископ и игумани краљевских манастира долазе у Студеницу, улазе у храм и врше избор „преподобног мужа”. После Свете Литургије епископ новоизабраном игуману даје јеванђеље, а „државни господин све српске земље узима га за руку од светих двери и приводи га Пресветој”, затим му даје жезал и уводи у игумански сто, затим га целива прво владар [Студенички типик, 1986: 93 (гл. 13); Троицки 1935: 109]. У типичу се затим недвосмислено каже да сâм „владар игумана поставља и господина и ктитора уместо себе, да буде осветитељ и чувар овога светога манастира” [Студенички типик, 1986: 93 (гл. 13); Троицки 1935: 109–110]. Владар је нека врста

духовни поредак у манастиру? Која су права ктитора на релацији ктитор—игуман? Да ли је ктитор, евентауално, могао сâм себе поставити за игумана своје *кѣиѣиѣорије*, односно задужбине, или, да ли је имао право да постави, или пак само да предложи личност која би могла бити игуман? Одговори на ова питања јасни су и недвосмислени у канонско-правном наслеђу Цркве. Ктитор има право да надлежном епископу предложи кандидата за игумана. Епископ је тај који проверава предложеног кандидата и поставља га као свог клирика [Милаш 1888: 346–347; Милаш 1902: 721]. Манастир има своју унутрашњу духовну слободу и независност коју потврђују оба типика. Манастир Хиландар је слободан „од свих”, како се каже, „ту власти, и од прота и од других манастира, и од особних владика. И да није ни под чијим правима, ни царским, ни црквеним, ни другим нечијим” [*Сѣиси свейѣоѣа Саве*, 1928: 72; Свети Сава 1986: II, 62]. Унутрашњи манастирски духовни поредак је под игуманом и под Пресветом Богородицом, као и „молитвама преблаженог и светог оца”, односно Преподобног Симеона као ктитора. Унутрашња духовна слобода манастира Хиландара посебно се огледа приликом избора и постављења игумана. Хиландар је „одликован од благоверних царева да је у броју игуманских манастира као и други царски игумански манастири. А други се знаменују од цара” [*Сѣиси свейѣоѣа Саве*, 1928: 76; Свети Сава 1986: II, 63]. Из економских и разлога практичне природе, Свети Сава је из Цариграда од цара у манастир донео жезал, односно штап, „да је у манастиру место назнаменовања царског” [Петровић 1986: 97]². У избору и постављању игумана у Хиландару учествује манастирски иконом, еклисијарх и 10 или 12 монаха „који су најстарији, и нека уђу у цркву и нека примисле себи игумана” [Хиландарски типик, 1986: 63 (гл. 13)]. Изабраном настојатељу предају манастирски Устав или типик и игумански штап, а потом га уводе у игумански сто.

Послушање или одговорност игумана је велика у општежићу. На првом месту је његово старање о духовном животу све братије. Зато се при избору игумана води рачуна да нови игуман буде искусни духовник. Приликом избора игумана не треба гледати на род, порекло, старост, новац, имање, већ „нека се изабере игуман само од њих, па макар се он тек постригао, макар био неписмен и од оних који су ван цркве приведени” [Хиландарски типик, 1986: 75 (гл. 19)].

У ктиторска права спада обавеза манастира да се моли за своје ктиторе. Тако у 35. глави Студеничког типика налазимо детаљне одредбе о томе. На дан упокојења Преподобног Симеона 13/26. фебруара обављан је годишњи помен ктитору у манастиру Студеници. Тога дана у манастир је долазио владар све земље и остали игумани. Панихида је вршена „светло и са свеноћним бденијем, светло и са појањем и свећама, и у вашем јелу и пићу”. „Уз то подајте хлеб и вино на врата, ко се намери у тај дан” [Студенички типик, 1986: 111 (гл. 35)]. Управо је ктиторско право на помен

² Српски владар чини у Студеници нешто што приликом избора игумана чини византијски цар у Цариграду [Петровић 1986: 97].

био један од главних мотива задужбинарства у средњем веку. [Тарановски 2002: 98–99, Поповић 2007: 145–154.] Када је реч о оснивању новог манастира и његовом уређењу, црквено предање веома је експлицитно и децидно. Тако, прво правило Прво-другог сабора 861. године у храму Светих Апостола у Цариграду јасно каже, уствари понавља, да нико не може основати нови манастир „без знања и воље епископа” (ἄνευ τῆς Ἐπισκόπου γνώμης καὶ βουλῆς) [*Правила Свяћих...* 2000: 791; Матија Властар 2013: 291–292]. Пошто је реч о општежитељним манастирима подразумева се да манастир има непокретну имовину коју ктитор обезбеђује за живот монаха и потребе манастира. Црквени канони и о томе воде рачуна. У истом канону каже се да је обавезно састављање пописа све манастирске имовине (βρεβίω εὐκαταγραφῆσθαι) који се као такав чува у архиви самог епископа (τοῖς Ἐπισκόποις ἀρχεῖοις) [*Правила Свяћих...* 2000: 791; Милаш 1896: 269; *Свещієни канони цркве* 2005: 398–399; Матија Властар 2013: 291–292]. Све то упућује на јасан закључак да су манастири интегрални део свеукупног црквеног живота и организације о којој се брине и стара епископ у свим инстанцама. Теодор Валсамон даје прилично опширно тумачење овог правила које је настало у постиконоборачком периоду. Наиме, познато је да су иконоборци између осталог прогонили монахе и нанели велике штете самим манастирима у имовинском смислу речи. Зато је овај Сабор патријарха Фотија (861) уствари на неки начин обнова и васпостављање монаштва и нарушеног поретка у манастирима. Ово правило закључује да ни епископ нема право на манастир, као на сопственост „већ му се дозвољава да има само епископска права у њему”, а то значи да поставља игумана, односно потврђује његов избор, даље, његово име помиње се у манастиру на богослужењима, стара се о манастирској управи и води рачуна о духовним преступима монаха [*Правила Свяћих...* 2000: 794]. Исто правило, односно канон је значајан јер сублимира црквену праксу по којој оснивач манастира, односно ктитор, није имао право без знања епископа самог себе, или уместо себе, да постави за игумана (παρὰ γνώμην τοῦ ἐπισκόπου, εαυτὸν ἡγουμένους ἢ ἄθεαυτου) [*Правила Свяћих...* 2000: 791].

У случају манастира Хиландара као „царског манастира” чији је ктитор постао и источноромејски цар Алексије III Анђео (1199) царско учешће у избору и постављању игумана огледало се у поседовању царског жезла или штапа који је чуван у манастиру [Живојиновић 1998а: 34].

Шта је значило присуство царског жезла или штапа у манастиру Хиландару? Где су корени такве праксе? Жезал је симбол царске власти. Света Гора је од почетка била под заштитом или патронатом источноромејских царева и корени светогорског монаштва везују се за манастир Студион у Цариграду. Први сигилион (печатна повеља) за монахе на Атосу издао је цар Василије (867–886) у јуну 883. године и то за манастир Колову [Папахрисанту 2003: 97; Максимовић 1998: 21]. Око стотину година касније захваљујући личном пријатељству Светог Атанасија Атонског (†1004) и цара Никифора Фоке, основана је „царска лавра”, односно Велика Лавра (963)³ [Папахри-

³ Папахрисанту истиче да је Велика Лавра постала од 964. године „света лавра нашег благочестивог царства” [Папахрисанту 2003: 157, напомена 182].

санту 2003: 157] која је добила свој први Типик 970/71. године по узору на Студитски типик из 799. године [Максимовић 1998: 24; Ангелопулос 1997: 31]. Одмах затим уследио је типик цара Јована Цимискија (972). По одредбама овог типика, прота на Светој Гори потврђивао је источноромејски цар који му је предавао жезал ($\rho\alpha\beta\delta\omicron\varsigma$), док је епископ новог игумана потврђивао црквеном потврдом – печатом ($\sigma\phi\rho\alpha\gamma\iota\delta\alpha$) [Папахрисанту 2003: 234, напомена 137]. Према томе, пракса која је уведена у манастир Хиландар прописима Хиландарског типика из 1200/1. године, није ништа друго већ само следовање нечему што већ одавно постоји на Светој Гори. Монах Теодосије каже „даде му цар својом руком жезал, и заповеди да се овај чува у цркви...” [Теодосије Хиландарац 1860: 52]. С правом је за манастир Хиландар констатовао да „изгледа да је у питању био некада царски манастир” [Теодосије Хиландарац 1860: 46–47, 52; Живојиновић 1998б: 57]. У случају манастира Хиландара срећна је околност што су његови оснивачи и ктитори монаси Симеон и Сава, што је Свети Сава аутор Хиландарског типика добро знао праксу и духовно наслеђе које је затекао и на Светој Гори и у Цариграду, и што је на основу тих узора устројио и Хиландарски и Студенички типик.

Цар, односно владар у Византији третира се као „Божији слуга и осветник ономе који зло чини” (Рим 13, 4). Он се третира као заштитник Цркве и њен бранитељ [Петровић 1993: 78]. У својству „помазаника Господњег” и помагача Цркве, владар, био он цар као у Византији, или краљ у Србији, ужива поверење Цркве и њену наклоност која је Цркви добро дошла када је реч о ширењу или учвршћивању православне вере, или пак у временима сузбијања јереси или раскола који су потресали Цркву изнутра [Петровић 1993: 81].

Што се тиче одомаћене и устаљене праксе која је нашла место и у ктиторским типцима, да владар као ктитор новоизабраном игуману уручује жезал, она има корене у источноромејском царству. Наиме, новоизабраном патријарху у Константинограду цар је свечано предавао жезал, и говорио: „Света Тројица преко царства које нам (од Ње) даровано поставља те за Архиепископа Константинограда, Новог Рима и патријарха васељене” [Зизикин 2007: 116]. Цар је ово чинио као заштитник и покровитељ Цркве. Још је нови патријарх од цара добијао „најбољег коња” и цар је свога сина слао у патријархову пратњу [Зизикин 2007: 117].

ДУШАНОВ ЗАКОНИК О ОДНОСУ ИГУМАН–КТИТОР

Што се тиче средњовековне српске државе и њеног правног поретка видимо да Душанов законик итекако води рачуна о надлежности настојатеља, односно игумана манастира и њихових ктитора. У Законику ктитор се помиње два пута. Тако чл. 28 када говори о помагању сиромашних, манастир је дужан да то чини, „да се хране убоги, како је писано за ктитора” [Душанов законик 1986: 23]. У случају да то изостане одговорност је директно сносио игуман и он је „одлучиван од сана”, односно, лишаван је чина и звања [Душанов законик 1986: 23]. Из ове одредбе Душановог

законика јасно произилази да је обавеза манастира да помаже сиромаше, уствари, пропис и заповест ктитора манастира коју игуман само спроводи у дело.

Уколико то не чини, он уствари на првом месту не поштује вољу ктитора, односно оснивача манастира који је између осталих донео и ову одредбу. Душанов законик само на ниво општеобавезног државног закона подиже ову одредбу. Такође члан 35 Душановог законика, када говори о овлашћењу игумана да управља целокупном манастирском имовином, само понавља одредбе ктиторских повеља, „како пише хрисовуљ светих ктитора” [Душанов законик 1986: чл. 35]. Настојатељ манастира, уствари је само неко ко у руковођењу и управљању манастирском имовином спроводи у пракси вољу „светих ктитора”.

С друге стране, Душанов законик такође на нивоу обавезног закона за све поданике царства понавља пропис који већ постоји у манастирским повељама, односно ктиторским типцима „да се игуман у манастиру не поставља митом”. Законик прекршиоцима ове одредбе чак изриче и духовну санкцију, „да је проклет и онај који га је поставио” [Душанов законик 1986: чл. 13]. Дакле, постављање настојатеља манастира мимо прописа типика и одредби оснивача, заправо ктитора, има за последицу санкционисање и оних који су игумана на такав начин поставили као и уклањање тако постављеног игумана. Игуман је судећи по одредбама неколико чланова Душановог законика заузимао угледно место у целокупном друштвеном поретку, не само унутар црквене јерархије и поретка. Збацивање или уклањање игумана с његовог положаја предмет је опсервације и самог Законика. Вероватно се догађало да је игуман могао бити уклоњен са свог положаја од стране световних људи и високих државних чиновника. Зато се у Душановом закону каже да се игуман „не збацује без учешћа Цркве” [Душанов законик 1986: чл. 14], односно без знања и сагласности надлежног епископа.

Члан 28 Душановог законика понавља одредбу о обавези игумана да се стара о убогима, „да храни убоге”. Сем ових прописа који се тичу добротворне делатности манастира и њихових настојатеља, игумани су по Законику имали и судску власт над људима који живе на манастирским поседима. То су „црквени људи” [Душанов законик 1986: чл. 33] који су били обавезни у случају потребе, да судски поступак воде „пред својим игуманима”. Дакле, суд игумана био је легалан и законит и пуноважан као и сваки државни суд у Душановом царству.

Ових неколико одредби Душановог законика о игуманима и ктиторима само потврђује већ постојећу праксу о великој улози коју су управо имали манастири и њихови настојатељи. Корен таквог статуса и положаја у суштини лежи у ктиторском праву које Законик само потврђује. С друге стране, и у овом сегменту најбоље се и на најочигледнији начин прелама однос духовне и световне власти у Србији средњег века, заправо однос Цркве и државе.

Повеља цара Душана за манастир Светих Арханђела код Призрена такође садржи извесне елементе који одражавају већ одомаћену праксу

везану за положај и место игумана у ктиторским манастирима. Игуман у Светим Арханђелима се, по одредби хрисовуље „поставља онде од киновије, кога изабере патријарх и цар у договору са братијом манастирском; ако ли се не нађе такав достојан, да се приведе из Хиландара” [Мишић и Суботин-Голубовић 2003: 141]. Одредба ове хрисовуље је слична пропису Студеничког типика. Владар, односно цар и црквени поглавар – патријарх, бирају игумана у Светим Арханђелима. Занимљиво је да ако нема достојног монаха у самом манастиру, кандидат за игумана довођен је из манастира Хиландара. Ктитор манастира је цар који штити манастирску слободу прописом да манастир „не буде архиепископије, ни митрополије, ни епископије, само игуманије за општежилиште монаха” [Мишић и Суботин-Голубовић 2003: 119].

ЗАКЉУЧАК

Српски манастири посвећени Пресветој Богородици – Хиландар и Студеница – унутрашњи (духовни) живот регулишу према ктиторским уставима, чији је аутор Свети Сава који је био монах у оба манастира. У тим типцима, ктитори су стекли ктиторска права у односу на своје *кѣишѣирије*, и они су даље у односу с игуманима који руководе манастирима. Пракса ктиторског жезла која је уведена у манастир Хиландар прописима *Хиландарског ѿишѣика* из 1200/1. године, није ништа друго, већ само следовање нечему што већ одавно постоји на Светој Гори. Дакле, видимо да се Свети Сава, када су у питању међусобни односи ктитора-дародавца и игумана, у својим типцима по овом питању поставља у духу древних монашких устава и правила. После Хиландарског и Студеничког типика, у средњовековној српској држави и њеном правном поретку Душанов законик такође води рачуна о надлежности настојатеља, односно игумана манастира и њихових ктитора. Овим радом објашњено је да је поводом оснивања новог манастира и поводом његовог уређења црквено предање веома експлицитно и децидно.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Душанов законик* (1986). Приредила Б. Марковић. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга
- Матија Властар (2013). *Синѣаѣма*. Са српскословенског превела Т. Суботин-Голубовић, Београд: САНУ.
- Правила Святых Вселенских Соборов с толкованиями* (2000). Москва: Сибирская Благозвонница.
- Свещѣени канони цркве* (2005). Превод са грчког и словенског епископа Атанасија умировљеног херцеговачког. Београд: Православни Богословски факултет; Цетиње: Митрополија црногорско-приморска; Српско Сарајево: Митрополија дабробосанска; Чикаго: Митрополија новогрчанска; Нови Сад: Епархија бачка; Требиње: Епархија захумско-херцеговачка и приморска и Манастир Тврдош.
- Свети Сава (1986). *Сабрани сѣиси*. Приредио Д. Богдановић. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, књ. 2.

ATTITUDES OF FOUNDERS AND ABBOTS TO HILANDAR
AND STUDENICA TYPICONS OF ST SAVA

by

RADOMIR POPOVIĆ

University of Belgrade, Orthodox Christian Theology Department
Mije Kovačevića 11b, Belgrade, Serbia
radomir.popovic@live.com

SUMMARY: Internal (spiritual) life in Serbian medieval monasteries dedicated to the Theotokos – Hilandar and Studenica, is regulated according to *typikon* of the monastery, written by Saint Sava, who was a monk at the monasteries. In these Typikons, founders gained their rights in relation to their *monasteries*, and they are still in relation to the abbots (*hygoumenos*) of the monasteries. Practice scepter of the founder of the monastery that was introduced in Hilandar Monastery Typikon from 1200/1, is nothing but the tradition that had long existed in Mount Athos. So St Sava traditionally refers to the relations abbot–founder in the Serbian monasteries at the beginning of the 13th century. Besides Typicons of Hilandar and Studenica, in the medieval Serbian state and its legal order, *Dušan's Code* also dealt with the jurisdiction of founder of the monastery, and with relations between abbot of the monastery and its founder. This paper explained that during the establishment of a new monastery, church tradition was very explicit and clear regarding its organization.

KEYWORDS: Dušan's Code, Hilandar, Studenica, St Sava, Typicon

НАСТАВНИЦИ МУЗИКЕ У СРПСКИМ ПРАВОСЛАВНИМ БОГОСЛОВСКИМ ШКОЛАМА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

БИЉАНА МАНДИЋ

Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет
Јована Цвијића б.б., Крагујевац, Србија
biljana.mandic@gmail.com

ИВАНА ПЕРКОВИЋ

Универзитет уметности у Београду, Факултет музичке уметности
Краља Милана 50, Београд, Србија
ivanaperkovic@fmu.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду се разматра рад наставника музике у богословским школама између два светска рата. Теоријски модел полази од метафоре „пејзажа знања”, која се користи у разматрањима педагогије музике, а методолошки приступ темељи се на концепту микронаратива. Сагледавају се четири снажне педагошке личности – др Јефто Прњатовић, Борис Волобујев, Мирко Павловић и Урош Јуришић – са циљем да се позиционира духовни, друштвени, институционални и културолошки контекст њиховог деловања, да се размотри колико је њихово знање из других немусичких области било релевантно за наставничко искуство у сфери црквеног певања, да се утврди (дис)континуитет педагошке праксе у односу на период пре Првог светског рата. Избор педагога чија се делатност разматра био је условљен њиховим непрекидним ангажманом у трајању од најмање десет година, богословским школама у којима су деловали и чињеницом да се о њиховом раду у овој области изузетно мало зна¹.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: богословске школе, духовност, међуратни период, микронаративи, образовање, пејзажи професионалног знања, црквено појање

У до сада ненаписаној интегралној историји српске музичке педагогије, настава музике у богословским школама представљала би засебно

¹ У раду је представљен део истраживања на пројекту „Идентитети српске музике у светском културном контексту” Факултета музичке уметности Универзитета уметности у Београду (ев. бр. 177019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и несумњиво важно поглавље. Неки од најстаријих историјских извора од значаја за историју српске музике уопште, попут неумских рукописа, имали су, као и у византијској култури, инструктивну улогу [Troelsgård 2011: 13], а 18. век, „ћутљив” и затворен када је о музички релевантним подацима реч, сразмерно пуно података нуди о појачким школама или учењу музике у другим образовним институцијама [Пејовић *и сар.*, 1998: 75–77]. Па опет, осим имена, година рада или штурих информација о способностима, оцени резултата, наставним плановима и програмима или годишњим успесима ученика, не зна се много о личностима ангажованим у сложенем процесу наставе појања, а касније и хорског певања и теорије музике у српским православним богословијама. Међутим, савремена истраживања у области педагогије музике указују на велики утицај управо персоналног аспекта на праксу едукације, метода и техника наставе, као и на обликовање образовних садржаја уопште. Када је о педагошком садржају реч, истиче се да је база знања наставника музике „различита од наставника из других предметних области” [Barret 2007: 7], а у новијим теоријама и резултатима истраживања посвећеним „конструисању знања” музичких педагога пажњу привлаче концепти *пејзажа знања*, с једне, и *лаишћудиналног знања*, с друге стране. Метафора пејзажа коју су креирали Жан Клендинин и Мишел Конели (Jean Clandinin and Michael Connelly) укључује у себе време, место и простор. Она поседује и експанзивну димензију и приказује могућност да се знање педагога „испуни различитим људима, стварима, догађајима и обележи различитим односима. С обзиром на чињеницу да је пејзаж професионалног знања изграђен на основу односа између људи, места и ствари, то је истовремено и интелектуални и морални пејзаж...” [Craig 2009: 1041]. Овоме је донекле сличан, мада је нешто ужи, концепт *лаишћудиналног знања*, који се користи да означи способност компетентних и брижних наставника да се „ослоне на књижевност, историју, политику, филозофију, уметности, тако да све ово обогати њихову наставу” и да флексибилно и саосећајно одговоре на „изговорене и неизговорене потребе ученика” [Barrett 2007: 9]. Будући да је свака настава музике високо индивидуализована делатност [Palmer 2010: 164] која у образовни процес не укључује само професионалну страну педагога, већ његову комплетну личност, занимало нас је како се ово одразило на наставу музике на богословским школама у сложенем историјском периоду између два светска рата. Какав је био друштвени, културни и институционални контекст њиховог деловања? Да ли је и, уколико јесте, у којој мери, њихово знање из других немусичких области било релевантно за наставничко искуство у сфери црквеног певања? Где је, заправо, граница између наставе музике и домена „изван” ње и како се та граница формира? Који су посебни захтеви постављани пред педагоге на богословским школама?

Другим речима, циљ овог рада јесте да се утврди на који начин су историјске, социјалне и културне промене у динамичном периоду између два светска рата утицале на наставнике појања и музике у богословским школама у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевини Југославији од 1929. године. Важно је нагласити да специфичне црте овог

историјског периода неће бити сагледаване „саме за себе”, већ у оквири-ма „личних прича” одабраних педагога појања и хорског певања. Да ли су бројне социокултурне модификације или измене у образовном систему условиле промену приступа настави српског народног црквеног појања (у поређењу с праксом из 19. и с почетка 20. века и парадигматичним примером Стевана Стојановића Мокрањца, на пример)? На који начин су наставници у међуратном периоду, времену које је обележила секуларизација, али и хришћанске духовне обнове инициране радом епископа Николаја Велимировића и оца Јустина Поповића, неговали и преносили духовне вредности?

Методолошки посматрано, овај рад темељи се на концепту микронаратива у сагледавању живота и деловања педагога. Приступ педагогији појања из угла микронаратива пружа могућност да „озбиљно разумемо мале животне догађаје који могу имати велики значај у будућности. Наративна студија и читаоцу нуди већу разноврсност искустава која би, на други начин, била сматрана незанимљивим и обичним. Наративна студија усредсређује се на сегменте уместо на опште; њен циљ је да се разуме значење компоненти искуства. То пружа могућност потенцијално дубљег и садржајнијег разумевања” [Krátká 2015: 842].

Избор педагога о којима ће у овом раду бити речи – др Јефта Прњатовића, Бориса Волобујева, Мирка Павловића и Уроша Јуришића – био је условљен различитим критеријумима. Први се односи на дужину њиховог педагошког ангажмана у области музике: сви они радили су најмање десет, а највише седамнаест година у једној школи на месту наставника појања, што је у то време била изузетно ретка пракса. Увиди у рад богословија показују да су многи наставници веома кратко остајали на једном месту – у просеку једну до две школске године. Ова пракса била је условљена недостатком појачког наставног кадра који је, уз мање осцилације, био евидентан у већини српских православних богословија све до тридесетих година 20. века. Међутим, континуитет у раду наставника веома је важан због професионалног развоја педагошке каријере, чије фазе трају по неколико година. Без обзира на разлике у периодизацијама каријере [Krátká 2015: 838–839], истраживачи се слажу да је потребно да прође три до пет година како би се достигла професионална зрелост, стабилизovala искуства, повезала теоријска знања и пракса, и стекла вештина и сигурност у раду са ученицима. Самим тим, сагледавање пејзажа професионалног знања за наставнике који су се појањем бавили у краћем периоду, не би било адекватно. Други критеријум односи се на различите богословске школе: циљ нам је био да представимо педагоге који су деловали у удаљеним градовима Краљевине СХС. Коначно, али не и мање важно, реч је о личностима чија је делатност данас мало позната или готово потпуно заборављена, што је незаслужено стање које овим путем покушавамо да исправимо. У том смислу, у раду су (први пут) представљени резултати вишегодишњих архивских истраживања, а доступна примарна грађа била је драгоценост за формирање слика о личним – а не само професионалним – идентитетима наставника, што иде у прилог одабраној методолошкој позицији.

Укратко, међуратни период донео је бројне социокултурне промене које су условиле метаморфозе друштвених структура, утичући, посредно, и на већину јавних институција у периоду између 1918. и 1941. године. Ово је време врхунских домета српске културне историје, а кључне речи којима се она може окарактерисати свакако су европеизација и модернизација. Обнова и оснивање институција, како културних, тако и научних и образовних, погодовали су укупном просперитету, па су нове тенденције у уметности, култури и науци биле синхронизоване са сличним појавама у другим европским земљама. Уметност није презала од најновијих стилских изазова (што не значи да је традиција била заборављена), а уметници и научници који су завршили школовање у иностранству успешно су преносили најновија достигнућа и у југословенску средину. Све развијенија грађанска класа пружала је добар социјални оквир за оснивање бројних уметничких удружења, развој аматеризма и образоване публике. Не треба изгубити из вида ни доприносе које је релативно добро образована и солидно социјално позиционирана руска емиграција дала развоју науке, уметности и просвете.

Образовни систем и образовање уопште били су под великим утицајем промена, што је резултирало покретом за „нову школу” и „савремено васпитање” [Жикић 2013: 493], али и напорима да се превазиђе претходна расцепканост на нивоу система школа. Тако се и окупљањем православних цркава у јединствену организацију, створила потреба за унификацијом православних богословија, што је иницирало настајање *Правилника о Српским православним богословијама у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца*, којег је 12. новембра 1921. године промовисао министар вера др Миливоје Јовановић. Правилник је предвиђао обнављање рада богословија у Сремским Карловцима, Призрену, Сарајеву, Битољу, Београду и Загребу. Међутим, прилике специфичне за сваки град понаособ, условиле су немогућност успостављања рада у богословским школама у Београду и Загребу, док је у свим осталим градовима организовање наставе завршено почетком 1922. године [АЈ-69-31-54]. Богословије су обнављале свој рад постепено, једна за другом: прво Призренска богословија 1919. године, затим Богословија Светог Саве у Сремским Карловцима 1920. године, па Сарајевска богословија и Богословија Светог Петра Цетињског 1921. године, а свој поновни рад последња је успоставила Богословија Светог Јована Богослова у Битољу 16. фебруара 1922. године.

Све Српске православне богословије организоване су као петоразредне школе под врховним надзором Министарства вера, али се управа богословија о свим важнијим питањима, која су се тичала устројства школе и њеног просветног рада у заводу и ван њега, првобитно консултовала са Светим Архијерејским сабором СПЦ. Правилник [Правилник 1922: 1] је дефинисао и нови Наставни план за све српске православне богословије од 28 предмета. Половина наставних предмета била је богословска, а друга половина општеобразовна. Најзаступљенији предмет било је нотно и црквено појање са четири часа недељно у свим разредима [Радовић (Мандић) 2006: 214–216].

СЛУЖБЕНЕ НОВИНЕ

КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

23. Фебруара, Уторак у Београду

Година IV. — 1922. — Број 39.

„СЛУЖБЕНЕ НОВИНЕ“ излазе сваког дана, сем недеље и празничних дана. — Година је претплата: за Краљевину 200 динара, а полугодина 100 динара. За иностранство: 220 франка годишње, а за пола године 110 франка. Претплата се поплаћује унапред најмање на пола године. За иностранство примају претплату и све поште. — За службе и приватне огласе плаћа се по утврђеној тарифи. Претплата, оглас и новац шаљу се непосредно بلاгајница државне Штампарије. Рукописи шаљу се Уредништву „Службених Новина“. Они се не враћају. Приватна неплаћена писма не примају се. — Уредништво и издашница „Службених Новина“ налази се у Државној Штампарији. Пощ Лукина ул. бр. 14. — Појединачни бројеви продају се по 0,50 динара са табака.

Телефон Управника 1204.

Телефон Уредништва 1255.

Телефон Штампарије 45.

МИНИСТАРСТВО ВЕРА
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
ПРАВОСЛАВНО ОДЕЉЕЊЕ
Бр. 13.057.
12. новембра 1921. год.
Београд.

НАСТАВНИ ПЛАН

ЗА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ БОГОСЛОВИЈЕ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Редни број	ПРЕДМЕТИ	РАЗРЕДИ					Свега часова недељно
		I.	II.	III.	IV.	V.	
1.	Св. Писмо Ст. и Нов. Завета	3	4	3	3	3	16
2.	Догматика с Полежит. Богословљем				2	2	4
3.	Библјиска Историја	2	2				4
4.	Катихетика				2	2	4
5.	Аполотетика				2	2	4
6.	Морално Богословље				2	2	4
7.	Пастирско Богословље				2		2
8.	Црквено право с познавањем закона					3	3
9.	Литурђика с прак. археологijом		3	3			6
10.	Историја	2	2				4
11.	Историја Хришћан. и српског цркве			3	2	2	4
12.	Историја филозофије				2		2
13.	Психологија и Логика			3			3
14.	Општа теорија				2	1 ¹	3
15.	Српски језик с књижевном језиком	3	2	2	2	2	11
16.	Црквено-словенски језик	3	3	2	2		10
17.	Грчки језик	2	2	2	2	2	10
18.	Грчки језик	3	3	2	2	2	12
19.	Грчки језик	2	2	2	2	2	10
20.	Латински језик	(2)	(2)	(2)	(2)	(2)	10
21.	Немачки језик	(2)	(2)	(2)	(2)	(2)	10
22.	Француски језик	(2)	(2)	(2)	(2)	(2)	10
23.	Историја Срба, Хрвата и Словенаца	2					2
24.	Општа Историја	2	2	2			6
25.	Педагогика и методика					2	2
26.	Антропологија с хигијеном и домаћим лекарством			2			2
27.	Космографија с космологијом			1			1
28.	Потпо и црквено певање с прилогом	4	4	4	4	4	20
Свега часова недељно		30	31	33	33	35	

Министар Вера,
Д-р Миланко Јовановић, с. р.

У контексту општих прилика међуратног периода, задатак наставника црквеног појања и других сродних предмета подразумевао је да се кроз укупни ареал предмета, црквеним појањем омогући кандидатима да стекну потребну богословску стручност. Око црквеног појања гравитирала су и друга два музичка предмета: хорско и нотно певање, која су ученике богословије уводила у музичку писменост и обезбеђивала ансамбл који је наступао у одговарајућим приликама. Сам концепт сведочи о јасном циљу, интегрисању музичке наставе, али и о ширем, интегративном приступу концепцији образовања које је подразумевало да се блок музичких предмета узајамно допуњује кроз остале предмете, првенствено црквенословенски језик, литургику и историју хришћанске цркве.

ПЕЈЗАЖИ ЗНАЊА

Биографије наставника

Др ЈЕФТО ПРЊАТОВИЋ, протојереј-ставрофор
професор црквеног појања у Сарајевској богословији
(од 1927. до 1937)

Протојереј-ставрофор др Јефто Прњатовић (1884–1962) рођен је у Мостару 29. јануара 1884. године, од оца кујунџије Вукана и мајке Росе рођ. Јовановић. У родном граду стекао је основно образовање а испит зрелости положио је 1904. у Великој мостарској гимназији. Српско-православно богословско училиште у Рељеву завршио је 1907. године и наставио усавршавање на Православном богословском факултету у Черновцима (Украјина), где је полагањем свих стручних испита и докторирао 7. јуна 1910. године [Архив БиХ, персонална досијеа, бр. 311]. Своју педагошку делатност започео је као катихета у сарајевској учитељској школи 1910. године, и од овог првог постављења, до пензионисања 1945. године [Цисарж 1962: 4], вршио је богату просветну делатност. Добро је говорио немачки језик.

Недуго након сарајевске учитељске школе (1911), премештен је у рељевску богословију у којој је пет година (до 1916) предавао црквенословенски језик, литургику и црквено појање с правилом [Извештај о Српском православном богословском училишту у Рељеву 1912: 11]. По службеној дужности, додељено му је место вероучитеља у Мушкој учитељској школи у Дервенти, где је и дочекао успостављање Краљевине СХС. Почетком 1926. године, по потреби службе, вратио се у Сарајево – првих месец дана као катихета Прве сарајевске гимназије, а затим, годину и по дана, као катихета Друге сарајевске гимназије [Архив БиХ].

Краљевским указом [В. бр. 1946, 21. фебруара 1927. године; АЈ-69-27-50], постављен је за професора Сарајевске богословије када су му, између осталих делатности, поверена и два часа црквеног певања у 4. разреду. Пуних десет година провео је у Сарајевској богословији из које је, по професорској дужности 1937. године, премештен у Карловачку богословију [Извештај Српске православне богословије у Сарајеву за школску 1937: 24]. Након годину дана проведених у Карловачкој богословији, Свети архијерејски синод доделио му је дужност *првог* наставног инспектора свих српских православних богословија, коју је вршио све до свог пензионисања 1945. године.

Протојереј-ставрофор др Јефто Прњатовић, упокојио се 16. фебруара 1962. године у Тополи, у седамдесет осмој години живота. Сахрањен је на београдском Новом гробљу, а опело је извршио Његова Светост патријарх Герман, уз асистенцију десет протојереја, некадашњих професорових ученика [Цисарж 1962: 4].

БОРИС ВОЛОБУЈЕВ, протојереј-ставрофор
професор хорског певања и теорије музике у Богословији Светог Саве
у Сремским Карловцима (од 1921. до 1938)

Протојереј-ставрофор Борис Волобујев (1890–1980) рођен је у Харковској губернији, село Бјеловод – Украјина, у свештеничкој породици. Отац протојереј Георгије, сеоски свештеник, и мајка Марија удахнули су му хришћанско-православно васпитање [Брадић 1980: 271].

Школовање је започео у Харкову, у којем је 1911. године завршио Духовну семинарију, а 1915. године у Кијеву, Императорску вишу духовну академију на Историјском одељењу са степеном кандидата богословља с одличним успехом. Педагошку делатност започео је 1915. године у родном Харкову као редован професор историје и педагошке психологије у Духовном женском училишту. Упоредо с овим ангажманом, до 1919. године, предавао је историју у Првој мушкој гимназији у Харкову и вршио дужности секретара харковског црквеног археолошког друштва [АЈ-69-17-40].

Политичке прилике условиле су да две године (1919–1920) проведе на територији Турске и Бугарске, да би своју другу отаџбину пронашао на подручју Југославије. У Краљевину СХС и Сремске Карловце Борис Волобујев дошао је као руски емигрант 1921. године. Исте године, постављен је за привременог учитеља хорског и нотног певања, коју је званично преузео 27. октобра 1921. Пуних седамнаест година, до 1938. године, у Богословији Светог Саве у Сремским Карловцима, предавао је различите предмете, да би 1938. године био премештен у Битољску богословију као професор Светог писма Новог завета, где га је затекао почетак Другог светског рата.

У свештенички чин презвитера рукоположен је 1933. године [Сибиновић и др., 1994: 242]. Чин протојереја примио је 1937. године у храму Светог Александра Невског у Београду, а највишим свештеничким одликовањем – напрсним крстом, одликован је 1951. године на дан храмовне славе Покрова Пресвете Богородице у Баричу код Обреновца [Брадић 1980: 271]. Време од 1944. до 1946. године провео је као свештеник Баричке парохије, а до 1953. године као парох на Умци код Београда. Званично је пензионисан 1951. године, али је све до своје смрти служио у храму Преображења Господњег на Умци.

Његова дубока религиозност исказивала се кроз изразиту музикалност и емотивност, која се додатно испољавала у његовим проповедима и наглашеном дару за писање. У часопису *Хришћански живој* (бр. 7/8, 1922) објављен је његов рад „На ивици амбиса” [АЈ-69-17-40], а у *Гласнику српске ђаџијаршије* радови „Васељенски сабори и римски папа” и „Тајна страдања у светлости Христове науке”. У међуратном периоду сарађивао је у часопису *Хришћански живој*, а после Другог светског рата у листу *Православље*. У рукописној заоставштини остале су Историје Српске и Хришћанске цркве којима се, као сопственим уџбеницима, служио за време професуре у богословијама [Брадић 1980: 271].

Професор богословије, „чика прота”, протојереј-ставрофор Борис Волобујев, упокојио се 5. августа 1980. године у деведесетој години живота на Умци. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду. Опело је извршио епископ марчански Данило у присуству нишког епископа Иринеја и тридесет свештенослужитеља, ученика професора Бориса Волобујева.

МИРКО Р. ПАВЛОВИЋ, протојереј-ставрофор
наставник црквеног и хорског певања и теорије музике у
Богословији Светог Јована Богослова у Битољу
(од 1925. до 1941)

Протојереј-ставрофор Мирко Р. Павловић рођен је у Пећи 2. априла 1900, али је одрастао и школовао се у Лесковцу. Стару Карловачку богословију завршио је као ђак Стевана Стојановића Мокрањца од којег је стекао солидно музичко образовање и касније га константно употпуњавао [Кашић 1977: 218].

Све до доласка у Битољ, вршио је свештеничку дужност у Лесковцу. За пароха битољског постављен је 1925. године, када је ангажован као хонорарни наставник у Битољској богословији, у којој је пуних петнаест година предавао црквено, нотнo и хорско певање. Један је у низу великана који су самопрегорним радом и пожртвовањем дали значајан допринос настави црквеног певања и општој богословској музичкој култури.

Мирко Павловић свој запажени талент развијао је током читавог живота, што је допринело да се уврсти у групу настављача традиције Стевана Стојановића Мокрањца, не само као наставник црквеног појања, већ и као мелограф и композитор.

Самостално је изучавао све теолошке дисциплине и вредним радом, кад већ није имао прилике током редовних студија, стекао је солидно богословско образовање и успео да се уврсти у ред српских великих проповедника [Кашић 1977: 218]. Радио је с бројним певачким друштвима: „Братство” у Лесковцу, „Стеван Мокрањац” и „Кајмакчалан” у Битољу, после Другог светског рата водио је певачка друштва „Бранко”, „Бирчанин” и „Абрашевић” у Лесковцу, као и многе ђачке хорове.

Након Другог светског рата, по доласку у Београд, руководио је радом црквених хора при храмовима на Вождовцу, Светосавском храму и цркви Светог Марка. Од 1966. године бавио се и писањем служби српским светитељима, где се његов песнички таленат посебно исказао. Његово калиграфско умеће, присутно у овим делима, сведочи о даноноћном раду, ентузијазму и великим напорима уложеним у рад.

Аутор је већег броја молитвених песама за које је писао и музику. Компонувао је и на текстове *Духовне лире* владике Николаја Велимировића, и те песме певане су у црквама и за време црквених светковина.

Еминентни представник православног свештенства, протојереј-ставрофор Мирко Р. Павловић, упокојио се 4. септембра 1977. године у Београду у седамдесет осмој години живота. Опело је извршио Његова Светост патријарх српски Герман уз асистенцију четрдесет протојереја и осам

ђакона. Опелу су присуствовали преосвећени архијереји Хризостом, Јован и Стефан, велики број свештеника, свештеномонаха, монахиња и председник Београдске црквене општине.

УРОШ ЈУРИШИЋ

оперски певач, наставник црквеног и хорског певања и теорије музике у Богословији Светог Петра Цетињског на Цетињу (од 1928. до 1941)

Урош Јуришић рођен је у Великој Барни 1875. године (Бјеловар, Хрватска), у старој свештеничкој породици у којој су отац и деда били српски свештеници и одлични тенори. Реалну гимназију завршио је у Бјеловару, а Хрватски гласбени завод у Загребу код композитора и тадашњег директора загребачке опере Ивана Зајца [Расински 1907: 3].

Приликом гостовања Београдског народног позоришта у Смедереву упознао се с Браниславом Нушићем. Очаран Јуришићевим гласом, Нушић га је у мају 1901. године ангажовао да пева на Двору пред краљем Александром и краљицом Драгом. На његовом првом јавном концерту били су присутни тадашњи српски министри и стране дипломате [Доримедов 1938: 11]. Био је ангажован у Краљевском Српском народном позоришту у Београду, као први главни тенор за народне комаде са певањем и оперете и у новосадском Српском народном позоришту. Самостално је концертирао по целој Србији и доживљавао успехе [Расински 1907: 4; Јанковић 1907: 3]. Извесно време имао је ангажман у будимпештанском Краљевском мађарском позоришту, али су га политички разлози приморали да оде у Беч где је добио ангажман у Фолксопери (*Volksopera*). Тада се упознаје са службеником књаза Николе, Јованом Јовановићем, на чији наговор долази на Цетиње 1909. године и годину дана проводи као наставник певања у богословско-учитељској школи и реалној гимназији [Јовановић 2009: 756].

За време балканских ратова тајно је боравио у Будимпешти, проводећи доста времена у цркви и појући за певницом. Познанство с руским свештеником Теофилом Николајевићем Кардашевим иницирало је Јуришићев одлазак у Петроград, где је наставио са својим уметничким делатностима у петроградском оперском позоришту Театр Музыкальной Драмы. Приликом повратка у Србију 1914. године, атентат на Франца Фердинанда затекао га је на мађарском тлу; тада је ухапшен и спроведен у затвор, а касније и у логор за интерниране у Вацу на Дунаву. По ослобођењу 1918. године, приредио је успешан концерт у Суботици и изнова иницирао концертну турнеју, у оквиру које је, 1927. године, наступао и на Цетињу. Тада је, на предлог црногорског митрополита др Гаврила Дожића, потоњег патријарха српског, с педесет три године, постао наставник црквеног певања у Цетињској богословији. Пуних тринаест година, све до почетка Другог светског рата, Урош Јуришић је утицао на музички живот Црне Горе и Богословије Светог Петра Цетињског. Захваљујући њему, хор богословије, 1931. године, забележио је свој *први* јавни наступ у оквиру прославе Светог Саве [AJ-66-1095-1415].

ИСТОРИЈСКЕ И СОЦИОКУЛТУРНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ

Као што се може видети, пејзажи професионалног знања четворице наставника појања у великој мери били су одређени историјским, социјалним и културним особеностима периода између два светска рата. Без обзира на различито порекло, карактер, образовање, различите животне околности, јединствене „приче” и посве специфичне институционалне оквири, њихови напори у остваривању идеала доброг наставника црквене музике нису били дивергентни. Истовремено, неки аспекти њихових личних и професионалних биографија чврсто су укореењени у традицију, што је разумљиво с обзиром на године рођења и почетка рада. Уосталом, синтеза између старог и новог била је једно од важних обележја међуратног периода. Међу „новим” елементима посебну важност имају дешавања на плану просвете и праксе школовања у иностранству, затим делатност руске емиграције и покрет ширења православне побожности.

Централистичко уређење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца утемељено на идејама интегралног југословенства подразумевало је чиновничко полагање заклетве на верност. У школама би полагању заклетве присуствовао и директор. Чиновници, међу којима је био и професор Прњатовић, своју лојалност новоуспостављеном државном поретку исказивали су текстом заклетве: „Заклињем се свемогућем Богу, да ћу владајућем Краљу Александру вјеран бити, да ћу се савјесно придржавати устава Краљевине СХС и да ћу дужност моју по законима и законим наредбама претпостављених ми власти тачно и савјесно отправљати” [Персонална досијеа].

Културна политика Краљевине Југославије ослањала се и на интензиван развој просвете, што је остварено формирањем једнообразног школског система [Petranović 1988: 324]. Број образовних установа на свим нивоима знатно је порастао, а школски програми фаворизовали су идеју јединства државне и народне мисли [Petranović 1988: 326]. Тако је и Православни богословски факултет отпочео свој рад 1920. године, као део Универзитета у Београду. Пре оснивања овог факултета, српски теолози стицали су високо образовање на духовним академијама у Кијеву, Москви, Православном богословском факултету у Атини, а многи од њих школовали су се (од 1875) и на Православном богословском факултету у Черновцима. Солидно образовање теолога било је предуслов за развој позитивног верског живота, продорнију и садржајнију активност цркве [Слијепчевић 1991: 571–572]. У том контексту теолошко образовање Јефте Прњатовића и његов докторат на Православном богословском факултету у Черновцима, повезују га с другим истакнутим српским теолозима, на пример, Лазаром Мирковићем, Атанасијем Поповићем или епископом темишварским Георгијем Летићем, који су докторске дисертације такође одбранили на овом факултету.

Искуство високог образовања на духовној академији било је значајно и за Бориса Волобујева, који је, како је споменуто, завршио Императорску вишу духовну академију у Кијеву. Уопштено посматрано, кадрови обра-

зовани у иностранству, као и руски емигранти, представљали су чврсто упориште за развој просвете, науке и културе у Југославији, а наставници појања нису били изузетак у том смислу, чак и онда када њихово инострано образовање није било примарно оријентисано на музику, као што је то случај код Прњатовића и Волобујева. С друге стране, не сме се занемарити ни традиционални начин преношења знања породичним путем, са колена на колено, као што је то био случај са Урошем Јуришићем, којем су отац и деда били свештеници али и надарени певачи.

Друга важна појава односила се на ширење побожности и ревитализацију духовног живота. Активан рад српских теолога и њихови запажени богословско-књижевни резултати, сведочили су о искреној оданости православној мисли, уз чврсто ослањање на духовно и национално наслеђе. Око часописа *Хришћански живот* „била је окупљена она генерација наших богослова која се за време Првог светског рата или кретала у иностранству или се тамо школовала. Када се вратила кући, обогаћена знањем и проширених видика, она је заорала дубоку бразду на нашој црквеној њиви” [Слијепчевић 1991: 576]. Уједињени око идеја Јустина Поповића, уредника часописа, многи еминентни теолози деловали су на плану ревитализације духовног живота. Овоме је на изванредан начин било комплементарно ширење побожности, на којем је с пуно ентузијазма радио Николај Велимировић. На музичком плану, па и шире, аналогно је деловао Мирко Павловић, којег је оданост цркви и црквеном благољепију одводила у српске манастире где је монахиње учио црквеном појању и двогласном одговарању на богослужењима. Записивао је црквено појање и издао завидан број црквених песама из Минеја, Србљака, Посног триода, Пентикостара, Молебног пјенија. Како би верницима приближио садржај текста, адаптирао је мелодије за појање на српском језику.

Делатност руских емиграната одликовала се квалитетом, високим професионализмом и деловала је подстицајно на југословенску средину на разним плановима: опере, балета, кинематографије, драмске режије, сценографије, архитектуре, педагогије итд. Богат културни живот често је текао у оквиру културних или уметничких удружења, а њихов педагошки рад често се одвијао у оквирима највиших академских инстанци или у приватним образовним установама. Руски емигранти поседовали су средње и високо образовање, владали су страним језицима, па су се лако укључивали у наставу [Арсењев 1994: 194–208]. Тако се и Борис Волобујев релативно добро прилагодио раду у Богословији Светог Саве у Сремским Карловцима. Први извештај достављен у Министарство вера крајем 1923. године написао је ректор богословије др Никола Круљ: „Предавања су му жива и добра. Успех задовољава, а дисциплина би могла бити нешто боља. Говори и пише већ посве добро српски. Материјалне су му прилике као у Руса избеглица врло бедне, с тога предлажем да би се то његово бедно стање донекле поправило да се именује редовним суплентом” [АЈ-69-18-41].

ПЕДАГОШКИ АСПЕКТИ

Стање у настави музике у богословским школама. Извештаји. Једна од црвених нити које повезују делатност четворице наставника односи се на стање у настави црквеног појања, хорског и нотног певања с којим су се предавачи сретали на почетку рада у богословским школама. Хронични проблеми с расположивим кадром били су веома изражени, а то је неминовно утицало и на ниво и квалитет знања ученика, као и на могућности њиховог даљег напредовања. О томе речито сведоче следећи извештаји са Цетиња и из Сремских Карловаца.

Богословија Светог Петра Цетињског која је с радом започела на Светог Луку 1921. године имала је највише тешкоћа с наставницима. Наиме, овде су се предавачи најдуже задржавали до годину дана, а бележе се и подаци да су поједини радили само по неколико месеци [AJ-69-34-57].

У спису упућеном Краљевском министарству 1. новембра 1926. године, ректор богословије напомиње: „...што се тиче црквеног појања са правилом, то су ученици слабо упућени. Да не би остали потпуно сакати част ми је најупутније замолити, да се по могућности што прије постави наставник за црквено појање са правилом, јер овде нема ни међу свештеницима, ни међу наставницима подесно лице које би могло ученицима предавати означени предмет” [AJ-69-33-56]. На почетку школске године богословија је остала без наставника појања, и настава се до краја децембра те 1926. године није ни изводила [AJ-69-34-57]. Школска статистика даје поражавајуће резултате о успеху наставе црквеног појања са правилом, а настава теорије музике није ни постојала, јер није било одговарајућег предавача².

Од 1920. године у Сремским Карловцима се налазила Богословија Светог Саве, која је пресељена из Београда због губитка зграде током рата. И овде су честе промене наставног кадра онемогућавале успостављање континуитета у педагогији црквеног певања. У извештају са стручних богословских испита зрелости одржаних у јуну 1927. године предочено је следеће стање наставе црквеног појања: „Уопште је предмет црквеног појања и правила у овдашњим Богословијама јако занемарен. У другим Богословијама свакако и горе. Не знам са којега се разлога овај важан предмет сматра у свему и по свему као да је на терету. Овај предмет предају они којима је то потпуно споредна дужност. Крај тако слабе пажње позваних за овај предмет није ни чудо што су му и сами ученици поклањали слабу пажњу. Осим малог броја ученика, овај испит је показао минимум знања и интересовања за овај важан и преко потребан предмет. На испиту

² Школска статистика изгледала је овако: само један ученик првог разреда је имао одличну оцену, пет их је било врло добро, четрдесет осморо добро, а недовољних је било шесторо ученика. У другом разреду није било одличних. Шесторо је имало оцену врло добар, њих четрдесет оцену добар, а чак тринаест недовољну оцену. Те године у богословији није било трећег разреда, а ни у четвртном разреду резултати ове наставе нису били репрезентативни: само је један ученик био одличан, девет је било врло добрих, а двадесет један с добрим успехом. Пети разред похађало је једанаест ученика: одличних није било, двојица су била врло добра и деветорица добра [AJ-66-2716-2335].

се није одвајало од нота, велика већина ученика није знала ни саме тропаре великих празника без нота отпојати” [AJ-69-23-46].

Ни три године касније проблеми нису нестали, о чему сведочи још један извештај с полагања стручних богословских испита зрелости (из 1930): „Црквено појање, теорија музике и хорско пјевање три су наставна предмета која треба да допуњују један други. На њих се троши много времена, за црквено појање 13, теорију музике 5 и хорско 6 свега 24 часа недељно не рачунајући време праксе у цркви на свакодневним вечерњим и јутарњим богослужењима. Па ипак се код ових предмета има још много шта да пожели. Нема оне музикалности и читања нота, на шта је покојни Стеван Мокрањац мајсторски умео да научи ученике доратне Богословије Светог Саве. Додуше, онда се и у њој мало обраћала пажња на кројење, те се ученици кад немају ноте у рукама тешко сналазе за црквеном певницом. Али није згодно ни ово сада, кад се све полаже на кројење, учи напамет и ослања на ухо, па тако углавном и у хору, као што је то било некад у старој Богословији и осталим нашим богословијама. Иако је просечна оцена успеха најповољнија из црквеног појања 3.88 на коју су утицала лака питања из црквеног правила, примијетило се да нема потпуне једноликости у певању па се чине испадљива подвизивања, заокругљавање по личном нахођењу, а све је то природно кад се по нотама не добије основ у певању. Зато би одговарање на литургији и осмогласник морали ученици богословије прећи по нотама, уклапати у њих слух и глас свој; па онда прећи на кројење, које ће тада такође ићи регулисано у једноликим и сталним гласовним мотивима” [AJ-66-1104-1434].

Проблеми наведени у извештајима, како они везани за слабије оцене, занемаривање предмета, тако и они из сфере стручних питања педагогије црквеног појања и усменог/писаног метода трансмисије, нису осујетили Јефта Прњатовића, Бориса Волобујева, Мирка Павловића и Уроша Јуришића у њиховим напорима за подизање квалитета наставе. Преданим испуњавањем својих дужности у континуираним периодима, уграђивањим не само професионалног, већ и школског и животног искуства у рад са ученицима, они су утицали на побољшање знања у области црквеног и хорског певања и теорије музике, о чему ће бити више речи у наставку излагања.

Дужности наставника, педагошки приписујући и резултати рада. Једна од посебности наставе музике у богословским школама односи се на немогућност свођења педагошких активности само на наставне методе и технике. Иако неоспорно важни, ови елементи оријентисани су ка усвајању прагматичних и практичних знања, а циљеви наставе појања у Српским православним богословијама у међуратном периоду обухватали су још нешто: усвајање духовних вредности, као и развијање моралних, етичких, уметничких и других квалитета код ученика. Уколико се ствари сагледају из визуре педагошких метафора наставника као вајара који обликује материјал, с једне стране, и наставника као баштована, који штити изданке од болести, штеточина, помаже и усмерава њихов раст, с друге стране [Varkøy 2007: 43], рад професора Прњатовића, Волобујева, и наставника Павловића и Јуришића свакако би се могао окарактерисати терминологијом

ове друге метафоре. Они су кроз своје педагошке дужности, током дугог низа година, градили идентитет доброг наставника, о чему су сведочили и резултати њиховог рада.

ПРЊАТОВИЋ. Пре доласка у Сарајево Јефто Прњатовић пет година је провео у Рељеву (1911–1916) на месту професора црквенословенског језика, литургије и црквеног појања са правилом [Извештај о српском православном богословском училишту у Рељеву 1912: 8]. Аустроугарска политика управљања у Босни и Херцеговини подразумевала је константно праћење рада сваког професора, па у наводима владиног подтајника Земаљској влади у Сарајеву налазимо два кратка, али драгоцене извештаја (15. 6. 1914. и 10. 5. 1916) о педагошким и персоналним квалитетима које је поседовао Јефто Прњатовић. Тако у првом од њих читамо следеће: „Прави учитељ, како у својој наставничкој служби, тако и у свом моралном и политичком владању – исправан је” [Архив БиХ, персонална досијеа], док други извештај описује његов рад с акцентом на савесном обављању педагошких дужности: „Настава и предавања су му добра, педагошки суд здрав и оправдан. Владање му је коректно и уопште је човјек који се не мијеша у оно што га се не тиче” [Архив БиХ, персонална досијеа].

Успостављање Краљевине СХС професора Прњатовића затекло је са службом у мушкој препарандији у Дервенти, у којој је као вероучитељ (1916–1925) предавао и црквено појање. У својим извештајима директор дервентске препарандије издваја „његову мирну и повучену природу” [Архив БиХ, персонална досијеа].

И када је 1927. године постао професор Сарајевске богословије и, почео, између осталог, да предаје и црквено певање с два часа у четвртном разреду, Прњатовић је наставио да савесно и одговорно извршава своје обавезе, па је његов просветни рад од стране ректора богословије оцењен као „изузетно добар”. Уредан, савестан, тачан и окретан били су епитети овог професора и извештаји о личном и педагошком раду завршавани су – „само најпохвалније”. У својим захтевима према ученицима показивао је дозу строгости, а дистанцираним понашањем није креирао простор ка непосреднијој комуникацији с ученицима. Свој пастирски позив вршио је одговорно и савесно, свестан виших циљева свога службовања и свештеничког деловања.

Евидентна је константна, мада не толико доминантна, улога овог професора на пољу црквене музике. Континуирано одржавање наставе овог предмета сведочанство је о појачким квалитетима професора Прњатовића, а високо богословско образовање стечено у иностранству и искуство у раду на другим предметима, били су темељни чиниоци његовог пејзажа знања. Ипак, донекле је био наклоњенији ка другим предметима (историји хришћанске и српске цркве, црквеној историји, грчком и црквенословенском језику), а црквеним појањем је, чини се, употпуњавао професорску норму. Током службовања у Сарајевској богословији вршио је дужности библиотекара, васпитача, разредног старешине, благајника фонда ученика и месног свештеника [Извештај Српске православне богословије у Сарајеву за школску 1931/32: 4].

Ученици су завидно владали знањем из црквеног појања што показују просечне оцене на крају школских година. Убедљиво највише одличних ученика било је из овог предмета. У свим разредима просечне оцене су биле високе и сразмерно су расле током школовања једне генерације. На пример, у школској 1935/36. години ученици завршног, шестог разреда, достигли су просек од 4.76 [AJ-66-2791-2335].

ВОЛОБУЈЕВ. Почетак рада богословске школе у Сремским Карловцима обележен је чињеницом да школске 1922/23. године није било предавача за црквено појање: од целокупног професорског колектива нико се није сматрао квалификованим за овај предмет. Услови за ангажовање хонорарног наставника није било, па је управа богословије инсистирала да Министарство вера директно именује одговарајућег наставника [AJ-69-18-41]. Избор би вероватно пао на професора Волобујева. Он, међутим, није познавао српско црквено појање, већ је радио као професор хорског певања. Његов допринос настави музике пуних тринаест година (све док ову наставу школске 1932/33. године није преузео Сергеј Муратов) обухватао је, поред хорског певања, и теорију музике; предавао је и општу историју и историју хришћанске цркве. Занимљиво је да, осим музичких знања која је стекао током редовног школовања на Духовној академији у Кијеву, а која су евидентно била прилично темељна, Борис Волобујев није поседовао специјализовано музичко образовање. Ипак, то није била препрека да убрзо постигне добре резултате, до којих је дошао пожртвованим радом и усавршавањем.

Рад професора Волобујева позитивно је оцењиван од просветних власти. У извештају о раду Богословије на крају школске 1926. године, тадашњи ректор Милош Парента помиње и професора Бориса Волобујева: „Контрактуални наставник Борис Волобујев је вредан као наставник нотног певања...”, али у наставку извештаја износи оцене о његовој нелојалности према колегама. С друге стране, у периоду до тридесетих година, замерке на рад Волобујева односиле су се на структуру хорског репертоара: „И бар да су руске, дало би се некако и разумети, али су те композиције сасвим стране и по томе далеке, потпуо далеке нашем словенском духу и нашим словенским мотивима. О српским да и не говоримо. Поред свих похвала и неоспорне музичке вредности, која се тим путем постижава, тај пут још сигурније води слабљењу нашег црквеног појања потискујући га сасвим из употребе. Ово не би толико упадало у очи да наше црквено појање није скоро на изумирању. Зар се не би те туђе композиције могле заменити нашим, исто толико лепим и уметничким које се налазе у литургијама Станковића, Остојића, Бајића, а нарочито Мокрањца. У њима су наше црквене песме појачане и оживљене и народним мотивима” [AJ-69-18-41]. Истина је, међутим, да овако формулисане резерве нису тековина међуратног периода, и да су позиви на очување српског појања били својеврстан лајтмотив и у 19. веку. Речито сведочанство налази се, на пример, у предговору за *Стиро карловачко ѿјеније* Тихомира Остојића, написаном четрдесетак година пре споменутог извештаја: „Крајње је време да се стане на пут распрострањавања туђинских мелодија у нашој цркви

и да се спасе и сачува наше српско православно црквено пјеније. Истина, та се опасност предвиђала и пре, и било је већ људи у нас који су купили наше црквене мелодије у намери да их од пропасти сачувају и да их оставе на неговање свом потомству” [Пушибрк 1887: 2].

У извештају са стручних богословских испита зрелости који је 1927. године Министарству вера поднео епископ-викар Епархије сремскокарловачке налази се следећи осврт на рад Бориса Волобујева: „На Богословији Светог Саве у Сремским Карловцима предаје се и хармонијско појање. Својом марљивошћу, особитом љубави за овај предмет и својом уметношћу постигао је у томе особите резултате. Ђаци су извежбани у нотном појању, знају читати чак и ноте, имају свој хор који је првокласан. Не задовољава што су на програму чисто стране композиције” [AJ-69-23-46]. Другим речима, запажени су неоспорни педагошки квалитети професора Волобујева, његова марљивост и посвећеност раду са хором, завидни уметнички и музички дometи, а нарочито испуњавање нимало једноставног задатка музичког „описмењавања” ученика. Конзервативне примедбе о недовољно заступљеној српској музичкој традицији настављају традицију замерки на анационални карактер програма и музике уопште, и пре Првог светског рата [Перковић Радак 2008: 39].

У званичним извештајима о раду богословије у ово време није прецизно навођен програм који је богословски хор изводио. Претпоставка је да се професор Волобујев служио личном хорском литературом коју је имао на располагању, можда и не помишљајући довољно какав ће то крајњи ефекат произвести. Ипак, извештаји пружају увид у врсту и динамику хорских наступа. Богословски хор је сваке школске године учествовао на светосавској прослави, а сви остали наступи организовани су сходно потребама и приликама. Први увиди у програме датирају из 1927/28. године: приликом посете професора Оксфордског универзитета, отпевано је неколико световних и религијских песама. Том приликом исказано је потпуно задовољство интернетским устројством и лепим хорским певањем [Извештај Српске православне богословије Светог Саве за школску 1928: 14]. Хор је те 1928. године, током светосавских празника, забележио наступ на концерту који је приредило друштво Црвеног крста у Сремским Карловцима. Уследили су наступи у новосадској Алмашкој цркви (12. 2. 1928; слава цркве), у Београду, на позив Свештеничког удружења (4. 3. 1928; концерт у Недељи православља) и Великој Кикинди и Бечкерекy, у оквиру концертне турнеје (24–26. 3. 1928). Хор је увеличао и посету епископа гибралтарског (25. 10. 1928), отпевавши, по епископовој жељи, неколико српских народних и црквених песама [Извештај Српске православне богословије Светог Саве за школску 1929: 21].

Године пожртвованог рада довеле су професора Волобујева до синдрома „прегоревања” (*burnout*), типичног за финалне фазе каријере наставника [Krátka 2015: 839]. О томе сазнајемо из извештаја са стручних богословских испита зрелости одржаних у јуну 1930: „Теорију музике и хорско певање предаје професор Борис Волобујев. Иако волонтер у музици, он има добар хор, бољи него у неким другим богословијама, али се заморио

и као спреман богослов, радије би предавао искључиво своје предмете” [AJ-69-23-46]³. Тако је од школске 1932/33. године наставу преузео Сергеј Муратов, а о нивоу његовог ангажмана речито говоре извештаји о раду богословије кроз податке да је духовне концерте, одржаване у оквиру светосавске прославе (као и свету литургију), од 1935. до 1940. године директно преносио радио Београд [Извештај Српске православне богословије Светог Саве за школску 1935: 36]. Након престанка предавања музичких предмета, професор Волобујев није, на основу расположивих података, имао додира са хорским певањем.

ПАВЛОВИЋ. У Битољску богословију Мирко Павловић дошао је почетком 1925. године, као хонорарни наставник, на место дотадашњег професора Веље Путника. Управа богословије у њему је видела особу која је на себе могла да преузме дужност предавача црквеног појања (у IV и V разреду, 3 часа недељно), теорије музике (1 час недељно, од I до III разреда) и хора (3 часа недељно у свим разредима). Сматрано је да би Павловић био способан да богословски хор спреми за прославу Светог Јована Владимира у Охриду [AJ-69-31-54]. На овој позицији и у истом статусу остао је све до почетка Другог светског рата.

Судећи према доступним извештајима, Мирко Павловић је већ од првих дана рада озбиљно и одговорно испуњавао своје дужности. Чини се да је са ученицима имао топао, пријатељски однос, и да је на њих деловао веома стимулативно, што су нека од упоришних својстава концепта „идеалног наставника” [Vujišić-Živković *i dr.*, 2006: 87–88]. Извештај о стручно-богословском испиту зрелости одржаном у Битољској богословији од 31. маја до 15. јуна 1929, који је поднео изасланик Министарства просвете протојереј др Радивоје Јосића, односи се и на наставу црквеног појања с правилом и тешкоће које стварају ученици без слуха: „Како се по богословијама обраћала особита пажња и како се у свим законима о примању нових ученика у Богословији јасно наглашавало да се ученици без слуха и урођеног гласа не примају, то би се овде на овом испиту с правом очекивао бољи успех. Нажалост констатовано сам да су скоро сви ученици, који су са добрим успехом положили испит из црквеног појања с правилом, без слуха или са врло slabим слухом или са рђавим гласом. Многи су се извукли добрим успехом благодарећи врло добрим одговорима из црквеног правила. Може се поуздано тврдити да су сви ови ученици са slabим слухом и рђавим гласом примани и упућивани у Богословије од стране Министарства вера. Наставник је млад и без виших квалифи-

³ Управо у ово време Ђак Богословије Светог Саве био је Војислав Илић (1926–1932). Он је своју хорску активност започео управо на добротворно организованом концерту у корист Црвеног крста 1930. године [Станковић 2012: 19]. Диригентски наступи тадашњег Ђака богословије, Војислава Илића, низали су се и у следећим школским годинама [Станковић 2012: 20–21]. Посебно ангажовање испољио је школске 1931/32. године, када је Богословију Светог Саве захватила епидемија грипа од које је оболела скоро половина ученика. Претпоставља се да је тада оболео и професор Волобујев, јер је цело друго полугодиште био на боловању и настава његових предмета није реализована [AJ-66-1105-1434]. Већ следеће школске године, настава хорског певања и теорије музике поверана је Русу Сергеју Муратову, који је предавао до краја школске 1939/40. године.

кација, но с љубављу и успехом гаји црквено певање. Музикалан је, добар познавалац нотног певања и с успехом одржава и хорско певање” [AJ-66-1094-1414].

Недовољно развијен слух кандидата био је хроничан проблем наставника појања, о чему сведоче извештаји Богословије Светог Саве из периода када је нотно и црквено певање предавао Стеван Стојановић Мокрањац: на пријемном испиту за упис у први разред 43 кандидата су одбијена „на музичком прегледу” [Извештај о Богословији Светог Саве за школску 1906: 101].

О ентузијазму, енергичности и ревности које је Мирко Павловић испојио у раду са хором сведоче подаци о многобројним наступима. Репертоар је из године у годину био све богатији и извођачки захтевнији. Када је 24. фебруара 1929. године обласни одбор Црвеног крста одржао помен умрлим члановима, хор је појао у цркви Светог Димитрија, а увече се представио скромним програмом: *Народна химна*; Ј. Готовац: *Коледа*, уз пратњу војне музике; Бротана: *Полећи*⁴. Недуго затим, управа цркве Светог Димитрија у Битољу приредила је духовни концерт у Недељу Православља у сали богословије (11/24. 3. 1929), на којем су ученици богословије наступили заједно с певачким друштвом „Кајмакчалан” и мешовитим хором Трговачке академије. Том приликом хор богословије извео је *Радујтесја људије* Ђузепеа Сартиа, као и комад *Кнез Иво од Семберије* Бранислава Нушића⁵. Бројни су били и наступи на екскурзијама: убрзо након споменутог духовног концерта хор је био у Прилепу (од 24. марта до 6. априла 1929), и у недељу 25. марта, на Благовести, певао је на архијерејској литургији у храму Светог Благовештења. Увече је заједно с војном музиком Вардарске дивизијске области, приређен уметнички концерт у сали Основне школе „Краљ Петар”. Већ наредне школске године, програм хора обухватао је знатно већи број композиција. Када је (21–27. 4. 1930) организована екскурзија са следећим одредиштима: Битољ–Ресан–Охрид–Свети Наум–Дебар, планирано је да се у свим местима приреди концерт са следећим програмом: Јенко-Руњанин: *Народна химна*; Бортњански: *Сеј ден*; Дехтјаров: *Блаџословен Госѿод*; Епископ Николај: *Вера Те моја види*, *Госѿоде* – рецитација; Бортњански: *Тебе Боѿа хвалим*; Ј. Готовац: *Коледа* – хор богословије уз пратњу оркестра; В. Назор: *Све* – рецитација; З. Преловац: *Ој Добер доб*; И. Бајић: *Соколска ѿесма*; Сарти: *Радујтесја људије*; *Досѿојно јесѿи* (кијевско)⁶. О константном проширењу репертоара

⁴ Те вечери хор тамошње Трговачке академије извео је композицију И. Ж. Илића: *Докле сръско име живи*, а оркестар гимназије одсвирао је одломак из Вагнерове опере *Танхојзер*.

⁵ Комплетан програм концерта изгледао је овако: *Народна химна* – хор друштва „Кајмакчалан”; „Празник православља” – предавање проф. Драгомира Марића; Ломакин: *Херувимска ѿесма* – мешовити хор друштва „Кајмакчалан”; Сарти: *Радујтесја људије* – хор богословије; И. Ж. Илић: *Докле сръско име живи* – мешовити хор Трговачке академије; Б. Нушић: *Кнез Иво од Семберије* – позоришни комад у једном чину, извели ученици богословије.

⁶ Свака екскурзија морала је имати званично одобрење Министарства просвете. Одобрење за ово путовање стигло је 2. априла 1930. године. Инспектор за средњу наставу Петар Крстић дао је примедбу на програм хора, наводећи да: „састав програма не одговара ни

сведочи и концерт у оквиру светосавске прославе 1932/33. године одржан у дворани богословије Ст. Ст. Мокрањац – Ј. Манојловић: *Акаџисџи*; *Јеџириџи* *Адамско колено* – народна песма, рецитација; *Блажен муж (каџизма)*, мелодија Кијевско-печерске лавре; С. Наумов: *Восџирени дуџи* и *Небесна Цариџи* (из *Духовне лире*) – дечџи хор богословије; А. Гречаџинов: *Воскликниџи Госџодеџи*; *Свеџи Сава* – народна песма, пева уз гусле Јован Барџактаревџи, суплент.

У току 1935. године хор богословије приредио је духовне концерте: 9. марта у Недељу православља; 5. априла велики духовни концерт у згради градског позоришта у корист гимназијског интерната Црвеног крста у Битољу. Исте године, 10. априла у цркви Светог Димитрија одржан је парастос блаженопочившем патријарху српском Димитрију, и том приликом певао је хор ученика богословије.

ЈУРИШИЋ. Доласком Уроша Јуришића за предметног наставника црквеног појања и правила школске 1928/29. године [решењем Министра вера од 4. јануара 1928. године ВБр. 152], Богословија Светог Петра Цетињског успела је донекле да реши своје проблеме везане за наставу из овог предмета. Квалитет наставе видно се поправио, о чему сведоче и оцене из овог предмета на крају школске године⁷. Значајно је да негативних оцена није било и да се овакво стање ствари, по питању успеха ученика, није битније мењало ни у каснијим школским годинама.

Заслуге Уроша Јуришића за развој богословске музичке културе на Цетињу односе се и на вођење наставе хора. На прослави Светог Саве школске 1930/31. године хор богословије представио је програм типичан за тзв. беседе: Водоосвећење, освећење кољива и резање славског колача; Ј. Јовановић Змај: *Свеџи Сава* – декламација; Корнелије Станковић: *Ускликнимо*; Св. Р. Милосављевић: *Освеџници* – декламација; Смоленски: *Осана*; Војислав Илић: *Војничко џисмо* – декламација; Јелена Димитријевић: *Поџреб хероја* – декламација; В. Новак: *У леџиџи суџион* [АЈ-66-1095-1415].

Иако, за разлику од других наставника о којима је овом приликом реч, Јуришић није поседовао богословско образовање, породично искуство и појачка пракса коју је стекао током бурног живота били су солидни чиниоци његовог пејзажа знања. Није било разлога да његов „снажан, гибак, чисто интониран глас... мек и топао” [Пејовић 1996: 38], како су га оперски критичари коментарисали, не нађе одговарајућу примену и у настави црквеног појања.

Српској православној богословији, ни циљу ове екскурзије, јер у програм није унесена ни једна Српска православна црквена песма” [АЈ-66-1094-1414].

⁷ У првом разреду је било десет одличних ученика, девет врло добрих и шест добрих. У другом разреду је било одличних једанаест, врло добрих седам и троје добрих. Осморо одличних било је у трећем разреду, врло добрих девет и осамнаест добрих. У четвртом разреду њих петоро било је одлично, једанаест врло добро и тридесет добро. Шест одличних било је у петом разреду, врло добрих петнаест и двадесет је било добрих ученика [АЈ-66-2716-2335].

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ КОНТЕКСТ

Концепт пејзажа професионалног знања наставника подразумева обликовање знања у одређеном институционалном контексту. Посебан значај имају два плана: онај у учионици и онај изван њега [Craig 2009: 1041]. Другим речима, лично професионално знање наставника конструише се и реконструише кроз социјално интерактивну природу искуства [Olson *et al.*, 2001: 669], а неки елементи школе, попут њеног физичког окружења, система управљања, начина повезивања особља, веома утичу на успешност педагога [Lukšić 2011: 73]. У том смислу, у излагању које следи разматрамо институционалне оквире рада наставника музике и њихову сарадњу с колегама, не само на пољу музичких предмета, већ и у ширим ванмузичким оквирима, како бисмо скицирали посебне елементе њихових индивидуалних пејзажа знања.

У свим градовима, зграде богословија налазиле су се у строгом центру града, па је њихова физичка позиција утицала на институционални идентитет. Сарајевска богословија, која је међу првима обновила свој рад, из Рељева је 1917. године премештена у Сарајево у зграду Црквене општине, која се налазила иза сарајевске Саборне цркве⁸. Када је 1920. године Карловачка богословија остала без ђака, јер су њени несвршени ученици отишли да доврше своје студије на новоуспостављени Православни богословски факултет у Загребу, у њене упражњене и неискоришћене просторије, те 1920. године, усељена је београдска Богословија Светог Саве. Цетињска богословија смештена је на горњем спрату „Биљарде” у девет соба, а одлагање почетка њеног рада последица је недостатка стручног наставног особља. Због неповољних економских, саобраћајних и климатских услова, Цетиње је било непривлачно за професоре других крајева Краљевине СХС [AJ-69-33-58]. Битољ је 1921. године још увек био у рушевинама. Проналажење адекватне зграде представљало је велики проблем који је разрешио владика Јосиф добијањем на коришћење зграда бивше грчке девојачке школе, задужбине великог народног добротвора Јована Д. Пиникија [AJ-66-1094–1414]⁹.

У свим српским богословијама активно су деловала ђачка удружења. Посебну пажњу привлачи „Фонд ученика” Сарајевске богословије чији је благајник једно време био професор Прњатовић. Овај фонд, намењен

⁸ Зграда Сарајевске богословије одузета је и национализована после Другог светског рата. Њене просторије додељене су Економском факултету, које, без обзира на Закон о реституцији, и даље користи.

⁹ Владика Јосиф се општинским службеницима обратио усмено, не помињући већ донети акт о оснивању богословије. Не верујући да ће доћи до оснивања богословије, своју „сусретљивост” општинске власти исказале су речима: „Лако ћемо за зграду, само нека донесу решење...” Владика је тада показао донети акт о оснивању богословије. Тако је, немајући друге аргументе, Битољска општина за смештај богословије дала на употребу зграде грчке девојачке школе. Осим зграда, доделила је и новчану суму од 90.000 динара за поправку ових објеката. После Другог светског рата зграда Битољске богословије је срушена и на том месту су изграђени стамбени објекти. На фасадама неколико стамбених зграда појавио се крст који се никаквим средствима не може избрисати. Само крстови на овим фасадама данас подсећају да је ту некада била Богословија Светог Јована Богослова.

материјалној помоћи добрим и ученицима лошијег материјалног стања, одобрен је решењем Министарства вера јуна 1928. године. Његова посебна васпитна димензија огледала се у чињеници да су из материјалних средстава награђивани ученици који су се истицали у састављању и произношењу проповеди, *црквеном њевању* и раду на богословској књижевности [Извештај Српске православне богословије у Сарајеву за школску 1931: 26]. Једним делом фонд су финансирали добротвори, али су најзначајнији приходи остваривани кроз хонораре које су ђаци богословије добијали за певање у сарајевским црквама, на парастосима и у оквиру других делатности [Извештај Српске православне богословије у Сарајеву за школску 1931: 48]. Ове чињенице потврђују статус ђака Сарајевске богословије као одличних појаца [Извештај Српске православне богословије у Сарајеву за школску 1933: 52]. Истовремено, оне су показатељ изразитог духа колегијалности и заједништва уграђеног у институционални идентитет. У прилог овим чињеницама говоре и речи покојног проте Миодрага (Милета) Миловановића, бившег ђака Сарајевске богословије, изговорене у лето 1996. године: „Један од најважнијих предмета у богословији било је појање. Певало се по цели дан, а они бољи учили су слабије.” Покојни патријарх српски Павле, бивши ђак Сарајевске богословије и одличан познавалац појања, потврђује исте наводе [Ђоковић 2007: 84].

Сарадња с другим наставницима била је уобичајена појава. Тако је, на пример, важан сарадник професора Прњатовића био Милан Мратинковић¹⁰. Њихов рад се преплиће из времена када је Сарајевска богословија била смештена у Рељеву. Целокупна настава црквеног појања у Сарајевској богословији, по свим наставним сегментима и ванмузичким делатностима школе, више је била у надлежности професора Мратинковића, ученика Ст. Ст. Мокрањца, који је континуирано радио у богословији у првом, другом и трећем разреду, док је професор Прњатовић црквено појање предавао у четвртном или петом разреду [АЈ-69-27-50]. О постојању потпуне посвећености настави црквеног појања, одличној сарадњи с колегом Миланом Мратинковићем, истакнутој улози и одлично организованог и константно добро вођеног настави од професорског тима у овој богословији говори мноштво података из историјата школе [АЈ-69-27-50]. Уопште, о раду и дисциплини која је владала у Сарајевској богословији

¹⁰ Милан Мратинковић, рођен је 15. октобра у 1885. године у Земуну. Потпуну реалну гимназију с положеним испитом зрелости завршио је у Земуну 28. јуна 1905. године, а Богословију у Сремским Карловцима 26. јуна 1909. године. У Пакрацу је 29. јула 1910. године положио стечајни испит за самостално вођење парохијског звања. Катихетски испит за средње школе положио је у Сремским Карловцима 24. маја 1912. године, чиме је оспособљен за вероучитељску службу у средњим школама. У периоду од 1. новембра 1909. године до 1. новембра 1913. године радио је као парохијски свештеник у Славонском Кобашу [АЈ-69-26-49]. Дужност суплента у сарајевској учитељској школи вршио је до 1916. године, након чега долази поново у Сарајевску богословију све до њеног затварања почетком Другог светског рата. У чин протопрезвитера произведен је 8. септембра 1920. године и одликован надбедреником. Директор сарајевске мушке препарандије В. Рогачник, новембра 1914. године, окарактерисао га је следећим речима: „Спреман за знање своје, тачан и савјестан у извршењу службених дужности. Владању његовом у приватном животу нема приговора” [Архив БиХ – Персонална досијеа, бр. 289].

сведоче подаци да несугласице нису постојале ни међу професорима ни ученицима [АЈ-69-27-50].

Познати су наставници с којима је Мирко Павловић у Битољу учествовао у развијању богословске музичке културе. У школској 1933/34. години теорију музике је предавао контрактуални суплент Сергије Наумов, док је Мирко Павловић предавао хорско певање и црквено појање с правилом у петом и шестом разреду. Црквено појање у осталим разредима предавао је хонорарни наставник, протођакон Миодраг Михаиловић. А од школске 1935/36. до 1936/37. године настава појања поново је била поверена свештенику Бранку Ристановићу.

Активности Уроша Јуришића при Цетињској богословији такође нису биле изоловане; од 1926. године хорско певање (и латински језик) предавао је руски емигрант Михаило Јукачински [АЈ-66-33-50], а занимљиво је да је те године Министарство вера одобрило и куповину виолине с потребним прибором за потребе ове богословије [АЈ-69-35-58]. Током једне школске године (1929/30) Јуришићу се, као професор теорије музике придружио чак и Иван Гарднер, знаменити историчар православног црквеног појања и каснији аутор фундаменталне двотомне књиге *Богослужбено појање Руске православне цркве* (1977)¹¹. Било би занимљиво сазнати да ли је сарадња с Гарднером обележила Јуришићев педагошки пејзаж. Кратко време предавао је теорију музике, хорско певање и инструменталну музику Пантелејмон Бугај, суплент Цетињске гимназије, који је деловао и као хоровађа црквеног хора¹².

ДУХОВНЕ ВРЕДНОСТИ

Квалитети неизрецивог, неисказивог, нечега што се боље представља, заступа или изражава, уместо што се говори или казује, иманентна су музичка својства [Jorgensen 2011: 157], која се често посредно или непосредно доводе у везу с духовношћу, у смислу трансценденције ординарног, прозаичног и приземног. У том смислу, постоје гледишта да свака музика, а не само она црквене провенијенције, има у себи елементе духовног, па самим тим и да свако учење музике садржи (или треба да поседује) духовну димензију [Jorgensen 2011; Harper 1954; Palmer 1995; итд.]. Истовремено, постоје ставови да, из истих разлога, богословско образовање треба да обухвати и друге врсте музике, укључујући и инструменталну [Scott 2000], па се у том светлу можда може сагледати и набавка инструмената за српске богословске школе. Није немогуће да су наставници чији рад овом приликом анализирамо својим ученицима откривали путеве којима музика представља оно што је изнад или иза речи, како би

¹¹ АЈ-69-33-56. Иван Гарднер – руски поданик из Севастопоља у Русији. Дипломирао је на Православном богословском факултету у Београду. Решењем Министарства вера од 1. маја 1928. године ВБр. 5921 постављен је за контрактуалног суплента Цетињске богословије.

¹² АЈ-66-1095-1415. Пантелејмон Бугај радио је и у Државној реалној гимназији у Котору.

могли да разумеју и искусе друге религијске садржаје, у духу речи Григорија из Нисе: „Једноставан напев преплиће се са божанственим ријечима како би само звучање и кретање гласа испољавало скривени смисао који се налази иза ријечи, ма какав он био” [Бичков 1991: 201]. Уосталом, били су врсни зналци црквенословенског језика, литургике, историје цркве и других релевантних области. Међутим, доступна грађа не пружа довољно материјала за оваква разматрања, па могућности херменеутичких тумачења остају у сфери нагађања.

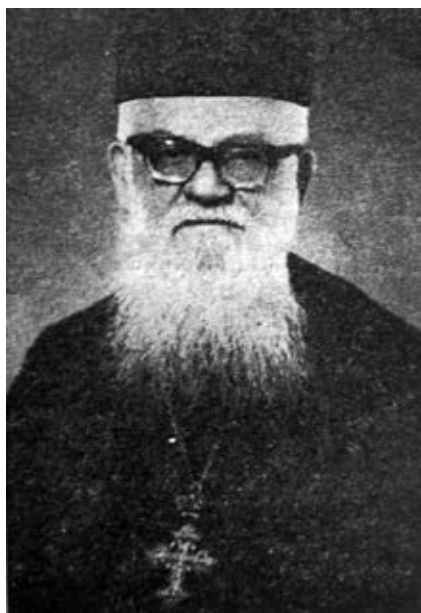
Ваља се, дакле, позабавити оним аспектима пејзажа знања наставника који се односе на њихову чврсту повезаност с православним хришћанством, јединство са Српском православном црквом и постојаност у вери. Они су речима и делима сведочили о духовном смислу задатака који су им били поверени, подстичући духовни и морални развој ученика. Знање и мудрост давали су им духовну снагу, послушност, оданост, доброту, представљали су њихове духовне квалитете, а стрпљење и упорност красили су њихове активности. Како би код ученика изградили жељене квалитете, и сами су их морали поседовати, бити узор у сваком погледу. Све ово непосредно се преносило на план религијског васпитања богословских питомаца, који су редовно похађали богослужења и испуњавали одговарајућа задужења.

У Сарајеву су васпитачи пратили вршења богослужења на јутрењу и вечерњем у заводској капели и приликом одласка у Саборну и цркву Светог Архангела Гаврила. Дневна богослужења вршио је васпитач, дужности појаца у заводској капели и црквама ученици старијих, а дужности свећоносаца ученици првог и другог разреда богословије. Богослужења су похађана, како сведоче извештаји, с доста труда и воље [AJ-69-27-50]. Ученици Битољске богословије су скоро сваке године посећивали Свету Гору, и свакодневно су ишли у цркву Св. Димитрија, Св. Богородице, Св. Недеље и у капелу Св. Ђорђа у резиденцији Његовог Преосвештенства Господина Јосифа, епископа битољског на јутрење и вечерње у пратњи својих васпитача. У цркви је сваки ђак имао одређено место које није смео мењати без дозволе васпитача. За време богослужења певали су само одређени певачи, а остали ученици могли су учествовати у добро познатим песмама, да „не би кварили лепоту црквеног појања” [AJ-69-31-54]. Ученици Цетињске богословије свакодневно су одлазили на јутрење и вечерње богослужење у манастирску цркву Рождества Пресвете Богородице уз пратњу својих васпитача, а недељним и празничним данима и на свету литургију у манастирску цркву. Понеки ученици недељом и празником одлазили су да певају и одговарају за певницом у две цетињске парохијске цркве, и у цркву оближњег села Бајица. У недељне и празничне дане сви ученици пре и после јела певали су недељни или празнични тропар.

Учествујући у црквеном благољепију заједно с ученицима и другим наставницима, наставници музике јасно су исказали темељну духовну димензију свог деловања.

ЗАКЉУЧАК

Као проширени сакрални простор испуњен певаном молитвом, богословске школе су неговале јединствену школску културу, утемељену на предању, симболима и поштовању православних духовних вредности. Наставници црквеног појања, хорског певања и теорије музике које смо у овом раду представили, континуирано су деловали у једној важној, сложеној и, нажалост, понекад занемареној и различитим проблемима оптерећеној групи предмета. Нимало једноставни историјски и социјални услови, тешке материјалне прилике и захтевни услови рада нису их обесхрабривали, и, у ситуацији у којој су многе њихове колеге одустајале врло брзо, након једне школске године, па и краће, одржали су деценијски континуитет, свесни да развој педагошких знања дуго траје и дуги низ година треба да прође како би се достигла зрелост у владању одређеним предметом. Пејзажи њихових професионалних знања подразумевали су и употпуњавање богословске спреме у већини случајева, и у њој су налазили духовно-морално упориште.

Мирко Павловић

Урош Јуришић

Установљене међусобне разлике међу четворицом наставника, по карактеру, животним путевима, околностима, интересовањима, општој култури, стручности, социјалном статусу, нису постојале у сфери педагошких залагања. Код свих професора доминирала је јасна свест да од њих самих зависе резултати и успеси богословско-педагошког рада самих богословија, па су, сједињујући искуства из прошлости, и своја лична знања,

зрелост и преданост, спремно одговарали на позиве сутрашњице стимулишући морални, интелектуални, социјални, естетски и радни развој својих ученика, подстицајући њихову духовну снагу, градећи системе вредности, позитивне црте личности и карактера, и формирајући их као будуће духовне пастире.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Архив Босне и Херцеговине, Персонална досијеа, фасцикле бр: 289, 311.
- Архив Југославије, *Министарство вера* (69), фасцикле број: 17/14; 18/41; 23/46; 26/49; 27/50; 31/54; 33/56; 34/57; 35/58.
- Архив Југославије, *Министарство просвете* (66), фасцикле број: 33/50; 1094/1414; 1095/1415; 1104/1434; 1105/1434; 2716/2335; 2791/2335.
- Арсењев, Алексеј (1994). Показаћемо да и овде, далеко иза граница отаџбине, живи моћ стварања... Руски уметници у Краљевини Југославији, *Зборник Мајнице српске за сценске уметности и музику*, 15: 191–209.
- Бичков, Виктор (1991). *Византијска естетика. Теоријски проблеми*, Београд: Просвета.
- Брадић, Радивој; Теохар Теохаровић (1980). Некролог. Протојереј-ставрофор Борис Волубујев, *Гласник, службени лист Српске православне цркве*, LXI, 11: 271.
- Доримедов, Николај (1938). Трагом недавне прошлости, *Правда*, XXXIV, 12253: 11.
- Ђоковић, Предраг (2007). Српски патријарх Павле о неким питањима нашег црквеног појања, *Зборник Мајнице српске за сценску уметност и музику*, 34: 79–95.
- Жикић, Милена (2013). Просветна историографија у Србији, приказ књиге Историја педагошких идеја у Србији Јасне Ј. Парлић-Божовић, *Зборник Института за истраживања*, XLV, 2: 493–496.
- Извештај Богословије Светог Саве за 1905/06. годину* (1906). Београд: Богословија Св. Саве.
- Извештај о Српском богословском училишту у Рељеву за школске 1911/12, 1912/13, 1913/14. године* (1912–1914). Сарајево: Српска дионичарска штампарија.
- Извештај о раду Српске православне богословије у Бићуљу за школске 1933/34, 1934/35, 1935/36. године* (1934–1936). Битољ: Штампарија и печаторезница „Победа”.
- Извештај о раду Српске православне богословије Светог Саве у Сремским Карловцима за школске 1927/28, 1928/29, 1929/30, 1930/31, 1931/32, 1933/34, 1934/35, 1936/37, 1937/38, 1938/39, 1939/40. године* (1927–40). Сремски Карловци: Државна штампарија.
- Извештај о раду Српске православне богословије у Сарајеву за школске 1933/34, 1934/35, 1936/36. године* (1934–1936). Сарајево: Државна штампарија.
- Јанковић, Душан (1907). Позориште и уметност, *Трговински гласник* XVII, 182: 3.
- Јовановић, Владимир (2009). *Српски биографски речник*, Нови Сад: Матица српска, IV, 765.
- Кашић, Душан (1977). Некролог. Протојереј-ставрофор Мирко Р. Павловић, *Гласник, службени лист Српске православне цркве*, LVIII, 10: 218–219.
- Пејовић, Роксанда (1996). *Ојера и балет Народног позоришта у Београду (1882–1941)*, Београд: б.и.
- Пејовић, Роксанда и сарадници (1998). *Српска музика од насељавања словенских племена на Балканско полуострво до краја XVIII века*, Београд: Универзитет уметности у Београду.
- Перковић Радак, Ивана (2008). *Од анђеоког појања до хорске уметности. Српска хорска црквена музика у периоду романтизма (до 1914. године)*, Београд: Факултет музичке уметности.
- Правилник о српским православним богословијама (1922). *Службене новине* IV, 39: 1.

- Пушибрк, Васо (1887). Предговор за збирку *Сѣтаро карловачко ѿјеније у срѣској исѣоч-ној ѿправославној цркви: Соѿран: као ѿѣо ѿоју ученици Срѣ. вел. ѣимназије у Новом Саду*. Нови Сад: Српска велика гимназија новосадска.
- Радовић (Мандић), Биљана (2006). Организација Српских православних богословија између два свјетска рата и настава црквеног појања у њима, *Истѿорија и мисѣерија музике*, Београд: Факултет музичке уметности, св. 2: 213–224.
- Расински, Миладин (1907). Домаће вести, *Вечерње новостѣи*, XIII, 89: 4.
- Расински, Миладин (1907). Уметност, *За оѣтаѣину*, III, 5: 3.
- Сибиновић, Миодраг; Марија Межински и Алексеј Арсењев (1994). *Руска емиѣрација у срѣској кулѣури XX века*, књ. I–III, Зборник радова, Београд: Филолошки факултет.
- Слијепчевић, Ђоко (1991). *Истѿорија срѣске ѿправославне цркве*. Књ. 2, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата, Београд: БИГЗ.
- Станковић, Катарина (2012). *Дириѣенѣ Војислав Илић – живоѣ и сѣваралаѣѣиво*, Ниш: Нишки културни центар.
- Цисарж, Бранко (1962). Некролог. Протојереј-ставрофор др Јефто Прњатовић, *Весник*, орган савеза удружења православних свештеника ФНР Југославије, XIV, 306: 4.
- Barrett, Janet (2007). Music Teachers' Lateral Knowledge, *Bulletin of the Council for Research in Music Education*, 174: 7–23.
- Craig, Cheryl (2009). The Contested Classroom Space: A Decade of Lived Educational Policy in Texas Schools, *American Educational Research Journal*, XLVI, 4: 1034–1059.
- Harper, Earl Enyeart (1954). Moral and Spiritual Values in Music Education, *Music Educators Journal*, XL, 6: 13–15+56–57.
- Jorgensen, Estelle (2011). How Can Music Education Be Religious?, *Philosophy of Music Education Review*, XIX, 2: 155–163.
- Krátká, Jana (2015). Tacit Knowledge in Stories of Expert Teachers, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 171: 837–846.
- Lukšić, Ivan (2011). Cultures of More and Less Successful Schools, *Pedagogický časopis*, 1: 73–91.
- Olson, Margaret; Cheryl Craig (2001). Opportunities and challenges in the development of teachers' knowledge: the development of narrative authority through knowledge communities, *Teaching and Teacher Education*, 17: 667–684.
- Palmer, Anthony (1995). Music Education and Spirituality: A Philosophical Exploration, *Philosophy of Music Education Review*, III, 2: 91–106.
- Palmer, Anthony (2010). Spirituality in Music Education: Transcending Culture, Exploration III, *Philosophy of Music Education Review*, XVIII, 2: 152–170.
- Petranović, Branko (1998). *Istoriја Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 1, Kraljevina Jugoslavija: 1914–1941*, Београд: Nolit.
- Scott, Martin (2000). Playing in Tune: Music and Theological Education, *British Journal of Theological Education*, XI, 1: 46–56.
- Troelsgård, Christian (2011). *Byzantine Neumes. A New Introduction to the Middle Byzantine Musical Notation*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Varkøy, Øivind (2007). Instrumentalism in the Field of Music Education: Are We All Humanists?, *Philosophy of Music Education Review*, XV, 1: 37–52.
- Vujišić-Živković, Nataša; Jelena Vranješević, Marijana Zeljić (2006). Ideal dobrog nastavnika, *Pedagogija* LXI, 1: 86–99.

MUSIC TEACHERS IN SERBIAN ORTHODOX SEMINARIES BETWEEN THE TWO WORLD WARS

by

BILJANA MANDIĆ

University of Kragujevac, Faculty of Philology and Arts
Jovana Cvijića bb, Kragujevac, Serbia
biljana.mandic@gmail.com

IVANA PERKOVIĆ

University of Arts in Belgrade, Faculty of Music Arts
Kralja Milana 50, Belgrade, Serbia
ivanaperkovic@fmu.bg.ac.rs

SUMMARY: The paper discusses the work of music teachers in the theological schools between the two world wars. The theoretical model is based on the metaphor „landscape of knowledge”, which is used in the music pedagogy, and the methodological approach is based on the concept of micronarratives. The focus is on four strong individual pedagogues – Dr Jefto Prnjatović, Boris Volobujev, Mirko Pavlović and Uroš Jurišić – with the aim to position spiritual, social, institutional and cultural context of their activities, to consider how their knowledge from other, non-music, areas was relevant for teaching experience in the sphere of church singing, and to determine the (dis)continuity of pedagogical practices with regard to the period before the First World War. These pedagogues were chosen because their pedagogical activities lasted continually for at least ten years, because of the theological schools in which they worked and because of the fact that there is very little knowledge about their work in this area.

KEYWORDS: church singing, education, interwar period, micronarratives, professional knowledge landscapes, Seminaries, spirituality

UDC 615.15(497.113 Srem)''1795/1796''
UDC 579.844:616.98-036.22(497.113 Srem)''1795/1796''
DOI: 10.2298/ZMSDN1551277V
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

СМРТ ИЗМЕЂУ САНИТАРНИХ ПРОПИСА И НАРОДНИХ ОБИЧАЈА: КУГА У СРЕМУ 1795–1796.

ГОРАН ВАСИН
goranvasin@yahoo.com

НЕНАД НИНКОВИЋ
nenadninkovich@yahoo.com

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Катедра за историју
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Напредак цивилизације пратило је настојање да се искорене заразне болести, каква је била куга, чији је леталитет током историје био изузетно висок. У том смислу, у Хабзбуршкој монархији током 18. века учињено је много доношењем најпре разних прописа, а потом свеобухватног здравственог законодавства, којим су решена многа питања, пре свих она како спречити ширење заразе. Ови прописи у великој мери били су у супротности с народним обичајима и религијском праксом приликом сахрањивања. Рад има тенденцију да прикаже две супротне појаве у време епидемије куге на југу Хабзбуршке монархије у Срему. С једне стране, мере које су предузете против епидемије, а с друге, народне обичаје у вези с погребним радњама који су имали негативан ефект на ширење куге.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: епидемија, куга, народни обичаји, санитарни прописи, Срем

Куга акутна инфективна болест из групе зооноза, у прошлости људске цивилизације била је једна од најопаснијих епидемијских обољења с изразито високом смртношћу заражених. Изазива је бактерија *Yersinia pestis* коју преноси бува с глодара на људе, а у случају да заражена особа има тзв. плућну (пнеумонијску) кугу може се преносити и ваздухом. Поред овог облика најпознатија је бубонска куга, названа по изразу бубон којим се означавала отечена жлезда. Код овог вида куге инкубација траје између два и пет дана, када се јављају њени први знаци, грозница и висока температура, а понекад убрзан пулс и хипертензија. Брзо по појави првих симптома долази до повећања лимфних чворова, а уз повишену темпе-

ратуру и грозницу, често се јављају и јаке главобоље. Следи развој кашља након чега продукти искашљавања постају кржави, а као крајњи стадијум болести је сепса када наступа смрт. Она може наступити свега 48 часова од појаве првих симптома, али је могуће и дуже боловање. При лечењу веома је битно да се с лечењем отпочне што раније, ако је могуће у прва 24 часа давањем антибиотика (стрептомицина). Такође, важно је спровести брзу меру изолације, нарочито код плућне куге [Schmeichler 2013; Heidel 2006; Bailey 2011; Todorović 1969; Brockhaus 1996].

У Хабзбуршкој монархији, током 18. века, куга се јављала у више наврата, често не на целом државном простору, али с катастрофалним резултатима у подручјима где се појавила. После Великог бечког рата, већ 1703. и 1704. јавила се у источним пределима државе. Врло је интензивна била 1708. када је пренета и изван Монархије. Већ 1713. куга је захватила и Беч, а потом Штајерску, Крањску и Корушку. Исте године у Угарској је од куге умрло око 10% становништва. Спорадично се јављала и у наредном периоду, а до веће смртности дошло је током јаке епидемије између 1738. и 1744. Тада се јавила у више делова државе, а ратови су доприносили њеном ширењу. Смртност је била изузетно велика, умирало је на хиљаде људи. Град из којег се управљало Банатом – Темишвар – био је нарочито погођен. У њему је умрло око 6.000 становника и 2.000 војника. Поред Баната доста су страдали Срем, Ердељ, као и Хрватска. Као последица епидемије 1738–1744. поједина места су остала потпуно пуста [АСАНУ, 13173; Von Alle 1831; Hammer 1839; Svoboda 1886; Поповић 1955; Орлић 1958; Пецињачки 1975; Гавриловић, С. 1979; Black 1990; Livi Bacci 1998; Милекер 2003; Gün–Schäfer–Groß 2009; Kühberger 2011].

Куга је преношена претежно из Османског царства, где епидемија никада није у потпуности престајала већ је само јењавала [Тричковић 2013]. Зато је ради спречавања њеног ширења по *Pestpatent*-у из 1710. и *Pestordnung*-у из 1713. забрањен сваки саобраћај с Османским царством у време када је у њему постојала епидемија. На овом пољу нарочито је рађено у време цара Карла VI (1711–1740) и његове кћери Марије Терезије (1740–1780). Обоје су у спречавању куге наглашавали улогу Војне границе одређујући да она служи као територија преко које зараза не би продрла у унутрашњост земље. У том циљу посебне санитарне комисије скупљале су податке о здравственом стању у турским граничним областима [Vaniček 1875; Schwicker 1883; Kaser 1997]. Корисна мера за спречавање свих зараза, па и куге, било је подизање контумаца, тј. карантина према Османском царству, које је почело у доба цара Карла VI. Особе које су прелазиле из једне у другу државу морале су у њима, у зависности од опасности, да проведу одређено време. Систем одбране унапређен је 1755. када је донет патент *Ordo pestis* (допуњен 1764), у складу с реформама које је у погледу здравства дефинисао професор Герард ван Свитен (Gerard van Swieten). Он је 1770. написао *Закон о здравствџу* којим је између осталог одређена смртна казна за све особе које крше прописе о заштити од куге. Већина прописа поновљена је у *Шенојтовом љаињенију* (1785) који се односио на мере спречавања куге, али је препоручивао скраћивање времена конту-

мације [АСАНУК, МПА „А” 678/1756; Müller 1883; Lesky und Wandruszka 1973; Јовин 1980, 1986, 1998; Skenderović 2005].

Колико су нове мере биле корисне говори чињеница да је њиховим примењивањем 1762. спречено ширење куге из граничног подручја Монархије, а ту локализовано на шест насеља [Гавриловић, С. 1996; Гавриловић, В. 2009]. Српска црква у Монархији тада је одиграла веома значајну улогу јер је архиепископ Павле Ненадовић (1749–1768), у виду посланице, захтевао од народа да прекине сваку комуникацију с Османским царством, што је поновио и 1767 [АСАНУ, 12176а-1]. На жалост, нису сви прописи подједнако прихваћени. Иако су одредбе које су прописивале време сахрањивања у односу на време смрти, изглед гробаља, забрани ношења покојника кроз насељено место у отвореним сандуцима, итд. као цивилизацијске норме несумњиво биле напредне, са становишта обичаја кршиле су устаљену праксу и због тога нису увек код Срба наилазиле на прихватање. Црква је повремено радила на томе да искорени сваки вид празноверја, паганских обичаја приликом сахрањивања, погребних радњи, као и нездравог начина живота, али је на овом пољу иницијативу после 1768. преузела држава и одлуке спроводила преко *Реџуламената* из 1770. и 1777, те *Декларација* из 1779. Међутим, отпор народа није сломљен, што се видело управо у време избијања епидемије куге 1795/96. у Срему [АСАНУ, 12176а-1; Костић 1932; Швикер 1998; Микавица, Гавриловић и Васин 2007; Нинковић 2012].

Куга у Срему појавила се у два наврата у току 1795. године. Први пут појавила се у Војној граници, где је захваљујући поштовању санитарских прописа, чије је извршење надгледала војна власт, лако сузбијена. Други пут појавила се у јулу, у делу територије изван Војне границе, тако што се брзо проширила, у то време богатом варошицом Ириг и околним селима. У почетку, санитарски радници нису сматрали да је реч о куги и код првих случајева смрти дијагностикована је трулежна грозница за коју су мислили да је изазива неадекватна исхрана, пре свега недовољно печен хлеб справљен од тек пожњевене и недовољно зреле пшенице. Тек почетком августа у Ириг и село Нерадин, у којима се прво појавила куга, стигао је доктор Андраш Будаи и утврдио како се болест понаша, какве промене изазива код људи, констатујући да је реч о куги. Одмах су донете мере да се спречи ширење ове болести, стражом су одвојени делови насеља и саме куће у којима је било смртних случајева, одређен је објекат за пријем оболелих и посебно место за сахрањивање преминулих, наређена забрана свих погребних ритуала, и спаљивање одеће покојника, затварање насеља и сеоских атара. Потом су организовани санитарни кордони, подигнути су контумаци и стражарске колибе, предузете су мере дезинфекције у зараженој средини где су сви мање вредни предмети спаљивани, а вреднији прани, често уз додатак алкохолних пића или сирћета (којима су приписивана лековита својства), док су стамбени објекти дезинфиковани паљењем шалитре, мекиња и сумпора или сипањем сирћета на усијано гвожђе. Да би био олакшан рад свих државних тела на спречавању ширења епидемије постављен је посебни краљевски комесар који је

решавао све проблеме. Био је то барон Јозеф Пихлер, док је на лице места, у Срем, упућен доктор Франц фон Шпрауд [АСАНУК, МПА „А”, 76/1795. и МПА „Б”, 15, 16 I-II, 17 I-IV, 18 I-III, 19, 20 I-II, 21, 22 I-II/1795; Шпрауд 1995; Јовин 1998].

Санитетске мере прописане пре или у току епидемије, као и све забране само су делимично успеле да ограниче ширење куге. Показало се брзо да народни обичаји, нарочито они у вези с погребним радњама, представљају најозбиљнији проблем у искорењивању епидемије. Један од обичаја, дељење покојникових ствари родбини и пријатељима после сахране, у многоме је допринео ширењу заразе, која се на овај начин с одеће преносила на здраве особе. У почетку се куга ширила и тако што су покојнике обавезно купали, као једну од погребних ритуалних радњи, и на тај начин, преко директног контакта, особе које су купале покојника и саме су биле заражене. Ширење куге је изазвало хаотично стање које је за резултат имало непоштовање санитарских прописа и мера, донетих управо ради спречавања ширења заразе из већ заражених насеља. Становништво се опирало издвајању болесника у посебне зграде, док су болесници били често препуштани сами себи, па су напуштали куће и умирали по околним виноградима, шумама, баштама, итд. Тек када би био пронађен њихов леш сахрањивани су на лицу места, по правилу у неправилно ископаној, плиткој гробници и без обавештавања лекара или представника власти. Људи су у страху одбијали било какав рад с болесницима па и изградњу болница, док се, с друге стране, нису одрицали погребних свечаности, које су укључивале ношење отвореног сандука с покојником, чије је тело, током молитве за душу, бар једном, целивано или даћа које су трајале и по више дана. Рок сахрањивања од 48 часова није поштован, па је било примера да су покојници и до осам дана остављани несахрањени [АСАНУК, МПА „А”, 75, 82, 93, 96–98/1795, 126, 151, 173–178, 181, 182, 184, 202/1796. и МПА „Б”, 15/1795, 23 I, 24; Крстић 1940]. Из табеле 1 виде се која су места била погођена епидемијом и како је смртност у њима расла или опадала.

На основу изнетих података уочљиво је у којем месецу је смртност била највећа. Међу насељима могу се издвојити три групе. Она у којима се најраније појавила куга, а то су била насеља: Ириг, Нерадин, Гргетег и Крушедолски Прњавор. Већ у јулу овде су забележени смртни случајеви, а врхунац епидемије, по броју преминулих, био је током октобра 1795. Атари ових насеља међусобно су се граничили, а сама насеља су једна другом близу, њихови становници су повезани суседским, пријатељским, рођачким и економским везама што је само олакшало контакт између заражених и незаражених особа и ширење епидемије. Друга група насеља су она у којима се куга појавила током августа и у наредна три месеца однела већи број људских живота. У ову групу спадају Ривица и Јазак, два насеља која су, такође, у близини Ирига, који је претрпео катастрофалне људске губитке. Трећа група су она насеља у која је куга пренесена са зараженог подручја, најчешће случајно. То су насеља: Велики Радинци, Гргуревци, Бешеново, Каменица, Бешеновачки Прњавор и варош Вуковар.

Ако се упореде подаци из табеле 1 и табеле 2, онда се може видети да се у овој групи насеља, куга проширила тек у октобру и то крајем месеца, изузев у Вуковару, па је жртава највише било у новембру, али је овде њихов број у односу на број становника знатно мањи него у претходне две групе. Међутим, како је број заражених у трећој групи насеља био знатно нижи ширење куге у њима више је доказ неопрезности него пример лоше контроле. Из табеле се може уочити и да је највећа смртност била у време јесењих пољопривредних радова, бербе кукуруза и грожђа, када су здрави и заражени долазили у контакт. Тако је у Иригу највише жртава било у септембру и октобру, као и у Јаску, Шатринцима, Нерадину и Каменици [Симоновић 1995].

Табела 1. Месџа која су позођена еџдемијом и порасџи и оџадање смрџиносџи

Место	1795. година						1796. година	
	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	I
Ириг	преко 400		преко 500	683	360	110	63	9
Нерадин	19	156 ¹	61	108	86	контумација, без куге		
Гргетег	31 до 9. IX		31			7	без куге	
Крушедолски Прњавор	17 особа до 15. IX		9	23 до 10. XI	без куге			
Шатринци	без куге		1	4	13		без куге	
Ривица		27	11	21			1	
Јазак		14	40	62	31	1	1	
Велики Радинци	без куге			4	9	12	1	
Вуковар	без куге	58					без куге	
Гргуревци	без куге				1	5	2	
Бешеново	без куге				1	2	без куге	
Бешеновачки Прњавор	без куге			1	8	4	1	
Каменица ²	без куге			7	2		1	2

У време највеће смртности донета је одредба да у сваком месту у којем се појавила куга буде одређено по неколико људи којима ће се одредити одређен број кућа које ће сваког јутра прегледати и о евентуалној сумњи о појави болести обавестити лекара. Међутим, не само да је било тешко пронаћи одговарајуће особе за овај посао, већ је непоштовање прописа и даље било присутно. Било је породица у којима су сви чланови оболели од куге а затим и помрли, а да их нико, из страха за сопствени живот, није

¹ Умрли од 2. августа до 9. септембра.

² У овом месту последњи су од куге умрли у априлу 1796. у контумацу.

сахранио, све док се тела нису почела распадати. Додатни проблем били су стражари на кордону који су и сами потицали из околних насеља, па се дешавало, да из заражених места пуштају у незаражена поједине људе, било као познанике, било из финансијске користи. Знајући ко би могао да помогне у оваквом стању доктори су се обратили карловачком архиепископу Стефану Стратимировићу (1790–1836) који је преко свог егзарха, гргетешког архимандрита Стефана Авакумовића, писао свештенству и парохијанима и у многome допринео на смиривању хаотичног стања, што је била прва основа за искорењивање болести. Већ у августу егзарх је послао писмо у којем је свештеницима забранио уношење покојника у цркву, затим је одредио да умрле без икаквог присуства породице или познаника однесу на гробље, уз асистенцију особа којима је сахрањивање посао, и наредио да не дозволе целивање покојника. Истовремено затражио је од свештенства да одмах затворе све цркве и да литургије држе под ведрим небом, али његове наредбе нико није испунио, цркве су и даље биле отворене, јавни спроводи и погребне радње у вези с њима извршаване су као да нема епидемије. Иако је висока јерархија схватала сву корисност ових мера, ниже свештенство није, а још мање парохијани, па не само да у августу нису послушали Авакумовићеве наредбе, него су целе 1795. цркве биле отворене, а сахране организоване с отвореним сандуцима. Крајем године сâм архиепископ Стефан поновио је наређења из ранијих посланица, по којим ни свештеници не могу бити близу покојника осим када га причешћују, али да и тада то чине кашиком коју после причешћа одмах морају спалити. На крају је архиепископ забранио свештенству и народу да уопште посте (када је у новембру 1795. почео божићни пост), исповеда се и причешћује, сем у случају када је реч о особама које су на самрти. Залагање српске јерархије и поштовање санитарских прописа значајно су допринели јењавању епидемије [АСАНУК, МПА „А”, 77, 78, 80, 85, 87–89, 91, 96/1795. и 178/1796. и МПА „Б” 25 I–II, 26, 27, 28, 30 I–V/1795, 64, 65 I–VI/1796; Крстић 1940].

Након октобра 1795. дошло до јењавања куге јер су тада завршени сви пољски радови па није долазило до мешања здравог и зараженог становништва. Тек тада су могли бити спроведени сви прописи против куге, који су подразумевали изолацију, било кућа у којима су живеље или умирале заражене особе, било читавих насеља и подручја. У ту сврху поред стража састављених од домаћег становништва распоређена је и војска и то у свих пет кордонских, односно, санитарних линија: Манђелошку, која је названа по селу у где је боравио глави доктор, а која је пресецала Срем по половини између Дунава и Саве; Бачка, на обали Дунава, посебна стража распоређена по Венцу, који је као врх планине био погодан за спречавање кретања становништва; тзв. Западни кордон код Вуковара; и Војна граница, која је већ по својој намени била санитарни кордон. Друга чињеница која је допринела смањењу епидемије била је у вези с подизањем кордона, односно њиховим чвршћим затварањем чиме је додатно спречена комуникација између заражених и незаражених области, али пре свега оване је допринело коначно одвајање оужених у посебне објекте.

Током септембра и октобра изван већине насеља подигнути су објекти за смештај болесника који су тако одвојени од суграђана. Брзо се показало да је овај потез био добар, па иако је број умрлих у контумацу био висок, број новозаражених изван њега био је мали, готово занемарљив. У време када је лечење куге било без пуно наде, оваква мера била је неопходна, а надолazeћа зима само је успорила кретање становништва и окренула га изолацији. Одвајање и одвођење на лечење оних који су заражени, а потом и свих осталих (примера ради сви становници Ирига морали су да прођу шестонедељну контумацију у време када је куга ваћ престала, па је тако насеље неко време било потпуно пусто) допринели су јењавању епидемије, а потом њеном искорењивању. И ако је отпор становништа за одвајање од породица и из насеља био изузетно висок, иако су му се дуго опирали (јер је смртност у контумацима била велика, а сахране без икаквих погребних свечаности) ипак је, уз подршку православне цркве, народ почео да увиђа корисне последице овакве политике. Без обзира на то што се изолација оужених, за које се знало да ће највећим делом умрети, могла сматрати (са становишта савременика је сматрана) нехуманим гестом, који крши патријархалне норме живота и обичаје, једино је један овакав потез могао да доведе до тога да читава насеља не остану без својих становника. Колики је напор уложила српска црква да би подржала лекарске мере сведочи чињеница да је, поред затварања цркава, опроштаја у вези с постовима и свим сакралним радњама, становништву представила да је једна од најважнијих врлина хришћанства самоодрживост и да кугу не смеју да сматрају фаталистички, како су је сматрали у прво време, већ да се против ње могу и требају борити. Уколико су поштовани санитарски прописи, пре свих одвајање заражених особа или целих породица од незаражених, ширење болести је лако спречавано и она је брзо искорењивана. Управо за ово постоје два примера, села Гргетег и Бешеново. У Гргетегу су сељани после почетног страха од куге прихватили све савете лекара: одвели су заражене појединце или породице у контумац и поставили стражу око села, тако да је готово половина заражених у време 1795–1796. умрла до успостављања ових мера, а остали у контумацу, те неколико особа које нису поштовале прописе и били у контакту са становницима Нерадина, код којих је у исто време куга пустошила село. Бешеново је други пример како је брза реакција, овог пута самих сељана, довела до изолације и уништења куге, јер су породицу у којој се јавила сами мештани изоловали, те се у селу више нико није разболео [Симоновић 1995; Крстић 1940].

Највише људи страдало је управо у местима где санитарни прописи од почетка нису поштовани, односно тамо где је утицај народних обичаја на погребне свечаности био пресудан (видети табелу 2). Ириг у који је упућено највише лекара и на који се обраћала посебна пажња, био је место у које је најпре стизале све митрополијске посланице и наредбе, одакле су даље упућиване у села тог црквеног округа. Иако је био у близини митрополијског седишта, дуго времена није могло да се стане на пут обичајима купања и целивања покојника, ношења у отвореном сандуку, потом

окупљању људи у црквама око покојника (које је било забрањено). Веће присуство људи на малом простору олакшавало је ширење заразе. Ово су уједно основни разлози да је у Иригу толико људи померло, а слична судбина из истих разлога, задесила је села у његовој околини, пре свих Нерадин и Гргетег, где је зараза покосила нешто више од четвртине становништва, што је у односу на Ириг, дупло мање. Приметно је да је од 13 места у којима се јавила епидемија чак четири било у манастирској близини, или су директно била манастирски посед, а пошто су ова села била сиромашнија у односу на остала социјални положај је био један од узрока напредовања заразе. Ова чињеница била је позната и савременицима, јер су се заразе најчешће јављале и најбрже шириле у оваквим срединама, где је сиромашно становништво, уз лошу исхрану, живело у нехигијенским условима. С друге стране, места у којима су прописи боље примењивани, а народни обичаји забрањивани прошла су са знатно мањим бројем умрлих. Леталитет који је и иначе био висок за сваку епидемију куге, показао се таквим и на југу Хабзбуршке монархије и једино у односу на сва остала места драстично смањење се види у Вуковару, где је присуство лекара било веће, просвећеност народа јача, а санитарни прописи боље поштовани, што је допринело брзој изолацији окуженог подручја, мањем броју заражених и, на крају, смањеном леталитету.

Табела 2. Смртности у месцима у којима се јавила епидемија

Место	Број становника	Број оболелих	Број умрлих	% умрлих у односу на број стан.	Леталитет
Ириг	4.813	3.389	2.548	52,90%	75,1%
Нерадин	968	526	425	43,90%	80,8%
Гргетег	248	90	69	27,80%	76,6%
Крушедолски Прњавор	279	64	49	17,60%	76,5%
Шатринци	165	24	18	10,90%	75,0%
Ривица	664	72	60	9,03%	83,3%
Јазак	1.727	166	140	8,10%	84,3%
Велики Радинци	368	21	16	4,30%	76,1%
Вуковар	5.615	137	58	1,03%	42,3%
Гргуревци	1.953	9	8	0,40%	88,0%
Бешеново	939	3	3	0,30%	100,0%
Бешеновски Прњавор	358	14	10	2,80%	71,4%
Каменица	1513	44	31	2,04%	70,5%
УКУПНО	19.610	4.559	3.435	17,50%	75,3%

Непоштовање одредбе да се сви покојници заражени кугом морају сахрањивати на једном месту, довело је до тога, да су из страха да неће бити поштовани обичаји у вези с погребом, многи покојници сахрањени на лицу места где су нађени њихови лешеве, што се пре свега односило на Ириг. Тако су баште, њиве, виногради и поља били пуни разбацаних плитких рака из којих се ширио неописиви смрад. У почетку откриће гробница није било лако, али када је у фебруару 1796. куга већ јењавала или је у многим местима више није било, а како је било необично топло за то доба године, показала су се сва ова места. Доктор Шрауд је одмах приметио да лешеве у њима могу касније изазвати болести, нарочито јер су долазили у додир с атмосферском водом која је коришћена за пиће. Тако се морало предузети њихово ископавање и прописно сахрањивање, што је код народа изазвало незадовољство. Необразовани људи су овај чин сматрали за скрнављење гробова и непоштовање покојника па сматрајући ово за грех, нису дозвољавали ексхумацију, често кријући раке, стављањем сена или ђубрета преко њих, сејањем поврћа, садњом воћа на њима итд. Ипак, већина лешева је откопана и за то су направљене посебне справе уз помоћ којих се све радило без физичког контакта између покојника и радника који су то обављали. Овако извађене лешеве стављали су у смолом намазан сандук, који су потом носили на гробље, скидали и спаљивали одећу, полагали тела у раку, а касније су и саме сандуке спаљивали. Раке из којих су их вадили су раскопавали и прво посипали сирћем, затим у њима ложили јаку ватру и на крају остављали да мраз и Сунце извуку све из њих, па их потом затрпавали. Тек спровођењем ових мера, прекидом свих погребних обичајних радњи, уз асистенцију карловачког архиепископа, надзор лекара и строгу забрану кретања преко кордонских линија, заустављено је ширење, а потом и сузбијање заразе, која на тај начин није ушла дубље на простор Хабзбуршке монархије, што би несумњиво довело до веће смртности [АСАНУК, МПА „Б” 65 VI–IX, 66, 67, 70/1796; Симоновић 1995].

* * *

Појава куге на југу Хабзбуршке монархије 1795. и 1796. изазвала је страх у целој држави и хаотично стање међу становништвом Срема, где се епидемија раширила. Показало се да су пред почетном фазом болести санитарни прописи и целокупно здравствено законодавство били немоћни и да је од њих било јаче празноверје, верски и народни обичаји у вези с погребним радњама што је допринело даљем ширењу епидемије. Породичне, родбинске или пријатељске везе нису могли да задрже ни непробојни санитрани кордони, што је узроковало да се куга прошири изван заражених насеља. Тек сарадњом војних, световних и црквених власти организованије се приступило спречавању ширења епидемије и њеном искорењивању. Црква је својим ставом да се у свему мора пролагодити и подржати санитарне прописе, значајно допринела овом циљу. Тек почетком 1796. показале су се све користи овакве акције државе и цркве када је епидемија изолована и уништена, а на тај начин спречена већа катастрофа.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив САНУ у Сремским Карловцима. Митрополијско-патријаршиски архив. Фонд „А” и фонд „Б” (у тексту: АСАНУК, МПА „А” или „Б”).
- Архив САНУ у Београду. 12176-1; 7253 (у тексту АСАНУ).
- Гавриловић, В. (2009). Подаци из „Вуковарског протокола” о спречавању куге у Срему 1762. године, *Извори о историји и култури Војводине*, Нови Сад, 153–158.
- Крстић, В. (1940). *Окружнице свешћениству за време куће у Срему 1795. и 1796. године*. Београд: Библиотека централног хигијенског завода.
- Микавица, Д.; В. Гавриловић и Г. Васин (2007). *Знаменија докумената за историју српског народа 1538–1918*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Шпрауд, Ф. (1995). *Историја куће у Срему 1795–1796*. Нови Сад-Ириг: Научно друштво за историју здравствене културе Војводине.
- Гавриловић, С. (1979). *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Филозофски факултет, Нови Сад.
- Гавриловић, С. (1996). Епидемија куге на Балкану и средњем Подунављу од краја XV до XIX века, *Зборник радова: 200-годишњица сремско-иришке куће*, Нови Сад, 7–13.
- Јовин, С. (1986). Здравствене прилике и здравствено-кадровска ситуација у Бач-бодрошкој жупанији у време доношења Закона о здравству из 1770. *Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae*, XVI, 1: 219–255.
- Јовин, С. (1998). *Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине*. Нови Сад: Матица српска.
- Јовин, С. (1980). Увођење надзора над умрлима на територији Војводине и став Српске православне цркве, *Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae*, 1–2: 201–202.
- Костић, М. (1932). *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у XVIII веку*, Београд: Српска краљевска академија.
- Милекер, Ф. (2003). *Банатске историје*, Вршац: Градски музеј Вршац и Угао.
- Нинковић, Н. (2012). Пастирске посланице митрополита Павла Ненадовића, *Војвођански просветор у контексту европске историје*, Нови Сад, 187–210.
- Орлић, Ђуро (1958). Куга у Војводини и сусједним покрајинама од 1737–1740. године, *Зборник за друштвене науке*, Матица српска, 19: 97–115.
- Пецињачки, С. (1975). Подаци о куги 1738. у Бечкерек, Дески и Ћали, *Зборник за историју Матице српске*, 11: 111–117.
- Поповић, Д. Ј. (1955). *Срби у Банату до краја осамнаестог века*, Београд: САНУ.
- Симоновић, Р. (1995). *Кућа у Срему 1795–1796*. Нови Сад: Српска читаоница.
- Тричковић, Р. (2013). *Београдски јаџалук 1687–1739*, Београд: Службени гласник.
- Швикер, Ј. Х. (1998). *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад-Београд: Матица српска и Гутенбергова галаксија.
- Alle, J. L. Von (1831). *Kurze Geschichte der im 18. Jahrhundert so schrecklich verheerenden Pest, nebst der damals angewandten Präservativ-und Heilmitteln*, Emünd.
- Bacci, L. M. (1998). *Europa und seine Menschen, eine Bevölkerungsgeschichte*, C. H. Beck Europa Bauen, Roma-Bari.
- Bailey, D. (2011). *The plague*. New York: The Rosen Publishing Group.
- Black, J. (1990). *Eighteenth Century Europe*. London: MacMillan Press LTD.
- Brockhaus die Encyclopädie (1996). Siebzehenter Band, Leipzig–Mannheim.
- Gün, I.; G. Schäfer und D. Groß (2009). *Medizinische Versorgung und Gesundheitsverhalten in den „donauschwäbischen“ Siedlungsgebieten Banat und Sathmar im vormaligen Ungarn (1700–1918)*, Kassel: Medizingeschichte im Rheinland, Kassel, 201–232.
- Hammer, von A. (1839). *Geschichte der Pest die von 1738. bis 1740 im Temeswarer Banate herrschte*. Temeswar: Gedruckt und im Verlage bei Joseph Beichel.

- Heidel, S. (2006). *Die Pest in Europäischen Städten*, Technische Universität Chemnitz.
- Kaser, Karl (1997). *Slobodan seljak i vojnik*, Tom II, Zagreb: Naprijed.
- Kühberger, S. (2011). Die Pest- „Eine gefährlich-ansteckende Krankheit“. Die letzte Pestepidemie 1713 in Wien. *300 Jahre Karl VI. 1711–1740 Spuren der Herrschaft des „letzten“ Habsburgs*, 200–202.
- Lesky, E. und A. Wandruszka (1973). *Gerard van Swieten und seine Zeit*, Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung, Graz.
- Müller, W. (1883). *Gerhard van Swieten*, Braumüller, Wien.
- Schmeichler, N. (2013). *Reaktionen auf die Pest: Die Neuzeit entsteht*, Hamburg: Bechelor Master Publishing.
- Schwicker, J. H. (1883). *Geschichte der österreichischen Militärgrenze*. Wien und Teschen: Verlag von Karl Prochaska.
- Skenderović, R. (2005). Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770, *Scrinia slavonica*, 5: 129–135.
- Svoboda, F. (1886). *Programm des k. k. Staats-Gymnasium zu Klagenfurt*, Buchdruckerei der St. Hermagoras-Bruderschaft in Klagenfurt.
- Todorović, K. (1969). Kuga, u: *Medicinska enciklopedija*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, IV: 187–194.
- Vaniček, F. (1875). *Spetialgeschichte der Militärgrenze*, Band I, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DEATH – BETWEEN SANITARY REGULATIONS AND FOLK CUSTOMS (PLAGUE IN SREM IN 1795 AND 1796)

by

GORAN VASIN
goranvasin@yahoo.com

NENAD NINKOVIĆ
nenadninkovich@yahoo.com

University of Novi Sad
Faculty of Philosophy, Department of History
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: The development of human civilization has been accompanied by attempts to eradicate contagious diseases, such as plague, which had a significantly high lethality throughout history. In that respect, in the 18th century the Habsburg Monarchy introduced, at first, various regulations, and afterwards comprehensive public health legislation. This way, many questions were resolved, first and foremost how to prevent the spread of an epidemic. These regulations greatly contrasted the folk customs and religious practice related to burying the dead. This paper presents two contrasting phenomena at the time of the plague epidemic in Srem in the years of 1795 and 1796. On the one hand, measures were taken to fight the epidemic, and on the other hand, there were folk customs related to burial procedures which had a negative effect on the spread of the disease.

KEYWORDS: plague, Srem, folk customs, sanitary regulations, epidemic

ПРИЗНАЊЕ ДРЖАВА У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ: СЛУЧАЈ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

ТИЈАНА ШУРЛАН

Криминалистичко полицијска академија
Цара Душана 196, Земун, Србија
tijana.surlan@kpa.edu.rs

САЖЕТАК: Признање држава класичан је институт међународног јавног права. Разноликост у његовој примени, непостојање нормативне дефиниције појма, као и његове бројне особености постојано одржавају потребу за проучавањем. У овом раду анализиран је институт признања у два основна корпуса – теоријском, приказом основних постулата појма признања, и примењеном, приказом карактеристика признања на случају Косова. Услед специфичног положаја Србије у односу на Косово, посебна пажња у овом раду посвећена је међународноправном статусу Косова и Метохије, тј. основама за давање и недавање признања овом ентитету.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бриселски споразум, конститутивни елементи државе, настанак држава, (не)признавање Косова и Метохије, појам признања, теорије признања

Признање припада оној категорији правних института чији појам није једнозначан ни у теорији, нити у пракси [Kelsen 1969: 590]. Уз ову почетну констатацију вреди напоменути и да аспект без кога не протиче ни једна расправа о признању јесте и проблематизовање есенцијалног карактера овог института – да ли је признање уопште правни институт или је пак реч о чисто политичкој категорији [Крећа 2010: 161; Shaw 2003: 369; Grant 1999: 2].

Наслов овог рада одговора на постављено питање – признање јесте правни институт, утемељен у политичкој вољи, као и сваки други правни акт. Једна је од најстаријих међународноправних категорија, добро позната и класичном и савременом међународном праву. Од класичноправне физиономије признања до данас није се много одмакло. Ипак, разлог за поновно враћање расправи о овом институту лежи у његовој изразитој важности за Србију у овом тренутку.

Да разматрање института признања није *passe* понајбоље доказују примери управо с наших простора. Догађаји на простору Балкана од по-

четка 90-их година 20. века, па до данашњих дана пружају обиље материјала и примера, те откривају потребу за поновним размишљањем о карактеристикама признања, појмовном одређењу, те његовим функцијама¹. Држава Србија нашла се директно у статусу објекта признавања од стране других држава, али и субјекта давања признања и одбијања давања признања новоствореним државама [Hille 1995: 598–611]. Готово сва признања, уследила после разбијања СФРЈ, била су деликатна (понајмање у случају признања Македоније и Словеније), историјским наслеђем оптерећена (превасходно у односу на Хрватску) и у националном смислу емотивна и тегобна (Хрватска, као и Босна и Херцеговина). Статус Косова и Метохије, те тема признања овог ентитета, данас представља прави Гордијев чвор за целокупну међународну заједницу².

Тема признања додатно је актуелизована потписивањем Бриселског споразума³, те Закључком Уставног суда Србије у предмету о уставности овог акта⁴. Значај питања (не)уставности Бриселског споразума управо лежи у процени ефеката његове садржине, односно да ли се овим актом даје признање Косову и Метохији или не.

О ПОЈМУ ПРИЗНАЊА

На једноставно питање шта је признање нема једноставног одговора. Бескрајне су теоријске расправе о томе шта је заправо признање⁵. С друге стране, признање је изразито оперативна категорија, с јаким међународноправним практичним последицама које изазива.

Одређење појма признања углавном се своди на став у духу декларативне или конститутивне теорије, два доминанта тока мисли, које међутим

¹ Признање, наравно, није ексклузивно тема Балкана. Признање се може разматрати и на примерима (не)признања између Лихтенштајна и Пољске, бивших совјетских република, примерима Јужне Осетије, Абхазије, Нагорно Карабаха, Тајвана, Северног Кипра, Египта и Еритреје, потом нешто новији пример Јужног Судана, Палестине и бројни други.

² У наставку текста употребљавање се наизменично термини Косово и Метохија, и Косово. Устав Републике Србије познаје термин Косово и Метохија, док на пример, Кумановски споразум од 9. јуна 1999. године (Војно-технички споразум између Међународних безбедносних снага /КФОР/ и влада Савезне Републике Југославије и Републике Србије), као и Бриселски споразум од 19. априла 2013. године познају термин Косово. Тренутно не постоји постојаност у употреби само једне варијанте назива јужне српске покрајне.

³ Пун назив гласи „Први споразум о принципима који регулишу нормализацију односа” (*First Agreement of Principles Governing the Normalization of Relations*), закључен 19. априла 2013. године.

⁴ Уставни суд Србије, Закључак од 10. децембра 2014. године, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 13, 2. фебруар 2015. године.

⁵ Класична дела о признању држава: Oppenheim Lassa, *International Law: A Treatise*, London, 1920; Lauterpacht Hersch, *Recognition in International Law*, Cambridge University Press, 1947; Chen Ti-Chiang, *The International Law of Recognition – With Special Reference to Practice in Great Britain and the United States*, New York, 1951; Brierly, J. L., *The Law of Nations*, Oxford: Clarendon Press, 1955; Kelsen Hans, *Recognition in International Law – Theoretical Observations*, u: Leo Gross (ed.), *International Law in the Twentieth Century*, The American Society of International Law, 1969, str. 589–601; новија дела: Grant Thomas D., *Recognition of States: Law and Practice in Debate and Evolution*, Greenwood Publishing Group, 1999; Crawford James, *The Creation of States in International Law*, Oxford UP, 2006.

дијаметрално супротно разумевају институт признања. Без детаљног улажења у концепте ових теорија, за даљу расправу у раду потребно је истаћи следеће. По декларативној теорији признање је акт констатовања да је одређена територијална заједница – држава. По конститутивној теорији признање је конститутивни елемент процеса настанка државе, којим територијална заједница добија своју финалну физиономију државе. И баш као што називи теорија казују по декларативној теорији признањем се декларише да је нека заједница држава, а по конститутивној признањем се нека заједница конституише у државу. Иако су овако представљене теорије сама есенција њиховог учења, приликом детаљног образлагања долази до извесних одступања, као последица реалности која се не уклапа ни у један модел у потпуности⁶.

Наиме, теорија међународног права, посебно савремена, претеже ка поимању признања у оквирима деклараторне теорије, док понашање држава показује у већини случајева управо карактеристике признања како га приказује конститутивна теорија. Несумњиво најизразитији пример конститутивистичког понашања у процесу признања држава показује Декларација о Југославији Европске заједнице од 16. децембра 1991. године у којој су формулисани услови за признање нових држава – Смернице за признање нових држава у Источној Европи и Совјетском Савезу [Крећа 2010: 166].

Вреди истаћи, зарад бољег разумевања, да ове две теорије нису аутоктоне теорије унутар међународног јавног права. Напротив, оне су одраз знатно ширег теоријског усмерења, сагледавања концепта међународне заједнице, међународног права – његових главних института и начина на који функционише, те међународне политике. Конститутивисти имају хронолошки примат. Време класичног међународног права јесте подразумевало примат држава Европе, превасходно западне, те њихово будно контролисање настајања нових држава и њихово иступање на међународну сцену [Бартош 1954: 198]. У таквој међународној заједници лако се може образложити признање као конститутивни елемент појма државе. Период по усвајању Повеље УН фаворизује право на самоопредељење, као право сваког народа да одлучи у којој и каквој држави жели да живи, што само по себи подржава декларативни приступ института признања.

Постојаност два дијаметрално супротна, како објашњења тако и примењивања института признања, почива на њиховим структурним недостацима. Нерешиви проблеми, од којих пате оба концепта, бројни

⁶ М. Бартош, доследан декларативној теорији, дефинише признање као „констатовање чињенице да је једна творевина држава, а самим тим и субјект међународног права” [Бартош 1954: 197]. Андраши, Бакотић, Вукас такође подржавају декларативни карактер признања; по њима „нова држава постоји, без обзира на признање, темељем правила објективног међународног права. На њу се одмах примењују правила међународног права, ако не и сва, оно бар њихов већи дио” [Andrassy *i dr.*, 1998: 78]. С друге стране Опенхајм, један од најутицајнијих представника конститутивизма каже да држава јесте и постаје међународна личност само и искључиво кроз признање [Oppenheim 1920: 134]. Или Лаутерпахт, творац најконзистентније теорије конститутивизма каже да држава чином признања добија правну егзистенцију који изводи из воље постојећих држава [Lauterpacht 1947: 45]. Шо, декларативиста, констатије да је признање метод прихватања одређених фактичких ситуација и давање њима правног значаја, али тај однос је компликован [Shaw 2003: 185].

су. Тако, на пример, да би декларативна теорија била примењена морала би да постоји јасна и прецизна формула процеса настанка државе и беспоговорно, егзактно процењивање испуњености елемената државности [Grant 1999: 4–5]. Конститутивна теорија, с друге стране схваћена у апсолуту, водила би ка потпуној негацији елемената државности или пак ка потпуно арбитрарној оцени о њиховој испуњености. Такође, конститутивна теорија претпоставља постојање хомогене међународне заједнице, централизованог процеса доношења одлука у којем би се усвајањем одлуке о признању конституисале нове државе.

Но, најспорнији, у оваквим одређењима појма признања, је недостатак опредељења функције признања. Можда би правилније питање било, не шта је признање, већ која је функција признања, шта тај чин чини у међународним односима? У свом најконзервативнијем изразу функција признања би се по концепту декларативне теорије сводила само на пуку формалност, констатацију о настанку нове државе [Kelsen 1969: 592]. У тој визури признање нема никакву функцију; оно је један пасиван и неделотворан чин. У разрађенијим декларативним теоријама пак, указује се на то да декларативно признање јесте активан чин – чин којим се успостављају односи између нове државе и државе која даје признање, те чин који изазива последице и на билатералном и на мултилатералном плану.

Присталице конститутивне теорије пак признање смештају у сâм процес настанка државе, опредељујући тиме да је функција признања да држава настане, да се конституише [Oppenheim 1920; Lauterpacht 1947]. Треба имати на уму да је признање самосталан правни институт. Оно се на процес настајања држава наставља, а у самом процесу настанка не учествује. Стога, признање не може да утиче на процес настанка државе – признањем се држава не ствара, као што се непризнањем не може блокирати настанак државе.

Појам признања може се правилно одредити само уколико у дефиницију унесемо функцију коју признање врши, односно правне последице које признање оставља по односе унутар међународне заједнице [Oppenheim 1920: 144]. Јер, признање као правни институт не кореспондира с државом као фактичком појавом, већ с државом као субјектом права. Полазећи с овакве полазне тачке могло би се одредити да је признање институт посредством кога држава која даје признање изражава своју вољу да новонасталу државу сматра субјектом међународног права, равноправним учесником у међународним односима и да с њом успоставља међународноправне односе (превасходно дипломатске, као и да склапа међународне уговоре, признаје јој право учлањивања у међународне организације итд.)⁷. Признањем се заправо једној фактичкој творевини даје право субјективности, правне личности у међународној заједници.

⁷ Овакво одређење појма признања на линији је дефиниције усвојене од стране Института за међународно право у Резолуцији која се односи на признање нових држава и нових влада од 1936 – *Institute of International Law, Resolution concerning the recognition of new states and new governments, Adopted at Brussels, April, 1936*. Резолуција објављена у: *American Journal of International Law*, Vol. 30, No. 4, October 1936, pp. 185–187.

Посредством установе признања препознајемо разлику између оних држава које постоје као фактицитети и оних држава које су правне личности, субјекти међународног права. Број држава-фактицитета је мали и редак; оне представљају одступање од редовног, јуридикчког тока односа, али их ипак има [Ringaert 2011]⁸. Пример Турске Републике Северни Кипар говори управо у прилог томе. Фактички ова држава постоји – простире се на северном делу острва, има јасну територију, границом је одељена од јужног дела острва, фактичку власт и становништво; међутим признају је само Турска и Пакистан [Мировић 2014: 995]⁹. Пример Палестине, други је пример, незаобилазан када се говори о темама настајања држава и признања [Crawford 1990]. Деценије су прошле од када је Палестина тврдила да је држава до тренутка када је добила признање већине држава међународне заједнице¹⁰. Бројни су примери у том дугом периоду у коме Палестина није била призната као субјект међународног права, а да јесте била третирана као субјект међународног права. На пример, сарадња Шведске и Палестине пре признања, а посредством уговора о сарадњи са ПЛО-ом, потом дипломатски односи, мисија Палестине у Стокхолму могли би се третирати као *de facto* признање. Пуно *de iure* признање, *exempli causa* Шведска је дала тек 2014. године¹¹. Најекстремнији пример ентитета који се оглашава као држава, а да није подржан ни једним признањем је пример Сомалиленда, који је прогласио независност од Сомалије 1991. године. Државе међународне заједнице сматрају Сомалиленд аутономном облашћу међународно признате државе Сомалије¹².

Појам признања конципиран у складу с његовом функцијом карактеришу два битна елемента – 1. признање је право етаблиране државе, 2. признање делује *inter partes*.

⁸ У ову категорију спадају Тајван, званично Република Кина, признат од стране 21 државе чланице УН и Свете столице; Република Абхазија призната од стране шест држава чланица УН и три ентитета које такође немају регулисан сопствени статус – Јужна Осетија, Нагорно Карабах и Трансдњестровље; Јужна Осетија – у истом статусу као и Абхазија; Сахрани Арапска Демократска Република, на територији Западне Сахаре, призната од стране 84 државе чланице УН; и Косово признато од стране 108 држава. Над свим овим територијама суверене државе, чланице УН тврде да имају суверенитет – Народна Република Кина над Републиком Кином, тј. Тајваном, Грузија над Абхазијом и Јужном Осетијом, Мароко над Сахрани Републиком, Србија над Косовом и Метохијом.

⁹ С друге стране, вреди напоменути да Турска и Северни Кипар не признају Кипар.

¹⁰ У бурној историји односа Палестине и Израела и борбе Палестине за државност, један од датума који се сматра за гранични датум постанка државе је 15. новембар 1988. године када је ПЛО изгласала Декларацију о независности. Иако је и данас спорно да ли Палестина задовољава све елементе државе велика већина међународне заједнице признаје Палестину као суверену, независну државу – све државе азијског континента с изузетком Јапана и Јужне Кореје, све државе афричког континента с изузетком Британије, све државе јужноамеричког континента с изузетком Панаме и Колумбије. Занимљиво је да државе Европске уније ни у овом случају немају јединствен став, те су тако Румунија, Бугарска, Чешка, Словачка, Пољска, Мађарска и Шведска признале Палестину. С друге стране вреди напоменути да су током 2014. године Доњи дом Уједињеног Краљевства Велике Британије, парламент Француске, парламент Ирске, као и Европски парламент заузели став *pro* признања Палестине; више видети на: <http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/content/20141212IPR01105/html/European-Parliament-resolution-on-recognition-of-Palestine-statehood>.

¹¹ Видети: <http://normanfinkelstein.com/2014/10/31>

¹² Видети: <http://recognition.somalilandgov.com>

Веома је важно нагласити карактер признања као права државе која даје признање. Држава може да користи своје право, али и не мора. Признање није право новонастале државе да буде призната. Уколико би новонастала држава била титулар права на признање, тиме би била аутоматски креирана обавеза за друге државе да признање дају, те тиме и одговорност уколико то не учине [Brownlie 2003: 89]. Пропагирање признања као права новостворене државе није непознато у теорији, али би оно, поред бројних разлога који га чине фактички неспроводивим, довело до апсолутне доминације новостворене државе у међународним односима, која би простим исказом да се сматра државом довела етаблиране државе у позицију *fait accompli* [Shaw 2003: 369; Grant 1999: 4–5; Lauterpacht 1947].

Други аспект права на признање као права државе, јасно одређује субјективитет носиоца права на признање. Овако изречено мора се разумети искључиво једнозначно – државе која је субјект међународног права. С обзиром на то да ни међународне организације, нити привремени, крњи субјекти не могу бити носиоци права на признање јасно је да је реч о ексклузивном, оригинерном праву државе *ius recognitionis*¹³. Ова карактеристика признања управо потврђује функцију признања – изрицање воље да се нова држава сматра равноправним учесником у међународним односима. Истовремено почива на систему међународног права као аутономног императивног правног поретка и истиче његову особеност [Крећа 2010: 28–31].

Функција признања јасно је истакнута у другој карактеристици – дејству *inter partes*. Признањем држава првенствено саопштава да с новом државом жели да оствари билатералне односе, да сматра да новостворена држава може бити носилац основних права и дужности држава и да ће је подржавати у мултилатералним односима и третирати је као равноправног партнера [Lauterpacht 1947; Oppenheim 1920]. Сваки даљи корак етаблирања нове државе у међународну заједницу потом прати уобичајену правну процедуру (приступање међународним уговорима, учлањавање у међународне организације и сл.).

О ДАВАЊУ ПРИЗНАЊА

Теорија и пракса препознају неколико врста давања признања. То су већ увелико устаљени парови као што су *de iure* и *de facto*, индивидуално и колективно, условно и безусловно. Занимљиво је да теоретичари који се начелно опредељују као поборници декларативне теорије признања и даље препознају као облике признања *de facto* и условно признање. Наиме, по декларативној теорији признање је неопозиво, делује од тренутка стварања нове државе и потпуно је – дејствује у свим односима. Али, с друге стране, *de facto* признање јесте опозиво, делује тренутно, није ретроактивно, не подразумева успостављање билатералних дипломатских

¹³ Има примера да они ентитети који нису задобили већинско међународно признање, дају признање другим сличним ентитетима, на пример, Нагорно Карабах је добио признање од Абхазије и Јужне Осетије.

односа и може бити делимично – само у одређеним аспектима односа. Свако *de facto* признање одражава извесно колебање, несигурност у погледу крајњег исхода односа, неспремност за давање потпуног и неопозивог признања [Shaw 2003: 382]. С друге стране, *de iure* признање показује сасвим зрео став и потпуну спремност за увођење нове државе у пуни капацитет међународноправних односа.

Начини манифестовања признања могу бити бројни. Међутим, док код *de iure* признања постоји извесност у погледу формалног правног акта којим се изјављује признавање нове државе као равноправног субјекта, модалитети *de facto* признања остављају могућност тумачења¹⁴. Бројне нејасне ситуације могу се јавити у овом смислу – почев од саучествовања на међународним састанцима, преко билатералних сусрета, до чланства у међународним уговорима.

Облици *de facto* признања нису прецизирани правном формулом, нити то могу бити у формалном или процедуралном смислу. Чињенице сусретања, руковања, седења за истим столом, чланства у истим организацијама или уговорима – саме по себи нису *a priori de facto* признање. Другим речима, из наведених примера не би се могло закључити да је успостављен однос *de facto* признања [Shaw 2003: 387]. Радња *de facto* признања мора манифестовати вољу државе да том радњом означи и укаже изванредан степен признавања. Тако би се могло схватати као *de facto* признање разговори приликом билатералних или мултилатералних сусрета о оним темама које припадају домену међународног јавног права (на пример, успостављање дипломатских мисија, саучествовање у међународним мисијама, склапање одбрамбених савеза).

Могућност условног признања потврђује есенцијални функционални карактер признања. Државе су у досадашњој пракси постављале услове за давање признања [Shaw 2003: 387; Rich 1993: 36–65; Weller 1992: 569–607; Ziemele 2001: 191]. То заправо само потврђује да је признање активно право које има функционални карактер и које суштински делује *inter partes*.

Потврда функционалног карактера признања је и опредељење правног статуса пријема у Уједињене нације. Пријем у УН није облик колективног признања; оно је процес учлањења у међународну организацију у обиму чланских права и обавеза прописаних за ту организацију [Crawford 2008: 150]. Изван организације, државе чланице организације не морају одржавати односе нити се међусобно препознавати (као што Турска не признаје Кипар, Пакистан Јерменију; Северну Кореју не признају Јапан и Јужна Кореја; Јужну Кореју не признаје Северна Кореја; признања између Лихтенштајна и Пољске размењена су тек 2009. године, после више деценија међусобног непризнавања). Овакво поимање у складу је с опредељењем носиоца права на признање; наиме, као што је констатовано само су државе титулари права на признање држава, а не и међународне организације.

¹⁴ У класификацији формалних извора међународног јавног права признање припада категорији једностранних правних аката.

Давање признања, без обзира на то о којој врсти признања је реч, мора бити уприличено од стране државе. Државу у међународном праву оличавају шеф државе, шеф владе и министар иностраних послова. Премда не улази у уставна одређења њихових надлежности, по међународном праву сматра се да су изјаве шефа државе, шефа владе и министра иностраних послова *in foro externo* обавезујуће за њихову државу и као такве релевантно одсликавају став државе [Крећа 2010: 254–261].

Примењено на материју признања, са становишта међународног права, изјаве о признању односно непризнавању, које изрекну шеф државе, шеф владе или министар иностраних послова сматрају се правно ваљаним изјавама које директно производе дејство без додатног прилагања овлашћења или другог овлашћујућег акта. Међународно право, *ergo*, не препознаје судску власт као емитера воље државе у материји признања. Практично, то би значило да чињеница функционисања међународноправне помоћи између међусобно непризнатих држава, не доводи до конституисања признања, па чак ни облика *de facto* признања.

Политички карактер високих функционера државе који су овлашћени да признање дају или изричито оспоре доводи нас поново до истицања у први план питања да ли је признање онда политичка или правна категорија¹⁵. Тема се додатно компликује када државни функционери иступе из својих овлашћења, односно када предузму акте несасгласне уставу. Сву силу правног карамбола у овој материји понајбоље одсликава управо наша позиција у односу према Косову и Метохији, теогбна тема признања и правно спорна квалификација Бриселског споразума.

МЕЂУНАРОДНОПРАВНИ СТАТУС КОСОВА ИЛИ ПИТАЊЕ ПРИЗНАЊА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Међународноправни статус Косова, данас, представља један од оних ретких примера у којем су се у колизији нашли основни институти међународног права. С обзиром на то, сва је прилика да ће Косово представљати нови случај вишедеценијског замрзнутог стања.

Косово је тренутно признато као суверена држава од стране 108 држава¹⁶. Ова бројка креће се на око половине држава савремене међународне заједнице, при чему на овом месту није згорег прецизирати да од пет сталних чланица Савета безбедности УН три државе признају Косово (САД, Велика Британија, Француска), а две не (Русија и Кина), да нису све чланице ЕУ признале Косово, као и да две велике, многољудне државе

¹⁵ О снази ове квалификације говоре рецимо ставови аутора који и поред тога што признање анализирају методологијом правне науке ипак потенцирају да је признање политички акт – Thomas D. Grant, *Recognition of States: Law and Practice in Debate and Evolution*, Greenwood Publishing Group, 1999, стр. 2 или још интензивније речено речима Лаутерпахта – признање није тема права, него политике – Lauterpacht, *Recognition in International Law*, Cambridge UP, 1947, стр. 1.

¹⁶ Овај податак преузет је са сајта <http://www.mfa-ks.net/> који представља званичну презентацију Министарства спољних послова „Републике Косово”, дана 12. априла 2015. године.

– Индија и Бразил, такође не признају Косово. Овакав однос признања–не признања показује напетост става унутар међународне заједнице о статусу Косова и потенцијални извор спорења.

Но, како је у пређашњем делу овог текста назначено, институт признања наslaња се на окончани процес фактичког настанка држава. И без упуштања у минуциозно анализирање и аргументовање процеса настајања Косова као самосталне државе, јасно је да Косово данас не задовољава све конститутивне елементе државе [Mitić 2006; Vidmar 2009; Weller 2008]¹⁷. Иако ни институт настанка држава, подједнако као ни институт признања, није строго правно прописан, међународно обичајно право познаје традиционалне конститутивне елементе државе – постојано становништво, утврђена територија и суверена власт. Конвенција из Монтевидеа о правима и дужностима држава из 1933. године (члан 1) пак опредељује четири елемента – постојано становништво, дефинисану територију, власт и капацитет да се уђе у односе с другим државама¹⁸. Поједини теоретичари томе додају ефективност државе – да је државна власт ефективна, док поједини додају легитимност – да је нова држава настала *lege artis* [Turk 1993: 66; Milano 2006: 21–24; Crawford 2011: 106–107].

Без обзира на разлике у опредељењу елемената, сви теоретичари сагласни су у ставу да је процес настанка државе фактичко питање и да је стицај елемената државности производ стицаја околности – *ex factis ius oritur* [Brownlie 2003: 77; Crawford 2006: 46]. Чињеница јесте да је у недостатку централизованог апарата одлучивања у међународној заједници, свака држава власна да определи да ли су ови услови задовољени и да у складу са тиме одлучи да ли ће ући у процес признања. То ипак не значи да је та воља арбитарна.

Процена испуњености конститутивних елемената државе у случају Косова пак сасвим недвосмислено мора довести до идентичног става – Косово не испуњава све конститутивне елементе државе [Redman 2002]. Од традиционална и општеприхваћена три елемента државе – становништво, територија и суверена власт, лако је уочљиво да елемент суверене власти није испуњен – Косово није суверена држава¹⁹. Ограничење власти (поред нескривеног политичког ограничења превеликим политичким утицајем САД, ЕУ и Албаније) правног је карактера, дефинисано Резолуцијом Уједињених нација 1244²⁰. Покушај промене статуса ка пуном осамостаљењу, мандатом специјалног изасланика Уједињених нација Мартија Ахтисарија, није успео. Промена која се у међувремену догодила – проглашење независности Косова 2008. године, није довела до анулирања

¹⁷ Александар Митић даје занимљиво разликовање две категорије независности Косова: „independence of Kosovo” и „independence of Kosovo from Serbia” [Mitić 2006].

¹⁸ Иако се Конвенција из Монтевидеа незаобилазно наводи као позитивно право у материји елемената државе и одређења признања треба имати на уму да овај уговор никада није постао међународни универзални уговор, те да има свега 20 држава потписница.

¹⁹ Сувереност се сматра значајнијим конститутивним елементом од утврђене територије и постојаног становништва, као елемент који суштински опредељује ентитет у државу – [Kelsen 1969: 592; Crawford 1990: 311; Crawford 2008: 129].

²⁰ United Nations Security Council Resolution 1244 from 10 June 1999, S/RES/1244(1999).

Резолуције 1244, ни *de iure*, нити *de facto*. Поред тога на Косову тренутно дејствују четири мисије – све четири под окриљем Резолуције 1244: мисија УН, мисија НАТО, мисија ЕУ и мисија ОЕБС-а. Постојање ових мисија означава међународноправно несамостални статус Косова, тј. статус савременог облика протектората у односу на међународне организације, односно интернационализоване територије [Milano 2003: 1003]. Потребно је на овом месту подвући да у редовном току ствари, мисија међународне организације, не конституише статус протектората. Тај редовни ток ствари претпоставља да међународне организације оснивају мисије у државама које су њихове чланице. У таквом аранжману мисија је последица чланства и проистиче из чланских права и обавеза државе у односу на међународну организацију. У случају Косова међутим, оно се не налази у статусу чланице ни у једној од ових организација. Самим тим ингеренције мисија нису у остварењу чланских права, већ у надзирању, контроли, утицају на структуре власти, на начин који није прихватљив у сувереним државама²¹.

Иако ове мисије јесу основане као привремене, а њихов суштински циљ уперен ка снажењу самосталности Косова, чињеница да су све мисије и даље на Косову потврђује да Косово још увек не задовољава критеријум суверене државе²².

Конститутивни елементи утврђене територије и постојаног становништва такође су спорни [Milano 2003]. Наиме, до потписивања Бриселског споразума, па и потом услед његовог непримењивања, северни део Косова није се налазио под фактичком контролом власти у Приштини. Дакле, самопрокламована држава Косово не контролише целокупну територију на коју полаже право. Додатно, становништво које живи на територији Северног Косова не признаје самопрокламовану власт у Приштини, већ као легитимну власт сматра власт Републике Србије. Чињеница да Република Србија такође полаже право на ову територију и своје национално становништво, свакако држи правно спорном тему испуњености елемената територије и становништва у процесу настанка и признања држава.

Додатни елемент, који може дерогирати наслов државе Косово, је елемент (не)легалности настанка. Правоваљаност настанка државе, као

²¹ УНМИК (*United Nations Interim Administration Mission in Kosovo*) сачињавају припадници полиције, граничне полиције и надзора границе, војних официра за везу и цивилних службеника. Тренутно задаци мисије УНМИК-а (од око 500 чланова) су промоција безбедности, стабилности и људских права. Мандат КФОР-а (*The Kosovo Force*) (тренутно око 5.000 људи) је усмерен ка очувању мира, безбедности, јавног реда, подршке у развоју цивилних института, правног и правосудног система, помоћ у изградњи изборних система, обезбеђење повратка избеглих и интерно расељених лица, обезбеђење границе, спречавање кријумчарења оружја, уништавање оружја и сл. Мандат ЕУЛЕКС-а (*European Union Rule of Law Mission in Kosovo*) врши се кроз дубоки уплив у рад правосудног система и то рад судова, тужилаштва, полиције, као и надзор над радом и пружање помоћи институцијама Косова и успостављања владавине права.

²² Образложење привременог карактера међународних мисија видети у ставу САД у поступку давања мишљења пред Међународним судом правде: *International Court of Justice, Request of Advisory Opinion – Accordance with international law of unilateral declaration of independence in respect of Kosovo*, Written statement of the United States of America, April 2009.

што је наведено, неки теоретичари сматрају елементом у процесу настанка државе. Управо на поштовању овог елемента грађена је доктрина непризнавања [Lauterpacht 1947: 395–424; Shaw 2003: 390; Crawford 2006: 158; Oeter 2014]. Значај правоваљаности територијалних промена понајбоље се огледа у схватањима да државе имају обавезу непризнавања уколико је територијална промена по основу које настаје нова држава настала кршењем међународног права [Lauterpacht 1947: 395].²³ Основно утемељење ове доктрине лежи у општепризнатом правном начелу *ex iniuria ius non oritur*. По овом гледишту, сецесија као нелегална територијална промена не може бити основ за признање [Oeter 2014]. У случају Косова, пак, питање правоваљаности не своди се само на уобичајени дуализам самоопредељење–сецесија, већ се шири и ка проблематизовању проглашења независности Косова једностраном декларацијом, која је свакако у супротности с уставним правом Србије, а упитна је и по општем међународном праву и Резолуцији УН 1244 [Weller 2008: 83–89; Vidmar 2009: 807–811]²⁴.

У овако описаном фактициту ентитета Косово, може се закључити да је признање Косова од стране 108 држава учињено у односу на ентитет који не испуњава основне конститутивне елементе државе [супротно: Weller 2008]. Функција признања у овом конкретном случају показује да је оно дато, *inter alia*, у функцији валидације фактичких, нелегалних територијалних промена. Тиме је начињена колизија фактицитета и права, додатно компликујући позицију Србије у односу на Косово [Vidmar 2009: 833–845].

Признање Косова од стране 108 држава твори идеалан пример за потврду конститутивне теорије. Овакво понашање у потпуности следи филозофију на којој је настајао и класичан институт признања – контролisanje процеса настајања нових држава. Давањем признања Косову управо се хтелo, у духу конститутивизма, ојачати биће Косова-државе и ставити пред свршен чин све оне државе које на другачији начин процењују да ли су се стекли фактички елементи у процесу настајања државе [Redman 2002].

Државе, друга половина међународне заједнице, које нису дале признање Косову до данас, своје непризнавање Косова заснивају на неколико аргумената [Vidmar 2009: 833–837]. Један од њих свакако јесте недостатак суверенитета, како је предвиђено Резолуцијом УН 1244. Поред тога територијална промена карактерише се као сецесија, а не производ права

²³ Позив на ову доктрину видети у случају Источног Тимора (Португалија v. Аустралија) пред Међународним судом правде: International Court of Justice, Case Concerning East Timor (Portugal v. Australia), Judgment of 30 June 1995, Dissenting Opinion of Judge Skubiszewski, par. 122–134.

²⁴ Питање да ли је проглашење независности Косова учињено у складу с међународним правом не треба мешати с Мишљењем Међународног суда правде од 22. јула 2010. г., усвојеног у поступку за давање саветодавног мишљења пред Међународним судом правде у којем је питање било формулисано – да ли је једнострана декларација о независности у складу с међународним правом. Међународни суд правде у свом мишљењу држао се строго самог питања, не ширећи га ка разматрању легалности територијалних промена. Утолико одговор и јесте остао неважан за процену легалности територијалних промена.

на самоопредељење. Начин изрицања независности једностраном декларацијом, такође се оцењује као нелегалан и самим тим неприхватљив чин у процесу настанка државе. Навешћу неколико примера. У Саветодавном поступку пред Међународним судом правде о утемељености једностране декларације о независности привремених власти Косова, влада Бразила заузела је став да се на основу Резолуције УН 1244 Косово налази под међународноправном управом, а да финални статус Косова треба потражити у извесном облику аутономије у оквиру суверенитета и територијалног интегритета Савезне Републике Југославије; једнострана декларација о независности Косова у супротности је с међународним правом²⁵. Став Русије, *inter alia*, је да Косово, као аутономна покрајина СФРЈ, није било титулар права на самоопредељење, на начин на који су то право имале републике унутар СФРЈ²⁶. Финални став Русије у поступку за давање саветодавног мишљења јесте уобличен у ставу да је изрицање Декларације о независности у супротности с међународним правом – општим међународним правом и Резолуцијом УН 1244. На сличан начин свој став је изнела и Кина. Према виђењу Кине правни статус Косова опредељен је Резолуцијом УН 1244, према којој Косово треба да ужива извесну аутономију унутар суверенитета и територијалног интегритета Србије [Yee 2010]²⁷.

Позиција Србије, као државе која тврди да има територијални суверенитет над овим ентитетом, други је пример колизије права и фактицитета. Наиме, високи представници Србије, које међународно јавно право препознаје као власне да својим изјавама и радњама меродавно представљају вољу државе, сасвим јасно, изричито и недвосмислено одбијају признање Косова као суверене државе. Са становишта међународног права тако изречени ставови у односу на признање у потпуности су релевантни и за међународну заједницу нема сумње да Србија ни у овом тренутку, нити у догледном будућем тренутку, не намерава да Косову и Метохији да признање.

Потписивањем Бриселског споразума, међутим, питање признања Косова и Метохије поново је покренуто у јавности Србије, и то посебно у стручној јавности. Наиме, Бриселским споразумом приступило се регулисању одређених аспеката односа Србије и Косова и Метохије. Питање које је с међународноправног становишта овог рада интересантно је да ли Бриселски споразум твори облик међународноправног признања државе? Одговор је на овом месту лак – не. Наиме, тумачење (не опредељујући при том ко даје тумачење) Бриселског споразума не може имати претежнију

²⁵ International Court of Justice, Request of Advisory Opinion – Accordance with international law of unilateral declaration of independence in respect of Kosovo, Written statement of Brazil, 17 April 2009.

²⁶ International Court of Justice, Request of Advisory Opinion – Accordance with international law of unilateral declaration of independence in respect of Kosovo, Written statement by the Russian Federation, 17 April 2009.

²⁷ International Court of Justice, Request of Advisory Opinion – Accordance with international law of unilateral declaration of independence in respect of Kosovo, Written statement of the People's Republic of China to the International Court of Justice on the Issue of Kosovo, 16 April 2009.

снагу у односу на изричите изјаве високих државних представника. Но, одговор на исто ово питање са становишта уставног права добија сасвим другачији тон [Марковић 2014; Петров 2014].

Стога, друга колизија у погледу односа Србије ка Косову и Метохији, показује да је тренутно у Србији на један начин формулисан став ка признању Косова и Метохије *in foro externo*, а на сасвим другачији начин *in foro domestico*.

БРИСЕЛСКИ СПОРАЗУМ У КОНТЕКСТУ ПРИЗНАЊА КОСОВА

Бриселски споразум, колоквијални назив за акт под насловом „Први споразум о принципима који регулишу нормализацију односа”, закључен је 19. априла 2013. године с намером „нормализације” односа између Београда и Приштине. Међутим, правна природа и садржина Споразума показале су се као правно спорне, што је довело до покретања поступка о његовој уставности пред Уставним судом Србије. Поред низа примедби и критика на рачун овог Споразума, једна од њих усмерена је и ка оцени – да ли је његовим потписивањем Република Србија признала независност Косова и Метохије.

У стручној јавности, као и Закључку Уставног суда Србије размотрена је правна природа Бриселског споразума; стога се у овом раду нећемо освртати на то [Марковић 2014; Петров 2014; Ракић 2014; Симовић и Шурлан 2014; Ђурић 2014]²⁸. Искристалисано је да Бриселски споразум није међународни уговор. Оно што, пак, јесте потребно подвући са становишта теме овог рада, а у вези правне природе Бриселског споразума, је да правна природа једног правног акта не стоји у директној конотацији правних последица које производи. Наиме, све и да јесте утврђено да је Бриселски споразум по својој правној природи међународни уговор то не би значило *ipso facto* да је њиме извршено признање Косова и Метохије (како се имплицира у Закључку Уставног суда Србије). Јер, међународни уговор могу закључити и привремени, крњи субјекти међународног права, протекторати, устаници као зарађене стране – у оном обиму субјективности и у материји међународног права спрам капацитета субјективности који поседују. У том случају, меродавно је обичајно међународно право у материји закључивања уговора. Дакле, оно што јесте опредељујуће је садржина правног акта. Друго, формалноправно посматрано *de iure* признање даје се у форми једностраног правног акта, а не међународног уговора. Стога, аргументација *pro* Бриселског споразума као међународног уговора у силогизму доказивања да је тиме извршено признање није одржива.

Садржина Бриселског споразума, материја која је у њему обрађена, није материја међународног јавног права, већ уставног права. Стога, она не може производити последице у домену међународних односа, већ

²⁸ Уставни суд Србије, Предмет IY0-247/2013, Закључак од 10. децембра 2014. године, Службени гласник Републике Србије, бр. 13 од 2. фебруара 2015. године.

искључиво у домену унутрашњег правног поретка. И сасвим конкретно изречено – Бриселским споразумом није извршено признање Косова, ни *de facto* нити *de iure*.

Садржина Бриселског споразума, с друге стране, може играти значајну улогу у процесу финалног задовољења конститутивних елемената држава и на тај начин заправо саучествовати у процесу будућих признавања Косова и Метохије. Бриселским споразумом предвиђено је образовање Заједнице већинских српских општина на Косову у оквиру којих би Срби остваривали права као национална мањина, у оквиру косовског уставног система. Потом, предвиђено је организовање јединствене полиције, под називом Косовска полиција. Састав Косовске полиције на северу Косова уподобљен је етничком саставу четири већински српске општине што је такође у функцији остварења мањинских права. Додатно ојачање степена мањинских права огледа се и у договору да регионални командант полиције за четири већинске српске општине на северу буде именован из реда косовских Срба, али да га именује Министарство унутрашњих послова Косова. Судска власт се такође организује под окриљем косовских прописа, уз поштовање мањинског положаја Срба кроз обезбеђивање паритета броја српских судија и председника судова.

Дакле, одредбама Бриселског споразума ушло се у материју уставно-правног заокруживања Косова, а тиме посредно и легализације сецесије, као конститутивног елемента државе [Петров 2014]. Територија коју приштинска власт фактички није контролисала на северу Косова и Метохије, као и српско становништво које приштинску власт није признавало као своју власт, Бриселским споразумом уклапају се у правни систем Косова као државе. Тиме се додатно заокружују и друга два конститутивна елемента државе.

Званичан став власти Републике Србије да је Бриселски споразум платформа за изградњу суштинске аутономије Косова и Метохије, како је у Уставу Србије опредељен положај Косова, има своју тежину – исказује намеру да Косово и Метохију и даље подразумева унутар свог уставноправног система, односно да га не препознаје као новог субјекта у међународној заједници. Да ли је то ипак и могуће, у контексту договора постигнутог Бриселским споразумом, тема је за конституционалисте и мора се обрадити методологијом уставноправне науке. У тренутном капацитету правних прописа, вреди напоменути, још увек није дефинисано шта се сматра под суштинском аутономијом Косова и Метохије.

Пат позиција у којој су се нашли Косово и Метохија и Србија, односно потенцијални замрзнути сукоб, разрешава се Бриселским споразумом, тј. континуираним бриселским разговорима о односу Београда и Приштине под руководством Европске уније. Суштина првог Бриселског споразума, а вероватно и другог²⁹, огледа се у преношењу на Косово ингеренција суверене државе, прихватањем да приштинске власти прошире

²⁹ Други Бриселски споразум посвећен питањима правосуђа, од фебруара 2015, није био доступан ауторки овог текста.

примену свог правног система и на север Косова, на српско становништво које живи на северу Косова и Метохије, у замену за високи степен заштите људских права, високи степен права за Србе као националну мањину, који као мањина добијају право на процентуално велико учествовање у органима власти – полиција, судство и сл. [Марковић 2014; Петров 2014].

Далекосежно посматрано, овакво ојачавање Косова довешће и до губитка аргумената за непризнавање, на којима државе које тренутно не признају Косово заснивају свој став³⁰. Тренутак завршетка међународних мисија, потпуно овладавање целокупном територијом, уклапањем српске мањине у правни поредак нестаће приговор несuverености Косова. Пристајањем Србије на такав аранжман нестаје и приговор нелегитимности територијалних промена.

ЗАКЉУЧАК

Србија, као суверена држава, има право да слободно одлучи да ли ће признати Косово, када ће то учинити и на који начин. Став Србије који се изричито изражава већ дуги низ година, с пројекцијом у истрајавању таквог става, је да признање Косову неће дати. Са становишта међународног права сасвим је јасно да Србија то до сада и није учинила.

Такав став Србије, међутим, нема одлучујући утицај на статус Косова. Чином одбијања признања Србија не може зауставити процес оформљења ентитета ка држави. Оно што може је да утиче на друге државе, аргументованим ставом о праву које легитимно полаже на ту територију и истицањем нелегалности територијалне промене која се одиграла у оквиру суверене државе Републике Србије. До сада је Србија управо то и чинила.

Чин потписивања Бриселског споразума битно је променио однос Србије према Косову и Метохији. Иако је у овом раду јасно утврђено да Бриселски споразум ни по својим материјалноправним, нити формалноправним карактеристикама, не може учествовати у правном послу признања државе, овај акт ипак посредно улази у корпус елемената важних за признање. Наиме, садржина Бриселског споразума је таква да Косово додатно оснажује у правцу стицања пуног суверенитета. Одустајањем од својих ингеренција на Косову и Метохији, фактичким престанком полагања права на ту територију Србија губи аргументацију у постављању захтева/молби другим државама да не признају Косово. Фактичким повлачењем међународних мисија са територије Косова и Метохије, власти на Косову успоставиће пуни суверенитет и тиме ће и тај конститутивни елемент државе бити у потпуности испуњен, без правног основа за даље

³⁰ Видети зборник САНУ посвећен Косову и Метохији *Kosovo and Metohija: Past, Present, Future, Papers Presented at the International Scholarly Meeting held at the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, March 16–18, 2006* и то конкретно: Kosta Čavoški, The „Final Solution” to the Status of Kosovo and Metohija, pp. 451–460; Frances Maria Peacock, Resolution of the Future Status of Kosovo, pp. 461–473; Marek Waldenberg, Why Kosovo should not be Independent, pp. 423–432; Spyridon Sfetas, Intra-Balkan and International dimension of Kosovo Future Status, pp. 445–450.

анулирање суверенитета. Дакле, без обзира на то што се, посматрано из међународноправне визуре, Косову не признаје својство суверене и независне државе, уставноправно посматрано Бриселским споразумом се омогућава заокруживање уставноправног поретка Косова, проширивањем његове суверености на север територије на коме до тада није остваривао пуну фактичку власт.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бартош, Милан (1954). *Међународно јавно право*, Београд: Култура.
- Ђурић, Владимир (2014). Бриселски споразум – поново смишљене смутње, *Српска јолићка мисао*, 4: 159–180.
- Крећа, Миленко (2010). *Међународно јавно право*, Београд: Правни факултет.
- Марковић, Ратко (2014). Уставном суду Србије, *Српска јолићка мисао*, 4: 347–353.
- Мировић, Дејан (2014). Зашто се од Србије тражи да призна Косово или упоредни примери Бангладеша и турске републике Северни Кипар, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 149: 991–1000.
- Петров, Владан (2014). Уз дилему о контролу уставности Бриселског споразума, *Српска јолићка мисао*, 4: 111–120.
- Ракић, Бранко (2014). Прилог за расправу о уставности Бриселског споразума, *Српска јолићка мисао*, 4: 121–139.
- Симовић, Дарко и Тијана Шурлан (2014). (Не)правна природа Бриселског споразума, *Српска јолићка мисао*, 4: 141–157.
- Andrassy, Juraj; Božidar Bakotić i Budislav Vukas (1998). *Međunarodno pravo* 1, Zagreb: Školska knjiga.
- Brownlie, Ian (2003). *Principles of Public International Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Chen, Ti-Chiang (1951). *The International Law of Recognition – With Special Reference to Practice in Great Britain and the United States*, London: Stevens & Sons Limited.
- Crawford, James (1990). The Creation of the State of Palestine: Too Much Too Soon?, *European Journal of International Law*, 1, 1: 307–313.
- Crawford, James (2006). *The Creation of States in International Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Crawford, James (2008). *Brownlie's Principles of Public International Law*, Oxford: University Press, Oxford.
- Čavoški, Kosta (2007). The „Final Solution” to the Status of Kosovo and Metohija, In: K. Mihailović (ed.): *Kosovo and Metohija: Past, Present, Future: Papers Presented at the International Scholarly Meeting held at the Serbian Academy of Sciences and Arts*, Belgrade, pp. 451–460.
- Grant, Thomas D. (1999). *Recognition of States: Law and Practice in Debate and Evolution*, Portsmouth: Greenwood Publishing Group.
- Hille, Saskia (1995). Mutual Recognition of Croatia and Serbia (+ Montenegro), *European Journal of International Law*, 6: 598–611.
- Kelsen, Hans (1969). Recognition in International Law – Theoretical Observations, u: Leo Gross (ed.), *International Law in the Twentieth Century*, The American Society of International Law, 589–601.
- Lauterpacht, Hersch (1947). *Recognition in International Law*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Milano, Enrico (2003). Security Council Action in the Balkans: Reviewing the Legality of Kosovo's Territorial Status, *European Journal of International Law*, XIV, 5: 999–1022.

- Milano, Enrico (2006). *Unlawful Territorial Situations in International Law – Reconciling Effectiveness, Legality and Legitimacy*, Dodrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Mitić, Aleksandar (2006). The Influence of the European Union on the Talks on the Future Status of Kosovo and Metohija. In: K. Mihailović (ed.): *Kosovo and Metohija: Past, Present, Future, Papers Presented at the International Scholarly Meeting held at the Serbian Academy of Sciences and Arts*, Belgrade, pp. 511–526.
- Oeter, Stefan (2014). The Role of Recognition and Non-recognition with Regard to Secession. In: Ch. Walter, A. von Ungern-Sternberg and K. Abushov (eds.): *Self-Determination and Secession in International Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Openheim, Lassa (1920). *International Law: A Treatise*, London: Longmans.
- Peacock, Frances Maria (2006). Resolution of the Future Status of Kosovo. In: K. Mihailović (ed.): *Kosovo and Metohija: Past, Present, Future, Papers Presented at the International Scholarly Meeting held at the Serbian Academy of Sciences and Arts*, Belgrade, pp. 461–473.
- Ringaert, Cedric and Sven Sorbie (2011). Recognition of States: International Law or Realpolitik? The Practice of Recognition in the Wake of Kosovo, South Ossetia and Abkhazia. *Leiden Journal of International Law*, XXIV, 2: 467–490.
- Redman, Michael (2002). Should Kosovo be Entitled to Statehood?, *The Political Quarterly*, LXXIII, 3: 338–343.
- Rich, Roland (1993). Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union. *European Journal of International Law*, IV, 1: 36–65.
- Sfetas, Spyridon (2006). Intra-Balkan and International dimension of Kosovo Future Status. In: K. Mihailović (ed.): *Kosovo and Metohija: Past, Present, Future, Papers Presented at the International Scholarly Meeting held at the Serbian Academy of Sciences and Arts*, Belgrade, pp. 445–450.
- Shaw, Malcolm N. (2003). *International Law*. Cambridge University Press.
- Turk, Danilo (1993). Recognition of States: A Comment, *European Journal of International Law*, IV, 1: 66–71.
- Vidmar, Jure (2009). International Legal Responses to Kosovo's Declaration of Independence. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 42: 781–849.
- Waldenberg, Marek (2006). Why Kosovo should not be Independent. In: K. Mihailović (ed.): *Kosovo and Metohija: Past, Present, Future, Papers Presented at the International Scholarly Meeting held at the Serbian Academy of Sciences and Arts*, Belgrade, 423–432.
- Weller, Marc (2008). *Negotiating the final status of Kosovo*. Institute for Security Studies, Paris: European Union.
- Wipman, David (2001). Kosovo and the Limits of International Law. *Fordham Journal of International Law*, XXV, 1: 129–150.
- Yee, Sienho (2010). Notes on the International Court of Justice (Part 4): The Kosovo Advisory Opinion. *Chinese Journal of International Law*, IX, 4: 763–782.
- Ziemele, Ineta (2001). Is the Distinction between State Continuity and State Succession Fiction or Reality? The Russian Federation, the Federal Republic of Yugoslavia and Germany. *Baltic Yearbook of International Law*, Kluwer Law International, 1: 191–221.

RECOGNITION IN INTERNATIONAL LAW: THE CASE OF
KOSOVO AND METOHIJA

by

TIJANA ŠURLAN

Academy of Criminalistic and Police Studies
Cara Dušana 196, Zemun, Serbia
tijana.surlan@kpa.edu.rs

SUMMARY: Recognition is an instrument of the public international law founded in the classical international law. Still, it preserves its main characteristics formed in the period when states dominated as the only legal persons in international community. Nevertheless, the instrument of recognition is today as vibrant as ever. As long as it does not have a uniform legal definition and means of application, it leaves room to be applied to very specific cases. In this paper, the instrument of recognition is elaborated from two aspects – theoretical and practical. First (theoretical) part of the paper presents main characteristics of the notion of recognition, as presented in main international law theories – declaratory and constitutive theory. Other part of the paper is focused on the recognition in the case of Kosovo. Within this part, main constitutive elements of state are elaborated, with special attention to Kosovo as self-proclaimed state. Conclusion is that Kosovo does not fulfill main constitutive elements of state. It is not an independent and sovereign state. It is in the status of internationalized entity, with four international missions on the field with competencies in the major fields of state authority – police, judiciary system, prosecution system, army, human rights, etc. Main normative framework for the status of Kosovo is still the UN Resolution 1244. It is also the legal ground for international missions, confirming non-independent status of Kosovo. States that recognized Kosovo despite this deficiency promote the constitutive theory of recognition, while states not recognizing Kosovo promote declaratory theory. Brussels Agreement, signed by representatives of Serbia and Kosovo under the auspices of the EU, has also been elaborated through the notion of recognition – (1) whether it represents recognition; (2) from the perspective of consequences it provokes in relations between Belgrade and Pristina. Official position of Serbian Government is clear – Serbia does not recognize Kosovo as an independent and sovereign state. On the other hand, subject matter of Brussels Agreement creates new means of improvement for Kosovo authorities in the north part of Kosovo. Thus, Serbian position regarding the recognition is twofold – it does not recognize Kosovo *in foro externo*, and it completes its competences *in foro domestico*. What has been underlined through the paper and confirmed in the conclusion is that there is not a recognition which has the power to create a state and there is not a non-recognition which has the power to annul a state.

KEYWORDS: notion of recognition, theories on recognition, creation of states, elements of state, Brussels Agreement, non-recognition of Kosovo

МОЖЕ ЛИ ТУРИЗАМ ДА РАЗВИЈЕ ДРАГАЧЕВСКА СЕЛА?

ЈЕЛЕНА ОБРЕНИЋ

Географски институт „Јован Цвијић” САНУ
Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија
jelena.obrenic@gmail.com

САЖЕТАК: Пораст интересовања за производима и активностима сеоских подручја и жеља да се одмор проведе далеко од ужурбаности и буке градских насеља једна је од преовлађујућих тенденција на светском туристичком тржишту. Веома важан сегмент туризма на селу је бављење овом делатношћу у оквиру пољопривредних газдинстава где се туристи укључују у рад и живот сеоских заједница. У појединим селима драгачевског краја, мотивски облици промета засновани на сеоском окружењу, руралној економији и култури имају дугу традицију. Њихов развој почиње 80-их година 20. века и наставља се и данас, али је појава мало позната с научног аспекта. Зато је потребно истражити карактеристике домаћинстава која се баве сеоским туризмом у Драгачеву. Анализа добијених резултата омогућава боље разумевање њиховог функционисања, као и везе туризма с демографским и социоекономским структурама, производним потенцијалом и другим одликама и трансформацијама сеоских домаћинстава и села. Истраживања на овом плану су претпоставка трасирања праваца даљег развоја туризма на селу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: сеоско домаћинство, туризам на селу, Драгачево

Драгачево је брдско-долински крај средишњег дела западне Србије. Омеђено је реком Моравицом, а од ушћа Ћетиње и Скрапежа, Западном Моравом до Овчарско-кабларске клисуре. Граница од Овчара иде планином Јелицом и захвата падине Троглава и Чемерна. Области Драгачева припада 49 насеља која се налазе у оквиру катастарских општина Лучани (два градска и 34 сеоска насеља), Ариље (пет села), Пожега (три села), Ивањица (три села), Краљево (једно село) и Чачак (једно село) [Славковић 2009: 9].

Становништво Драгачева чине већином досељеници из Херцеговине, Црне Горе и Старог Влаха, који су у ове крајеве долазили у време турске власти и угњетавања, или су их сушне године и тешке економске прилике терале да напусте своје домове. Некад су становништво Драгачева

углавном чинили пастири, ратари, дрвосече и дрводељски мајстори. Радојко Николић пише о Драгачеву: „Неписмено село с народном песмом, култом чојства и јунаштва, родољубљем и честитошћу. Тек понека школа, староставна, превуковска ћирилица и редак ђак самоук” [Славковић 2009: 20].

Последње деценије 19. и почетак 20. века сведоци су наглог развоја и преокрета које доживљава драгачевско село. Овај крај не заостаје по неповољним демографским, економским, културним и другим трендовима карактеристичним и за остала сеоска подручја Србије. Број становника од 1953. до 1991. године опао је за 22%. Просечан број чланова породице се од 5,8 (1948) смањило на 3,3 члана (1991). Драгачево, у којем је 50-их и 60-их година прошлог века „врило као у кошници” из године у годину све више се празнило. Напушта се традиционални начин одевања, становања, исхране и обраде земље и прихватају материјалне, техничке и друге тековине модерне цивилизације [Славковић 1996].

У домаћој и иностраној литератури туризам се често наводи као фактор који на својеврстан начин обликује и унапређује руралне структуре и покреће мултифункционални рурални развој [Hall 2004: 169; Cozac 2012: 20; Тодоровић и Бјељац 2007: 136; Štetić i Šimičević 2008: 20; Udovč i Perpar 2007: 226]. Руралне средине, некада резервисане за пољопривредну производњу, у многим земљама добијају нови идентитет трансформишући се у одредишта туристичких кретања. Подршка сеоском туризму, у циљу диверзификације функција и активности пољопривредних газдинстава, добар је начин опоравка пољопривредне производње и ревитализације ових простора. Поставља се питање да ли је улагање у развој туризма решење за проблеме с којима су суочена сеоска насеља и пољопривредна газдинства, или је туризам надоградња већ стабилним сеоским структурама. Концепт интегралног руралног развоја, који обухвата економску, демографску, еколошку, институционалну, социјалну и културну обнову сеоских подручја, истиче значај комплекснијег мултидисциплинарног приступа развоју и ревитализацији села [Радовановић 2010: 49; Muhi i Jovanović 2012: 15; Saaringen i Leno 2014: 364].

На простору Драгачева постоје повољни услови за развој неколико облика туризма. Природне реткости које могу бити туристички мотиви за разгледање, излете и рекреацију нису довољно искоришћене. Антропогене туристичке вредности још су бројније и део су богате културне баштине Драгачева. Сабор трубача у Гучи јединствена је смотра народне музике, песме, игре, обичаја и других народних тековина које с временом падају у заборав [Милосављевић и Поповић 2007: 243, 245].

Организованији развој сеоског туризма Драгачева почиње од 1980. године, и то у селима: Каона, Милатовићи, Вича и Доњи Дубац. Данас многа домаћинства Општине Лучани примају госте. До 2011. године на територији општине категорисано је 15 домаћинстава која се баве сеоским туризмом. За нека од њих не може се рећи да су сеоска домаћинства и газдинства у правом смислу, што је изненађујуће лош резултат с обзиром на дугу традицију гостопримства, богатство природних лепота и културних

вредности Драгачева, а нарочито ако се има у виду да је до данас овај крај изградио препознатљивост захваљујући Драгачевском сабору трубача, манифестацији међународног значаја. Намећу се питања о узроцима оваквог стања и да ли развој туризма на селу може бити носилац просперитета драгачевског краја. Да би се дошло до одговора, најпре је потребно упознати се с постојећим носиоцима понуде сеоског туризма Драгачева, карактеристикама и начином њиховог функционисања у овој делатности.

МЕТОДОЛОГИЈА

Истраживањем су обухваћена домаћинства која су категорисана као домаћинства сеоског туризма на територији Општине Лучани. У свим домаћинствима анкетирани су њихови чланови. Овакав приступ даје реалну слику сеоског туризма, с обзиром на то да Драгачево највећим делом припада Општини Лучани. Категоризација соба, кућа и апартмана започета је 2008. и до 2011. године категорисано је 15 оваквих домаћинстава. Како је једно у међувремену остало без чланова, истраживање је спроведено на укупно 14 домаћинстава.

У прикупљању и анализи података настојало се да се испоштују дефиниције и одреднице Републичког завода за статистику. Пољопривредним газдинством може се сматрати свако домаћинство које користи више од 10 ари обрадивог земљишта или ако користи мање, онда има: једну краву и теле; односно једну краву и јуне; или једну краву и два одрасла грла ситне стоке; или пет одраслих оваца; или три одрасле свиње; или четири одрасла грла овце и свиња; или 50 комада одрасле живине; или 20 кошница пчела [Попис становништва, домаћинстава и станова 2002]. У овом случају није било двосмислености. Проблем се јавио код дефинисања домаћинства и одређивања његових чланова. Постоје домаћинства чији су сви чланови стално настањени на селу, али таквих је осам, од укупно 14 поменутих категорисаних домаћинстава. Главни методолошки проблем био је да ли истраживањем обухватити и преосталих шест домаћинстава, чији носилац домаћинства живи са својим брачним партнером и децом (или без деце) у другом месту или општини, односно, нема стално пребивалиште на селу, или му ту живе само родитељи који се баве пољопривредом само за своје потребе (поједина домаћинстава немају никакву пољопривредну активност). Од ових шест домаћинстава, четири су већи део године напуштена. У два домаћинства је остао по један родитељ, а носилац домаћинства долази у летњем делу године да обавља туристичко-угоститељску делатност. Поставља се питање: које чланове ових домаћинстава обухватити истраживањем? У том случају, да би се добила што реалнија слика о људским ресурсима за развој туризма, приступило се овом проблему на следећи начин:

– ако носилац домаћинства живи са својом породицом у неком другом месту или општини (где му је регистровано стално пребивалиште) и долази само повремено на напуштено имање где је регистровано домаћинство сеоског туризма (родитељи му више нису живи), узето је да су

чланови домаћинства они чланови његове породице који му помажу да обавља пољопривредну активност (ако је обавља) или му помажу у туристичкој делатности.

– ако носилац домаћинства живи са својом породицом у неком другом месту или општини (где му је регистровано стално пребивалиште) и долази само повремено на имање где је регистровано домаћинство сеоског туризма (један или оба родитеља су живи, можда имају личне приходе и највероватније обављају пољопривредну активност за сопствене потребе), узето је да су чланови овог домаћинства један или оба жива родитеља носиоца домаћинства и сви чланови породице носиоца домаћинства који му помажу да обавља пољопривредну активност (ако је обавља на породичном имању) или му помажу у туристичкој делатности.

Јасно је да је овакво одређивање чланова домаћинства засновано на укључености у туристичку или пољопривредну делатност (за сопствене потребе), под претпоставком да бавећи се пољопривредом обезбеђују вишак производа који се може пласирати у туризму (храна, пиће, производи сувенирског типа).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Структурне одлике драгачевских домаћинстава

У Драгачеву се не развија сеоски туризам, нарочито не агротуризам, у правом смислу те речи. Пре би се могло говорити о покушају да се прате светски трендови и искористе постојеће погодности. У сагледавању потенцијала, најпре треба поћи од анализе карактеристика носилаца понуде, односно регистрованих домаћинстава сеоског туризма и њихових људских ресурса.

У 14 домаћинстава живи укупно 36 људи, од тога 16 мушкараца и 20 жена. Старосна, полна и образовна структура приказана је у табели 1. У туристичку делатност више је укључено старије становништво, и то највише старости од 30–49 и 50–64 године. То су обично пензионери и

Табела 1. Полна, старосна и образовна структура домаћинстава

Старост	До 14 год.		15–29		30–49		50–64		65+	
Пол	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж	М	Ж
Без школе	1	1								
4 разреда ОШ										5
8 разреда ОШ			1	1						
ССС			2	2	4	2	1	3		1
Виша					2	1	2	1	1	
Висока				1		1	2	1		

Извор: Истраживање ауторке

њихова деца или лица која обављају неку (најчешће непољопривредну) делатност и у туризму виде додатни извор прихода. Што се тиче образовне структуре, највише је оних са средњом стручном спремом. Овде се запажа да су становници старији од 64 године углавном женског пола, нижег степена образовања, као и да се код млађих категорија становништва образовна структура мења у корист жена. Може се рећи да ови подаци реално представљају структуру целокупног сеоског становништва које је у просеку све старије, а жене постају све образованије.

Табела 2. Величина домаћинства

Број чланова	Број домаћинстава
1	4
2	5
3	1
4	1
5	3

Извор: Истраживање ауторке

У табели 2 приказана је величина домаћинства. Од четири једночлана домаћинства, два су самачка женска, док преостала два воде мушкарци који повремено долазе на своје имање, а регистровано пребивалиште имају у неком другом месту. Чланови њихових породица им не помажу у обављању туристичке делатности, па нису укључени у ову анализу (што је већ објашњено у методолошком поглављу). Од пет двочланих домаћинстава, у три живе брачни парови без деце. Деца су на раду у неком другом месту или општини и тамо имају регистровано пребивалиште. Код родитеља долазе на одмор и тренутно немају учешће у пољопривредним и туристичким активностима домаћинства. За преостала два двочлана домаћинства носиоци су мушкарци који живе са својом породицом у неком другом месту или општини и чланови породице им не помажу у туристичкој делатности. На имању где је регистровано домаћинство сеоског туризма живе, у једном случају мајка, а у другом бака носиоца домаћинства и оне су укључене у услужну делатност. У једном трочланом домаћинству живи старији брачни пар без деце и мајка носиоца домаћинства која спада у издржавано становништво. Четворочлано домаћинство чине два брата са својим супругама који имају регистровано пребивалиште у оближњој варошици где живе с децом, али деца не учествују у обезбеђивању туристичких услуга. Петочлана домаћинства чине брачни парови с децом и по један родитељ (мајка у два случаја).

Даља анализа ових домаћинстава може се извршити на основу учешћа у пољопривредној делатности. Дефиниција пољопривредног газдинства Републичког завода за статистику дата је у методолошком делу.

Према овој дефиницији пет домаћинстава има своје пољопривредно газдинство и то су домаћинства с мешовитом делатношћу, а девет је без газдинства и то су типична непољопривредна домаћинства. Делатност и структура прихода домаћинства је приказана у табели 3.

Табела 3. *Структура прихода и делатности домаћинства*

Број домаћинства		Ознаке:
Н	4	
Л	2	
П + Л	4	
Н + Л	3	
П + Н + Л	1	

Ознаке:

(Н) непољопривредна делатност

(Л) лични приходи (на пр. пензија)

(П) пољопривредна делатност

Извор: Истраживање ауторке

Класификација домаћинства у табели 3 извршена је на основу прихода, а у складу с дефиницијама званичне статистике. Ниједно од анкетираних домаћинства нема искључиво пољопривредни карактер. Највише је домаћинства с мешовитом делатношћу, а то су она домаћинства чији чланови обезбеђују приходе од пољопривредних и непољопривредних делатности или имају неке личне изворе прихода (најчешће пензију). Међу њима постоји само један крупан пољопривредни произвођач. Истовремено, два члана овог домаћинства имају приходе од непољопривредних делатности (стално су запослени – један у јавном сектору, а други у приватном) и један члан истог домаћинства има пензију (лични приходи). Преостала мешовита домаћинства (која чине углавном пензионери) имају мање поседе под малином или купиним и од тога остварују незнатне приходе поред пензије.

Укупно девет домаћинства не остварује приходе у пољопривредном сектору, али се четири домаћинства баве пољопривредом за сопствене потребе. То значи да пет анкетираних домаћинства не гаји никакве агрокултуре, нити стоку или живину. Према томе, пет домаћинства не производи прехранбене производе, па их за потребе туризма мора у потпуности набављати у малопродаји. У категорији непољопривредних су и једина два домаћинства на територији Општине Лучани која остварују значајне приходе искључиво од туристичко-угоститељске делатности.

У девет домаћинства која не остварују приходе од пољопривреде живи укупно 24, а у осталима укупно 12 особа. Њихов радни статус приказан је у табели 4. Пензионери су највише укључени у туристичку делатност, било да помажу носиоцу домаћинства обезбеђујући прехранбене производе, било да су сами носиоци домаћинства па у туризму виде могућност за стварање и одржавање нових контаката или додатни извор прихода којим би били од помоћи својим потомцима. Претходно помену

два домаћинства која убирају значајне приходе од туризма су непољо-привредна и њихови чланови су били или су и сада на повременом раду у иностранству.

Табела 4. *Радни ситијус чланова домаћинства*

	Непољопривредна	Остала
Стално запослени	8	2
Повремено запослени	2	
Незапослени		
Повремени рад у иностр.	2	
Повратници из иностр.	1	
Пензионери	7	7
Издржавано становн.	4	3

Извор: Истраживање ауторке

Што се тиче пољопривреде, било да је комерцијалног карактера или се производи само за сопствене потребе, производња се своди на ратарство и повртарство (житарице, кромпир и друго поврће) и воћарство (највише малине, купине, шљиве). Драгачево је у прошлости било типичан сточарски крај. Данас су ретка домаћинства с грлима крупне стоке. Гаје се најчешће једна крава, до пет оваца, две до три свиње и око 10–20 комада живине.

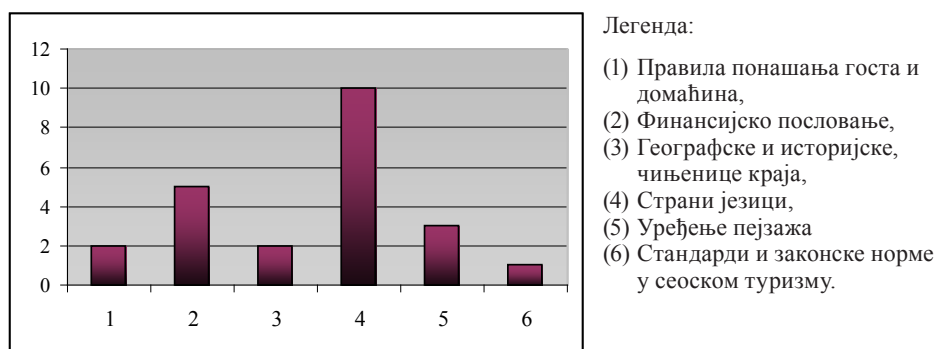
ТУРИСТИЧКА ПОНУДА ДРАГАЧЕВСКИХ ДОМАЋИНСТАВА

Категорисана домаћинства сеоског туризма обезбеђују својим гостима смештај и храну. Половина од укупног броја домаћинстава нуди ове услуге у посебно изграђеним објектима, намењеним искључиво туристима. У пет домаћинстава налазе се објекти уређени у традиционалном стилу (брвнаре или куће грађене почетком 20. века). Десет домаћинстава, поред смештаја и исхране, обезбеђују производе домаће радиности и сувенире, јер је раније Драгачево било препознатљиво по Задрузи жена и ткаљама. У три домаћинства налазе се објекти који су уређени као музеји старина, а једно од њих има и базен и спортске терене. Познато је да туристи данас највише желе да доживе прави сеоски начин живота, теже изворности, природи и утапању у локалну заједницу. Такав доживљај правог драгачевског села са свим сеоским активностима и садржајима не може пружити више од пет домаћинстава, али је то сада већ питање стандарда и различитих облика туризма на селу.

Када је испитаницима постављено питање да ли Драгачево има перспективу за развој сеоског туризма, сви су одговорили потврдно, с тим

што у осам од 14 домаћинстава сматрају да нису у потпуности упознати с начином пословања и стандардима овог облика туристичког промета. Постављено је питање носиоцима домаћинства да ли би желели да у некој области туристичког пословања прошире своја знања и вештине. Испитаници су давали по више одговора, па је сваки од њих уважен и срачунао. Графикон 1 приказује број заинтересованих лица (на вертикалној оси) за могуће курсеве, семинаре, групна саветовања и обуке из различитих области, под условом да их органи локалне самоуправе обезбеде. Интересантно је да би, с обзиром на низак ниво упућености у стандарде сеоског туризма, за такву обуку био заинтересован само један испитаник.

Графикон 1. Заинтересованост за обуке у различитим областима

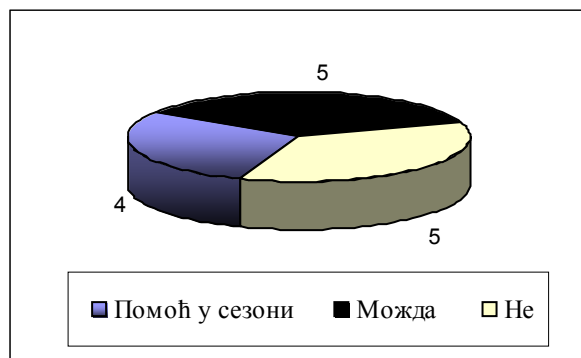
Разлози опредељења за туристичку делатност приказани су у табели 5. И овде је било могуће дати више одговора и сваки је узет у обзир. Интересантни су одговори пензионера који су истакли потребу за дружењем, затим да не желе бити усамљени, да имају жељу да дочекају и испрате госте као и да проводе време „с народом”. У овоме се препознаје гостољубивост драгачевских домаћина. Они који имају стално пребивалиште ван регистрованог домаћинства и чије је домаћинство на селу већи део године празно (осим у сезони) говорили су да желе да очувају имање „да се не закорови” и да неће да продају очевину, јер „земљу треба припоштовати”. Наравно, мотивациони окидач за улазак у туристичку делатност је у највећем броју случајева финансијске природе.

Када су носиоци домаћинства упитани да ли би њихова деца остала на селу или би се вратила на село, ако ту тренутно не живе, највише је било негативних одговора (пет) или су говорили да би деца можда била на селу, ако у граду изгубе посао, или би дошли касније када оду у пензију. У четири домаћинства деца би долазила само повремено да помажу у сезони када има доста посла. Како није добијен ниједан у потпуности потврђан одговор, јасно је да туристичка делатност тренутно нема довољну привлачну снагу која би младе задржала на селу. Њиховостанак је пре одређен неким другим факторима, него туризмом (графикон 2).

Табела 5. *Мотивација за обављање штурисичке делатности*

Финансијски разлози	8
Љубав и ентузијазам	4
Упознавање и дружење	4
Коришћење вишка стамбеног простора	3
Очување имања	2
Жеља деце	2
Жеља да пробају нешто ново	1

Извор: Истраживање ауторке

Графикон 2. *Жеља младих да обављају штурисичку делатност на селу*

ЗАКЉУЧАК

Драгачевска сеоска домаћинства почињу да примају госте у време зачетка сеоског туризма у Србији. Чини се да су нека друга подручја отишла много даље у овој делатности, што изненађује с обзиром на природне и културне потенцијале драгачевског краја и Гучу, светски познате „престонице трубе”. Неповољни демографски, економски, културни, политички и други трендови карактеристични за руралне просторе Србије, нису заобишли ни Драгачево. Услед изолованости села и небриге о њему, становништво одлази из занемарених крајева, а последица тога је смањивање могућности за препород и будући живот и напредак села, па тиме и за сеоски туризам. „Туристички производ” у овом сегменту не представљају само очувани рурални пејзажи и архитектура, него и људи са својим типичним начином живота, становања, рада, одевања, исхране и обичајима.

Бројна домаћинства на овом простору немају потпуно и јасно дефинисан концепт ни слику о томе шта је квалитетан производ у туризму и какви су стандарди у светским дестинацијама сеоског туризма. Домаћини очекују да ће туризам донети просперитет и подићи ниво економског

благостања, па се одлучују за укључивање у ову делатност. У научним круговима стално се говори о туризму као носиоцу економског, социјалног, културног и еколошког напретка и чиниоцу интегралног развоја села. Чињеница је да ова активност може да ревалоризује и да да нову вредност крајевима заборављеним од свих. Али без постојања и подршке агрономских, инфраструктурних, услужних, трговинских, културних и других система, сâм туризам нема довољно снаге да донесе просперитет „преко ноћи”, нити се сâм може развијати, ако није интегрисан у свеукупни рурални развој. Предуслов за оживљавање локалне заједнице је реконструкција државне администрације и нови програм економске, социјалне и културне политике који ће више уважавати село и његове потребе.

У Драгачеву је недовољно изражена функционална разноврсност туристичких сеоских домаћинстава (ратарска, сточарска, повртарска и воћарска активност, радови у шуми, прерада млека, меса, вуне, израда оруђа, посуђа, одеће и обуће, градња стамбених и економских објеката и др.), а управо је таква култура живота и производње вековима омогућавала опстанак сеоском живљу. Сеоско домаћинство одувек је било релативно самодовољан систем и као такав има услове да обезбеди богат и садржан туристички боравак на селу. Запажа се да туризам и пољопривреда нису нужно повезане делатности. Знатан број домаћинстава не обавља пољопривредну активност или је обавља у малом обиму за сопствене потребе. А доминантна пољопривредна производња је први критеријум да би се једно сеоско домаћинство могло назвати туристичким. С обзиром на све наведено, сеоска домаћинства у Драгачеву још увек нису изградила (или је боље рећи да су напустила и деградирала) потребне системе да спремна дочекају туристе жељне одмора у сеоском амбијенту.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Милосављевић, С. и И. В. Поповић (2007). Туризам у функцији развоја општине Лучани. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 57: 243–250.
- Пољопривреда: Пољопривредна газдинства према активности и изворима прихода (2004). Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. Републички завод за статистику, Београд.
- Радовановић, В. (2010). Интегрални рурални развој: Ка складнијем регионалном развоју. *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 132: 41–51.
- Славковић, Ј. М. (1996). *Становништво Драгачева: Од половине XV до краја XX века*. Гуча: Дом културе.
- Славковић, Ј. М. (2009). *Села и вароши Драгачева: Хроника*. Центар за културу, спорт и туризам општине Лучани „Драгачево”, Гуча.
- Тодоровић, М. и Ж. Бјељац (2007). Основе развоја руралног туризма у Србији. *Гласник Српског географског друштва*, LXXXVII, 1: 135–148.
- Cozac, E. (2012). The importance of rural tourism development in rural communities. *Analele Universitatii din Oradea, Fascicula: Ecotoxicologie, Zootehnie si Tehnologii de Industrie Alimentara*, 19–22.
- Hall, D. (2004). Rural Tourism Development in Southeastern Europe: Transition and the Search for Sustainability. *International journal of tourism research*, 6, 165–176.

- Muhi, B. i D. Jovanović (2012). Rural tourism as a factor of integral and sustainable development of rural areas and villages of Serbia and Voivodina. *Herald Journal of Geography and Regional Planning*, I, 2: 14–18.
- Saaringen, J. and M. Lenao (2014). Integrating tourism to rural development and planning in the developing world. *Development Southern Africa*, XXXI, 3: 363–372.
- Štetić, S. i D. Šimičević (2008). How to develop sustainable tourism in rural destinations in Serbia. *Bulletin of the Serbian geographical Society*, LXXXVIII, 4: 9–28.
- Udovč, A. i A. Perpar (2007). Role of tourism for development of rural areas. *Journal of Central European Agriculture*, VIII, 2: 223–228.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

IS TOURISM POWERFUL ENOUGH TO DEVELOP DRAGAČEVO VILLAGES?

by

JELENA OBRENIĆ
„Jovan Cvijić” SASA Institute for Geography
Đure Jakšića 9, Belgrade, Serbia
jelena.obrenic@gmail.com

SUMMARY: The growing demand for tourism products in rural settlements is one of the prevailing tendencies in the world. A very important segment of tourism in villages is dealing with this activity within farms. In some villages of Dragačevo, segments of tourism based on the rural environment, rural economy and culture have a long tradition. Their development started in the eighties and it continues today, but this phenomenon is little known from a scientific point of view. Therefore, it is necessary to search the characteristics of households engaged in rural tourism in Dragačevo. Obtained results provide a better understanding of their functioning, but also present the connection between tourism and socio-economic structure, production potentials and other characteristics and transformations of households and villages. Research in this area is the prerequisite of routing directions for further development of tourism in villages.

KEYWORDS: rural household, tourism in village, Dragačevo

ПОСЛОВНА КОМУНИКАЦИЈА ЕЛЕКТРОНСКОМ ПОШТОМ

СЕНКА БЕНГИН
senka.bengin@yahoo.com

БИЉАНА РАТКОВИЋ ЊЕГОВАН
Универзитет у Новом Саду, Факултет техничких наука
Трг Доситеја Обрадовића 6, Нови Сад, Србија
biljananj@neobee.net

САЖЕТАК: У раду су анализиране дискурсне особине пословне комуникације електронском поштом с циљем утврђивања формалних и неформалних језичких карактеристика оваквог вида комуникације. Корпус истраживања је чинило 148 синхронијски *електронских њорука*, размењених између пословне организације и њених клијената. Истраживање се кретало у оквирима теорије говорних чинова и теорије учтивости, како би се утврдило релације између говорног чина, његове језичке реализације и датог му значења. На основу истраживања, утврђено је да је анализирана пословна преписка електронском поштом у великој мери имала карактеристике неформалне, па чак и усмене комуникације, а не очекиване карактеристике стандардизованог пословног језика формалног стила.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: говорни чинови, дискурс, електронска порука, пословна комуникација, теорија учтивости

Пословна комуникација електронском поштом (енгл. e-mail¹) поста-ла је најчешће коришћена писана форма у интерним и екстерним корпоративним комуникацијама, као и у маркетиншким и промотивним пословним активностима. Порасту броја корисника електронске поште, као алата базираног на интернет мрежи, допринеле су, не само све веће технолошке могућности, већ и нови трендови у организацији рада и све бржим пословним комуникацијама. Комуникација електронском поштом постала је саставни део свакодневне пословне рутине [Powell 2003;

¹ Е-mail подразумева мрежни сервис који омогућава слање и примање порука разноврсног садржаја. Име представља аналогију традиционалној пошти, при чему поштанско сандуче замењују сервер на коме се електронске поруке „чувају” док их корисник не преузме.

Coulson-Thomas 2005; Marson and Marson 2002] и у позитивној је корелацији с подизањем нивоа информисаности запослених и успешним пословним интеракцијама [Zelikowich 2011; Marson and Marson 2002; Buechner 2001]. За већину запослених, сталан проток електронских порука, један је од виталних показатеља радног ангажовања, њихове функције у пословном процесу, као и делотворнијег испуњавања радних задатака.

Истраживања [DeKay 2010] су показала да је крајем деведесетих година 20. века већина извршних менаџера фаворизовала пословне разговоре „лицем у лице” у односу на било коју другу форму комуникације, те да је само трећина (37%) давала предност електронској комуникацији. Десетак година касније дошло је до значајних промена у облицима пословне комуникације, јер се показало да је две трећине менаџера у компанијама користило електронску пошту као главни комуникациони канал, а тек потом телефон. Према наведеном истраживању [DeKay 2010: 109], већина стално запослених особа (72%) имала је налог електронске поште, а 37% њих га је константно проверавала. Електронске поруке и њихови прилози добили су статус званичне службене евиденције.

Коришћење електронске поште у комуникацији и пословној трансакцији пружа низ могућности. Компаније могу да олакшају и убрзају проток интерних информација међу својим запосленим, али и да успоставе двосмерну комуникацију с клијентима. Као комуникациони пословни канал електронска пошта изузетно је важан у изградњи маркетиншких односа, тј. у развоју блиских, дугорочних односа с клијентима и компанијама.

Без обзира на то који се од специфичних типова пословних информација размењују – финансијске, нефинансијске, спољашње (екстерне), будуће или интегрисане [Chenhal and Morris 1986], уз традиционални и најбогатији канал „лицем у лице” (обезбеђује вишеструке информације: мимику лица, гестове, интонацију и тренутни одговор), комуникација електронском поштом постаје све заступљенија, па је тренутно најкоришћенији вид комуникације у компанијама и пословној комуникацији. У том смислу Гименез [Gimenez 2005: 235] дефинише електронску поруку као поруку састављену од почетне поруке, којом започиње комуникацијски догађај, затим низа интерних, подређених порука, које зависе од смисла прве поруке и, коначне поруке, која комуникацијски догађај износи до краја.

Неколико фактора утицало је на ширење употребе електронске поште: ова форма комуникације је брза, економичнија од слања штампаних докумената или организовања састанака „лицем у лице”, дозвољава симултану комуникацију с великим бројем прималаца поруке, функционална је јер прималац у кратком времену може да „прелети” преко поруке и брзо увиди шта је у њој важно. Омогућава, такође, структурисање и допуњавање порука пре њеног слања [El-Swinnaway and Markus 1997] као и чување послатих и примљених информација, које могу послужити као база података и доказ о одређеном договору. Флексибилност у употреби омогућавају примаоцу да проверава своје поруке на различитим локацијама и у било које време. Као последица ових предности, електронска пошта је увећала свој удео у употреби у компанијама [Sproull and Kiesler 1986]

и утицала на повећање продуктивности међу запосленима, посебно оних који су раздвојени временски и просторно [Higa *et al.*, 2000]. Електронска пошта је временом постала функционалнија и једноставнија у својој употреби (*user friendly*), да би данас важила као неизоставни пословни комуникациони канал. За овај облик комуникације сматра се да представља хибридни облик [Crystal 2001; Gruber 2000; Rice 1995], с обзиром на то да показује обележја и усменог и писаног дискурса, односно да је спонтанiji и мање инхибиран од стандарног писаног текста [Adam 2002; Jonsson 1998; Naughton 1999; Rice 1995].

Литература указује на различите перспективе у истраживању карактеристика пословне комуникације електронском поштом. Наоми Барон [Baron 2002] је, на пример, испитивала стилска обележја и језичке конвенције ових порука (дужину поруке, уобичајене обрасце изражавања), констатујући да стилска пракса порука одражава амалгам социјалних претпоставки о коришћењу језичких конвенција и индивидуалне стратегије у коришћењу „новог” медијског језика. Колот (Milena Collot) и Белмор (Nancy Belmore) истраживале су природу језика који се користи у комуникацији електронском поштом и утврдиле су да је она ближа спонтаним говорним облицима, него реторици службених докумената [Collot and Belmore 1996]. Гименез (Julio Gimenez) пословну електронску пошту представља новим жанром пословне комуникације, који је једноставне и непосредне синтактичке структуре, али која временом постаје сложенија, уграђивањем низа интерних порука [Gimenez 2000: 241]. Малон и Опенхејм (Rebecca Mallon and Charles Oppenheim) су анализирали језичка обележја интерних и екстерних пословних електронских комуникација идентификујући њихове језичке посебности [Mallon and Oppenheim 2002]. Д. Кристал (David Crystal) указао је на експанзију разноврног и креативног језика, који се развија кроз интернет текстове, посебно текстове електронске поште, као и на радикалну промену начина на који се језик користи у овој комуникацији [Crystal 2001]. Џ. Гејнс (Jonathan Gains) истраживао је карактеристике комерцијалних и академских порука електронске поште, њихов стил и језичке конвенције и утврдио да комерцијалне поруке прате стандарде говорног језика, док академске садрже текстуалне карактеристике новог жанра писане комуникације (притом дефиниција жанра, као релативно стабилне врсте текста замењује се лабавијом, функционалном дефиницијом у којој се више наглашава друштвена сврха жанра, него његова строга форма) [Gains 1999].

Ова, као и друга бројна академска истраживања о карактеристикама пословне комуникације електронском поштом, осветлила су различите аспекте њених текстуалних особина. Међутим, још увек није понуђен јасан одговор о адекватним конвенцијама и обрасцима, којима би се регулисала стилска и протоколарна правила писања пословних порука електронске поште.

Истраживање представљено у овом раду имало је за циљ да испита дискурсне особине пословних порука електронске поште, где је пословна електронска пошта узета као јединица анализе. Резултати истраживања

показали су извесне законitosti, према којима се оваква комуникација одвија у говорним чиновима, а издвојене су и језичке форме различитих степена учтивости (*politeness*) као индикатори формалног, односно неформалног језичког стила.

ГОВОРНИ ЧИНОВИ И ЈЕЗИЧКА УЧТИВОСТ

Концепт (феноменологија) говорних чинова [Austin 1962; Reinach 1913; Searl 1965] заснива се на претпоставци делатне намере и идеје да је говор карика у ланцу чињења. Језик се користи не само за описивање, већ и за чињење, извођење неких дела. Да би се извео говорни чин, мора постојати одређена намера деловања да се нешто опише, неке нешто нареди или да се неке извини. Како наводи Рајнах [Reinach 1989], за говорни, односно социјални чин мора да постоји интенционалност, властита каузалност (спонтанитет) и усмереност на другу особу. Говорникова намера је да произведе изван илокуторни ефекат, навођењем слушаоца да препозна његову намеру да произведе тај ефекат. У том смислу Џ. Серл (John Searle) наводи да значење, тј. разумевање исказа, зависи од намере извршиоца [Searle 1965].

Говорити неки језик значи изводити чинове, у складу с конститутивним правилима говорних чинова, а то су: правило исказаног садржаја, припремно правило, правило искрености и суштинско правило [Searle 1991: 87–88]. Ова правила важећа су без обзира на то да ли је реч о репрезентативним (тврдња, информисање, објашњавање), директивним (наређење, захтев, молба, изражавање жеље), комисивним (обећање, претња), експресивним (извињење, захваљивање, поздрављање, хваљење, честитање), или декларативним категоријама говорних чинова.

Средином седамдесетих година 20. века лингвистички прагматичари започињу истраживања појма учтивости управо кроз лингвистичку призму. Тако, на пример П. Браун (Penelope Brown) и С. Левинсон (Stephen C. Levinson) у средиште своје теорије стављају концепт „лица” (*the face*), који објашњавају као индивидуални интегритет, одређен социјалним статусом појединца и свим његовим друштвеним улогама које се стичу у животу и који у комуникацији не сме бити повређен [Brown and Levinson 1987]. У супротном, долази до нарушавања интегритета, односно губљења ауторитета и поштовања. „Лице” има позитиван и негативан аспект; позитиван аспект односи се на жељу појединца да комуникативним понашањем својих саговорника буде третиран као пожељна особа у друштву, док се негативни аспект „лица” односи на његову жељу да му ауторитет буде признат и деловање неугрожено. Заправо, први аспект „лица” односи се на жељу појединца да му други, као пријатељи, блиске особе, у комуникацији икажу блискост и фамилијарност, док се други аспект односи на жељу појединца да му други икажу поштовање и част. У истраживању форми учтивости фокус је на илокуторном делу, чији показатељи јесу перформативни глаголи. Њихово препознатљиво граматичко обележје у српском језику јесте прво лице јединине/множине презента, тј. лице јед-

нине/множине глагола несвршеног вида (*обећавам, молим, захваљујем, извињавам се, честитам* и сл.). То су експлицитни перформативни глаголи и имају структуру: ја – ти – овде – сада. Сви остали глаголски облици (сви глаголски облици сем првог лица презента, на пример, перфект, потенцијал, императив и др.) називају се имплицитни перформативи. Разлика перформатива утиче на степен учтивости самог исказа.

ПРЕДМЕТ, МЕТОД И КОРПУС ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање је имало за циљ да утврди дискурсне особине пословне комуникације електронском поштом, с нагласком на степен учтивости употребљиваних језичких форми, како би се могло закључити да ли овакав вид преписке има карактеристике формалног стила (што се у први мах могло очекивати с обзиром да је реч о пословној преписци) или, на изненађење истраживача, неформалне комуникације. Истраживање се кретало у оквирима теорије говорних чинова [Serle 1991] и теорије учтивости [Brown and Levinson 1978], од прагматике ка семантици и синтакси, тј. од говорног чина ка његовој језичкој реализацији и његовом значењу. У истраживању је коришћен семантичко-прагматички приступ, како би се показала повезаност исказа и значења. Реализована семантичко-прагматичка анализа сваке примарне јединице, тј. појединачне електронске поруке, подразумевала је анализу отварања електронске поруке (отварање комуникације), затим анализу самог садржаја поруке (саопштавања разлога слања поруке) и анализу затварања поруке.

Корпус истраживања чинило је седам пословних електронских преписки између пословне организације (агенције за оглашавање) и њених различитих клијената, при чему су обе стране биле истовремено и пошиљачи порука (говорници) и примаоци порука (слушаоци). Пошиљалац електронске поруке као и прималац су образоване особе, млађе и средње животне доби с већим искуством у маркетиншком пословању. Садржај електронских порука из корпуса односио се на тражење услуге од стране клијента и понуду реализације те услуге од стране запослених у посматраној организацији.

Просечна електронска порука у анализираном материјалу имала је педесет речи, а кретале су се у распону од свега неколико до преко триста речи. Анализирани корпуси су формиран синхронички и прикупљени су у периоду од септембра до децембра 2012. године. Укупан број електронских порука био је сто четрдесет и осам ($N = 148$).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати истраживања показали су да је у садржају електронских порука најзаступљенији говорни чин – чин *молбе* (17,7%)². У нешто мањем проценту (15,6%) у садржају порука забележени су примери говорног

² Број процената односи се на заступљеност броја примера одређеног језичког облика у односу на целокупан број примера констатованих у корпусу (422 примера).

чина *захтева*. Захтев и говорни чин молбе могу да буду веома блиски по своме значењу, тако да је у појединим случајевима тешко разграничити да ли је реч о молби или слабијем захтеву. У основи оба ова чина јесте будући чин који је у корист говорног лица и због тога је њихова сличност велика. Говорни чин молбе се у највећем броју случајева јављао у облицима оријентисаним ка „ја” (10,5%), али је забележен и значајан процент форми оријентисаних ка „ти” (7,2%).

Форме оријентисане према говорном лицу учтивије су од форми оријентисаних према адресату. Формама оријентисаним према „ја” говорник исказивањем своје заинтересованости за нешто посредно утиче на адресата да му то учини, док се формама оријентисаним према „ти” саговорник директно подстиче.

Форме оријентисане према „ја” карактеристичне су за комуникацију формалног стила. У питању су експресивни перформативни искази, као што је *молим те/вас*, забележени у 4,5% (... иако сутра имамо састанак овај посао је хитан па *те молим* да ми што пре одговориш...; Што се тиче логоа, *молим Вас* да покушате да направите везу с нашим ТВ спотом...)³. Још виши степен учтивости постиже се формом *молим вас* допуњеном обликом *да+ њрезени* и глаголом у потенцијалу у финалној клаузи (... *молим вас* да нам доставите следеће информације *како бисмо* почели са радом...). Већа категоричност молбе постиже се неисказивањем адресата у облику експресивног перформативног исказа *молим*, такође карактеристичног за формални стил, који је забележен у 2,1% примера (*Молим* да нам дате Ваше предлоге и наравно обједињену понуду за израду сва три сајта...). Још снажнија учтивост забележена је у једном примеру са формом *молим* допуњеном девербативном именицом и глаголом у потенцијалу у финалној клаузи (*Молим* за одобрење адаптираног лифлета *како бисмо* га спремили за штампу).

У знатно мањем проценту (углавном су у питању појединачни примери) забележени су и различити други облици карактеристични за писани језик формалног стила. У неколико примера у корпусу су се појавиле форме имплицитних перформативних исказа, реализоване у потенцијалу и у перфекту. У тим случајевима мењају се координате „ја – ти – овде – сада” у „ја – ти – овде – не сада”, чиме се постиже већа дистанцираност и виши степен учтивости (*Молио бих вас* да ми *се јавише* око договора за даље кораке).

Од имплицитних илокутивних форми јављају се и модализоване варијанте перформативних исказа. Модализовањем перформативности помоћу глагола *хћеи*, чин молбе остварује се исказима типа *хћео/хћели смо да Вас замолим(о)* (*Хћели смо да Вас замолимо* да нам пошаљете линкове сајтова које сте урадили у последње време).

За писани језик формалног стила карактеристичне су и комплексне форме типа *бићу/био бих захвалан (желео бих/замолио бих)* – *ако/уколико/како бих*. Већа учтивост исказује се потенцијалом *замолио бих* у односу на *молим (вас)* у форми *замолио бих* – *како бих* (Ја сам прибавио неопход-

³ Сви примери у раду наведени су без икаквих правописних измена и без коректуре.

не слике и материјале за рад и *желео бих* да се у једном од наредних дана нађемо *како бих вам објаснио* шта желим).

Забележени су и облици, такође карактеристични за формални стил, типа *имам молбу, имам жељу*, којима говорник објашњава своје стање, открива своју намеру и подразумева да ће то његово стање навести саговорника на акцију (*Имамо још једну молбу*).

Учтивија молба је у корпус исказана и примерима дужих експлицитних исказа (*Верујемо да ћемо добити бољу цену услед већеџ њосла...*), који имају сопствену илокуцију, као и експлицитним перформативним исказима: *очекујем(о), њодсећам(о), желим(о), њпредлажем(о)...* (*Предлажем на састанку да њојричамо и о овоме...*).

У нешто мањем броју случајева (7,1%) забележене су форме говорног чина молбе оријентисане ка „ти”. Њима се адресат подстиче на извршење одређеног чина. Форме оријентисане ка саговорнику нису карактеристичне за писану комуникацију формалног стила и више су одлика неформалне комуникације. Њима се, за разлику од форми оријентисаних ка „ја” постиже најмањи степен формалног стила. Иако су ови облици пре карактеристични за неформалну писану и говорну комуникацију, они су веома заступљени у анализираном корпусу.

Реч је углавном о модификацији императивних исказа која се постиже употребом погодбених реченица са везником *ако*. Говорно лице покушава да се стави у положај адресата, да сагледа ситуацију са своје тачке гледишта чиме остварује одређено разумевање и саосећање. Процена могућности извршења препушта се самом адресату, чиме се жели избећи наметање и принуда. Ова форма ипак подразумева нешто већи степен учтивости. Забележено је 1,89% примера ублажавања императива помоћу условне реченице са везником *ако* (Знак ТуВ Профи *ако може да буде* мало живахнији, динамичнији или некако другачије презентован) и два примера ублажавања императива временском реченицом с везником *када* и *чим* (*Када будеш у њрилици јави се* мојој колегиници...; *Санда, јави се чим сѡиџнеш*). У 1,2% примера перформатив *молим ње/Вас* јавља се као модификатор и, такође, ублажава императивни исказ (*Пошљѡи ми молим ње* ЦЕ само са тим, у понедељак настављамо све).

Тakoђе, за неформалну комуникацију и нижи степен учтивости карактеристична је употреба афирмативних упитних исказа у форми *можеш/може ње*, забележених у 1,7% примера (*Да ли можеш ње да нам оѡвори ње* профил на Facebook-у и Twitter-у?), као и са формом *хоћеш/хоће ње*, забележена само у једном примеру (*Хоће ње ли да оде ње у обилазак?*).

У корпусу су забележени и примери који су у потпуности карактеристични за говорни језик неформалног стила. Неформални стил одлика је неконвенционалних комуникативних ситуација тематски неограничених, што омогућава спонтано и неусиљено изражавање. Забележена је форма *људи* чија се експресивност остварује у контексту. Овом формом обраћања исказује се емотивни однос према адресату да би се на њега деловало на одговарајући начин (*Људи*, ово је ненормално скупо!). Такође, карактеристичан облик за говорни језик неформалног стила је и облик

(x)ajде, у корпусу забележен у 1,2% примера (*Хајде ми се јави* када будеш у канцеларији). Овај ненормиран облик обележје је неформалног па чак и фамилијарног обраћања. Он није уобичајен за формални стил и њиме се постиже најмањи степен формалног стила.

Неформална комуникација исказана је формом (x)ajде, али и изразима типичним за усмено обраћање веома блиских људи као што је: *да се одмах байналимо ћорава йосла* (*Ајде да се договоримо одмах: ако планирате да цена великог спота буде пропорционална овој, да се одмах байналимо ћорава йосла*). Ови облици уопште нису уобичајени за пословну преписку, већ за колоквијални језик.

У неколико примера, приликом затварања електронске поруке, забележен је говорни чин молбе; забележена су 0,4% примера експлицитног перформативног исказа *молим* (*Молим за брз одговор*) и 0,7% примера употребе условне реченице с везником *ако* за ублажавање императива (*Ако нешто треба још да се објасни, слободно ме йозовиће*).

Као што је већ напоменуто, говорни чин захтева забележен је у мањем проценту у односу на говорни чин молбе (15,6%). Готово сви примери овог говорног чина реализовани су формама оријентисаним ка адресату, којима се умањује дистанца међу саговорницима, смањује степен учтивости и које су карактеристичне за комуникацију неформалног стила.

У 6,6% примера слабији захтев исказан је модалним глаголом *йребайи*. Често се за ово значење глагол *йребайи* јавља у безличном облику и с допунама у формама *да + йрезенй* (*Треба да урадимо* још активности), и ређе у форми *инфинийива*. У оквиру ових примера забележено је неколико случајева појављивања глагола *йребайи* у потенцијалу (Такође, када се кликне на њега, *йребало би да се ойвори* наш сертификат). Тиме се остварује већа дистанца и на адресата врши мањи притисак да реализује радњу. Овакви захтеви су веома учтиви и тешко је одредити да ли се у забележеним примерима ради о слабом захтеву или о молби. Овакви облици чешће се јављају у формалном стилу, углавном у писаном језику.

Модалним, семикопулативним глаголом *морайи* исказује се значење нужности и појачава се интензитет захтева (*Морају да се виде* дани и *да све буде* лепо видљиво). Исказивањем значења нужности, неопходности, глагол *морайи* може да се замени неглаголским речима и изразима сличног значења као што су *неојходно је, нужно је, бијно је* (*Неојходна ми је информација* на коју од ваших компанија да фактуришемо предрачун). Овакви примери забележени су у 4,5% случајева. Захтев је у једном примеру исказан и семикопулативним глаголом *хйеиш* и презентском допуном (*Хоћемо да распоред буде* као на јпг. бр. 3...). Снажнији захтев је у корпусу исказан формом императива, карактеристичном за неформални стил говорног језика и то у 4% случајева (*...досйави* ми податке на кога да фактуришемо оглас...).

ГОВОРНИ ЧИН ПОЗДРАВЉАЊА

Поред говорног чина молбе и говорног чина захтева који су највише заступљени у садржају електронске поруке, у великом броју примера,

чак 30,8%, приликом отварања поруке, а поготово приликом њеног затварања, јавља се говорни чин *йоздрављања*. У 16,4% примера, приликом затварања електронске поруке, употребљен је семантички перформатив *йоздрав*, што је уједно и најфреквентнија форма поздрављања у корпусу. Овај семантички перформатив снижава формални стил и чешће се може очекивати у неформалној комуникацији.

Формом *йоздрав* формални стил се умањује, детерминаторима типа *срдачан(и), лей, велики, йуно, много* постиже се ефект искреног поздрављања. Форма *срдачан(и)* поздрав забележена је 6,9% примера, док су остале форме с детерминаторима забележене само у неколико примера. У једном примеру забележена је нестандартна скраћеница за форму *леп поздрав (ЛП)*, која је, такође карактеристична за неформални стил. Тек у неколико примера забележене су и скраћенице форме *йоздрав* које су правописно нетачне и вероватно су настале као последица тежње ка брзој размени електронских порука и економичности израза (*Позз; Поз*). Комплексније форме, често са говорним чином захваљивања (*Поздрав и лей викенд, Хвала унајред и срдачни йоздрав...*) забележене су у мањем проценту (око 0,7%).

Форма *чујемо се* и њене варијанте с временским и начинским интензификаторима (*чујемо се у скорије време, чујемо се йо договору...*), типична за неформалну, усмену комуникацију између веома блиских особа, забележен је у 1,7% примера. Овај облик поздрављања употребљен је у електронској преписци иако сама семантика указује да је преузет из усмене комуникације или из телефонског разговора.

У мањем броју примера забележен је говорни чин поздрављања с вишим степеном учтивости. У питању је 1% примера експлицитног перформатива *йоздрављам Вас* (у једном примеру илокуција је појачана интензификатором *срдачно*), који представља форму оријентисану ка „ја”. У два примера (0,5%) констатоване су сложеније и учтивије форме поздрављања (*У очекивању йвојих суђесийја, йрејорука велики йоздрав...*). Овакви облици, иако карактеристични за писани језик формалног стила, у нашем корпусу су у потпуности потиснути мање учтивим формама семантичког перформатива – *йоздрав*.

Мањи број примера говорног чина поздрављања забележен је приликом отварања електронске поруке. У 1,4% примера употребљен је израз *ћао*, а у једном примеру (0,2%) – *здраво*. Оба су облика својствена говорном језику неформалног стила и указују на блискост између саговорника.

ГОВОРНИ ЧИН ОСЛОВЉАВАЊА

У великом броју примера (27%), приликом отварања електронске поруке, јављао се говорни чин ословљавања. Од тога, у највећем проценту (11,6%) корпуса отварање поруке реализовано је ословљавањем *власийийим именом адресайа*, што је карактеристичан облик за неформалну комуникацију. Често су били коришћени и облици *драџи + власийийо име*, који су се појављивали у 9,24% случајева. Ова форма је преузета из енглеског језика и представља учтиво ословљавање, специфично за пословну писану

комуникацију. Облици својствени формалном стилу, као што су *поштована/и + власитијо име* и *поштовање*, забележени у 4,3%, односно 0,5% примера. У знатно мањем проценту били су заступљени и облици формалног ословљавања више лица, као што су: *поштоване колеге; драге колеге; драги сви*. Тек у једном примеру забележена је форма ословљавања *људи*, која представља експресивну перформативност, типичну за усмену комуникацију неформалног стила.

Ословљавање је изостављено у двадесет и једној поруци из истраживаног корпуса, што указује на блискост саговорника, тежњу ка економичности израза, као и на важност брзине у доступности садржаја електронске поруке.

ГОВОРНИ ЧИН ЗАХВАЉИВАЊА

Говорни чин захваљивања забележен је у 6,2% примера, у нешто већој мери приликом затварања електронске поруке, а у мањој мери у садржају електронске поруке. У 4,3% примера за исказивање захваљивања употребљен је семантички перформатив *хвала*, са својим различитим варијацијама, као што су *велико хвала; најлепше хвала; унајред хвала на одговорима; хвала унајред и срдачни поздрав*. Овај облик не би требало да буде честа илокутивна форма захваљивања у писаном језику формалног стила, јер је форма *хвала* карактеристична за говорни језик и њоме се формални стил комуницирања знатно умањује. У мањем проценту примера (1%), и то приликом затварања електронске поруке, забележен је облик *захвалан*, карактеристичан за писани језик формалног стила, којим се, иначе, постиже већа званичност. Поред конвенционалних илокуторних форми, у неколико примера, јављају се и индиректна захваљивања која су већег експресивног набоја (*Драго нам је да је све исцало ок; Наравно, и даље ћемо сарађивати*). За говорни језик неформалног стила карактеристично је и захваљивање разним изразима задовољства. Један такав пример забележен је у садржају електронске поруке и гласи: *Ура!*

У целокупном корпусу забележена су само два примера (0,5%) говорног чина извињавања. Оба примера забележена су у садржају електронске поруке, а радило се о форми оријентисаној ка „ја”, експлицитном перформативном исказу *извињавам(о) се* (*Ја се извињавам* на овим најновијим исправкама, али од Родића сам добио mail јутрос).

У погледу комплиментирања забележен је само један пример овог говорног чина и то само у садржају поруке. Комплиментирање је сложена форма исказивања комплимента са интензификатором *ја* (*бац/веома*) – *волим/ми се свиђа (дојда)* (*Морам да Вам кажем, можда није упитно, да се мени баци дојда*). Ова форма је карактеристична за говорни језик неформалног стила.

Говорни чин исказивања жеље забележен је приликом затварања електронске поруке и то у 1% примера. У питању су биле форме оријентисане ка „ја” и то кроз експресивни перформатив *надам(о) се* (*Надам се да ћемо ускоро сарађивати*) и експресивни перформатив *желим(о)*

(Желим вам срећу на колеџијуму). Овакви облици карактеристични су за формални стил писаног, али и говорног језика.

ЗАКЉУЧАК

Пословна комуникација, која се путем електронске поште одвија у реалном времену [Quinn *et al.*, 1983], заузима јединствено место међу другим врстама писаних комуникација на радном месту. Истраживања [Pop and Sim 2012] показала су да је пословна комуникација електронском поштом комбинација неформалног говора и формалне писане комуникације, у којој се често не прави разлика између општих и професионалних порука.

Према резултатима истраживања представљених у овом раду, најзаступљенији говорни чин у садржају посматраних пословних електронских порука био је говорни чин *молбе* (17,7%), у нешто мањој мери говорни чин *захтева* (15,6%). Говорни чин *поздрављања* (30,8%) карактеристичан је за затварање електронске поруке, а у мањем броју за отварање поруке. Говорни чин *ословљавања* забележен је искључиво приликом отварања електронске поруке (27%), док је говорни чин *захваљивања* (6,2%) забележен, у већој мери, приликом затварања електронске поруке, а у мањој, у садржају електронске поруке. У малом броју примера јављали су се говорни чинови *извињавања*, *комплиментирања* и *исказивања* жеље.

Показатељи илокуције већине забележених примера говорних чинова у корпусу исказани су формама оријентисаним ка саговорнику (јављају се у готово двоструко већој мери од форми оријентисаних ка говорнику). Овим језичким облицима, оријентисаним ка „ти”, адресат се подстиче на извршење одређеног чина. Форме оријентисане ка саговорнику нису карактеристичне за писану комуникацију формалног стила и више су одлика неформалне комуникације, поготово говорног језика. Њима се, за разлику од форми оријентисаних ка „ја”, исказује нижи степен учтивости и постиже се најмањи степен формалног стила.

И ово истраживање потврдило је да пословна преписка вођења електронском поштом у великој мери има карактеристике неформалне, па чак и усмене комуникације. Разлог за то можемо потражити у специфичности саме електронске поруке као писаног комуникационог канала. То је новији медиј који је своју експанзију доживео у последњих дванаест година. Поред свих његових специфичности (могућност чувања послатих и примљених информација; олакшан проток информација; флексибилност и асинхроност у употреби; могућност симултане комуникације са већим бројем прималаца поруке, развој блиских, дугорочних односа с клијентима и предузећима и др.), пословна комуникација електронском поштом поседује и специфичне особине, као што су: висок интерперсонални ангажман, коришћење непотпуних реченица, специфично коришћење или изостављање интерпункције, изразита лингвистичка економија [Murray 2000; Coupland *et al.*, 2011], коришћење језичких конвенција које се разликују не само од свакодневног говора већи и од традиционалног облика

писања [Crysta 2011], употреба невербалних знакова (одабир различitих vrста slova и других знакова) и др.

Разлог за велику употребу неформалних језичких облика можемо потражити у прагматичној тежњи ка већој брзини размене информација између пошиљалаца. Тенденција ка економичности израза овог вида пословне комуникације чини пословну преписку електронском поштом најфреквентнијим каналом пословне комуникације. Због тежње ка ефикасности размене информација електронском поштом, овакав вид комуникације очигледно је попримио карактеристике неформалног стила и усменог језика, а не очекиване карактеристике пословног језика формалног стила [Milosavljević 2008: 40].

Пошиљаоци електронских порука, као и примаоци, у датом корпусу, образоване су особе с већим искуством у маркетиншким пословима, али млађе и средње доби што такође може бити фактор који је утицао на већи степен неформалног језичког стила. Пошто је циљ анализиране пословне комуникације био остварење успешне пословне сарадње, учесници у преписци тежили су стварању већег међусобног поверења и блискости што се одразило на употребу форми мањег нивоа учтивости и веће фамилијарности, а самим тим и на употребу неформалних језичких облика.

Сви наведени фактори, очигледно, узроковали су да језик дате пословне преписке електронском поштом у највећој мери има карактеристике неформалног стила. С обзиром на дате резултате, можемо рећи да пословна преписка електронском поштом, која у данашње време представља најзначајнији облик пословне комуникације, има, у већини случајева, особине усмене, неформалне комуникације.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Adam, R. (2002). Is e-mail addictive. *Aslib Proceedings*, LIV, 2: 85–94.
- Austin, J. L. (1962). *How to do things with words*. Oxford: Oxford University Press.
- Baron, N. S. (2002). Who sets e-mail style? Prescriptivism, coping strategies, and democratizing communication access. *The Information Society*, 18: 403–413.
- Brown, P. and S. C. Levinson (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, P. and S. Levinson (1978). Universals in Language usage: politeness phenomena. In: *Questions and politeness: Strategies in social interaction*, Goody, E. (ed.) Cambridge: Cambridge University Press, 56–310.
- Buechner, M. M. (2001). Digits, *ON Magazine*, VI, 7: 88.
- Collot, M. and N. Belmore (1996). Electronic language: A new variety of English. In S. Herring (Ed.). *Computer-mediated Communication*. Linguistic, Social and Cross-cultural perspectives. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 3: 13–28.
- Coulson-Thomas, C. (2005). Using job support tools to increase workgroup performance”. *International Journal of Productivity and Performance, Management*, LIV, 3: 206–211.
- Crystal, D. (2001). *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DeKay, S. (2010). Designing email messages for corporate readers: A case study of effective and ineffective rhetorical strategies at a fortune 100 company. *Business Communication Quarterly*, LXXIII, 1: 106–126.

- El-Shinnawy, M. and M. L. Markus (1997). The poverty of media richness theory: explaining people's choice of electronic mail vs. voice mail. *International Journal of Human-computer studies*, XLVI, 4: 242–253.
- Gains, J. (1999). Electronic mail—A new style of communication or just a new medium?: An investigation into the text features of e-mail. *English for Specific Purposes*, XVIII, 1: 81–101.
- Gimenez, J. C. (2000). Business e-mail communication: some emerging tendencies in register. *English for Specific Purposes*, XIX, 3: 237–251.
- Gimenez, J. C. (2005). Unpacking business emails: Message embeddedness in international business email communication. In: M. Gotti and P. Gillaerts (Eds.): *Genre Variation in Business Letters (Linguistic Insights): Studies in Language and Communication*, 235–255.
- Gruber, H. (2000). Scholarly email discussion list postings: A single new genre of academic communication? In: L. Pemberton (Ed.): *Words on the web: Computer-mediated communication*. Exeter, NH: Intellect Ltd, 36–43.
- Higa, K.; O. R. L. Sheng, S. Bongsik and A. J. Figueredo (2000). Understanding relationships among teleworkers' e-mail usage, e-mail richness perceptions, and e-mail productivity perceptions under a software engineering environment. *IEEE: Transactions on Engineering Management*, XLVII, 2: 163–173.
- Mallon, R. and C. Oppenheim (2002). Style used in electronic Mail. *Aslib Proceedings*, LIV, 1: 8–22.
- Marson, S. and B. Marson (2002). Translation web sites. *Journal of Technology in Human Services*, XIX, 4: 115–120.
- Milosavljević, B. (2007). *Forme učtivosti u srpskom jeziku*. Beograd: Učiteljski fakultet.
- Naughton, J. (1999). *A brief history of the future: The origins of the Internet*. London: Weidenfeld and Nicolson
- Pop, A. M. and M. A. Sim (2012). Business Communication Netiquette – A Need for the Quality of Human Resources. *Annals of the Oradea University. Fascicle of Management and Technological Engineering*, XXI, 2: 84–89.
- Powell, W. (2003). E-mail gets easier, Priming of tasks in task switching. *Memory & Cognition*, LVII, 2: 24–25.
- Quinn, C. N.; H. Mehan, J. A. Levin and S. D. Black (1983). Real education in non-real time: The use of electronic message systems for instruction. *Instructional Science*, 11: 313–327.
- Reinach, A. (1913). Die apriorischen Grunlagen des bürgerlichen Rechtes. *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, 2: 685–847.
- Reinach, A. (1989). *Sämtliche Werke. Kritische Ausgabe mit Kommentar*. 2 vols., K. Schuhmann and B. Smith (eds.), Munich/Hamden/Vienna: Philosophia
- Rice, R. P. (1995). The rhetoric of e-mail: An analysis of style. *Proceedings of the 1995 International Professional Communication Conference*, Savannah, GA., 09/27/95–09/29/95: 110–115.
- Searle, J. (1969). *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Serle, Dž. (1991). *Govorni činovi*. Beograd: Nolit.
- Sproull, L. and S. Kiesler (1986). Reducing Social Context Cues: Electronic Mail in Organizational Communication. *Management Science*, 32: 1492–1512.
- Zelikowich, D. (2011). The Negative Effect of E-mails at Work. *Review of International Comparative Management*, XII, 3: 575–585.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- Jonsson, E. (1998). Electronic discourse: On speech and writing on the Internet: <http://www.ludd.luth.se/users/jonsson/D-essay/2.html>.
- Oh, P. (2007). Preference for Executive Communication? http://www.Associatedcontent.com/article/479727/1_preference_forexecutive_communication.html.

BUSINESS E-MAIL COMMUNICATION

by

SENKA BENGIN

Beta News Agency, Belgrade
Kralja Milana 4, Belgrade, Serbia
senka.bengin@yahoo.com

BILJANA RATKOVIĆ NJEGOVAN

University of Novi Sad, Faculty of Technical Science
Trg Dositeja Obradovica 6, Novi Sad, Serbia
biljananj@neobee.net

SUMMARY: This paper presents a discourse analysis in the business e-mail communication with the aim of determining formal and informal linguistic characteristics. Researched corpus has been based on 148 e-mails exchanged between a manager employed in a marketing agency and his clients. The research is based on Speech Act Theory and Theory of Politeness. It has been found that the analyzed business e-mail correspondence is mostly characterized as informal, even with the characteristics of colloquial communication, unlike the expected characteristics of formal business style.

KEYWORDS: e-mail message, bussiness communication, speech acts, forms of politeness, discourse

ПУТОКАЗИ МИЛАНА ГАВРИЛОВИЋА

(Милан Гавриловић, *Народни љуџи. Одабрани сјиси*, Балканија, Нови Сад 2015)

Овдашње генерације рођене после Другог светског рата одрасле су, па и остариле, слично јунаку филма *Труманов шоу*, потпуно несвесне да живе у конструисаној стварности. Зарад глобалног „ријалити шоуа”, наиме, сви елементи Трумановог света срачунати су до у детаљ: наводни суседи и пријатељи пажљиво су одабрани разноврсности и убедљивости ради, родитељи згодно уклоњени да би се избегла компликована питања и оптерећујуће емоције, а њему је остављена тек књигом снимања прописана слобода, да живи дан по дан, и само у садашњости. Но упркос бризи редитеља да сваки детаљ има своје логичко поткрепљење, контрола, ма како помна, никада не може покрити све. Када Трумана – „Правог Човека” – умало убија један од рефлектора постављених да на вештачком небу имитирају дневну светлост, он полако почиње да препознаје знаке лажи у којој живи и природу садржаја уведеног у његов наизглед аутентичан живот.

Ова америчка сатира из 1998. године, уз типски љубавни заплет, типске јунаке и свој типски, наводно морални угао, не претендује да истински осуди друштвени експеримент којим се бави, бар не онолико колико то сама идеја заслужује. Сва механика, динамика и техничко умеће ове творевине бивају брзо заборављени, али тренутак у коме главни јунак кроз отвор на платну циновске куполе, свог дотад несагледаног затвора, искорачује из садатог живота у онај прави, разумљив на свим језицима слободних људи, памти се упркос холивудски срећном свршетку.

Редитељи живота наше генерације имали су на уму шири, нимало сатиричан захват. Руковођени старом изреком да онај ко контролише прошлост, контролише и будућност – садашњост већ по природи ствари будући ту логички садржана – прогласили су, не први

пут у људској повести, свој долазак на власт тренутком од кога почиње права историја. У складу с тим, све претходно постало је у мрак у који су они, својим самопрегором, истрајношћу и јунаштвом, први и заувек унели благотворну светлост.

Тако је револуција, која се од 1941. одвијала под маском борбе против окупатора, откривши се у својој правој природи по окончању Другог светског рата, обухватила све – преименовани су не само градови, улице, болнице и школе, већ је измењен и сâм морални садржај јавног, па и приватног живота. Требало је избрисати све оне који нису „ми”, који не мисле као „ми” и не одобравају оно што смо „ми” – шта смо чинили, чинимо и шта ћемо чинити, до у вечност.

Но како ни најбоља режија не може да постигне све што би хтела, тако се кроз пуко-тине друге Југославије почео назирати наш поништени контекст: полако смо сазнавали шта је стварно било пре – како је, на пример, прављена прва заједничка држава Јужних Словена, ко су били они који су је правили и какве су циљеве имали на уму. Помањали су се људи – писци, професори, војници, родољуби, јунаци, читав један свет пун врлина и мана избрисан поратним декретима, тајним и јавним пресудама и стрељачким водовима, чији је и најмањи преостали траг замиран још измишљотинама и блаћењем, огубан безмало и буквално како би се пресекла свака жеља за додиром с њим.

И мада је и од тог последњег распада у крви прошло већ готово четврт века, до нас и даље допиру само знаци; фрагментисана, суштина нам и даље измиче: та наша битна, више од једног века дуга историја још чека свог право и скрупулозно истинољубивог хроничара. Да постоји, таква хроника би нама Србима у овом времену, једнако узвитланом

као пред Први или Други светски рат, послужила као драгоцен оријентир у хаосу намерно створеном да би неко други опет режирао нашу будућност. У њеном недостатку, *Народни џуџ* Милана Гавриловића, правника, министра, дипломате, политичара, вође Земљорадничке странке и новинара, попуњава нека од ненаписаних поглавља.

Списи одабрани из богате заоставштине из које је објављен само његов дневник из времена док је био члан југословенске избегличке владе у Лондону (*Лондонски дневник*, Жагор, Београд 2013) приближавају нам дуг и кључан период наше историје – борбу за Стару Србију, Први светски рат, стварање прве Југославије, хаос који је у поратном периоду владао, политичку борбу и људе који су је носили – не увек чисту, али вођену и принципима и идеалима – те Други светски рат и масовно изгнанство предратне елите. Поуздан и разложен сведок и учесник готово свих тих догађаја, у својим текстовима објављиваним што у земљи што у емиграцији, Гавриловић оживљава и време и људе, успостављајући тако „нултом годином” покидане везе и враћајући нам део одузете прошлости.

Демократа и родољуб који ни у старости није изгубио младалачку веру да ће оно што је праведно и право, иако не и заувек, ипак победити, почео је своју јавну каријеру као четник-доброволац у Старој Србији 1905. године, да би потом завршио права и докторирао 1911. на тему државе и права на париској Сорбони. Тек што је почео да ради у Министарству спољних послова, напустио га је непосредно пред избијање Првог балканског рата да би поново ступио у четнике. Радио је потом као секретар Николе Пашића.

После повлачења преко Албаније почиње његова дипломатска каријера која траје до почетка двадесетих година, када се потпуно посвећује новинарству. У *Полицији* је као непотписани главни уредник радио до Шестојануарске диктатуре, после чијег је увођења, као њен противник интерниран. У то време већ је истакнути члан Земљорадничке странке чије је вођство 1939, после смрти Јована Јовановића Пијона, и преузео. Када је прошло време прогона и притисака да напусти политику, именован је 1940. за посланика Краљевине Југославије у Москви. Ту је дочекао немачки напад на Совјетски Савез, напустивши га тек пред крај 1941, да би на позив

југословенске владе у избеглиштву стигао у Лондон. У више тих влада био је министар правде и министар без портфеља. Због такве биографије на суђењу Драгољубу Михаиловићу осуђен је на 15 година робије и одузимање грађанских права, држављанства и целокупне имовине.

До 1950. године Гавриловић с бројном породицом живи у Лондону, а потом прелази у САД. Готово до смрти, 1976, у 93. години живота, својим чланцима и јавним наступима залагао се за исте циљеве за које се с пушком у руци залагао и као младић на Чelopeку и Вељој Глави – за слободну, и праву, Србију.

Милан Гавриловић је свој новинарски, политички и дипломатски рад сматрао служењем народу у циљу најправеднијег, реално могућег а не утопијског уређења друштва – тада међу Србима још заједнице – и народне државе. У светлу данашње злочиначке глобализације, овакав став може се тумачити ако не као анахронизам, оно бар као неповратна прошлост. Но свака његова правнички прочишћена и фино уобличена мисао и сада, усред какофоније јавног живота и поплаве бесмисла – у „гужви празнине”, како је неки непознати момак фломастером сажео свој живот на наслону седишта једног београдског тролејбуса – звучи окрепљујуће и неопходно.

Било да је реч о дефинисању основних принципа по којима функционише једна заједница (чега у нашој новијој политичкој теорији – праксу да и не помињемо – готово да нема, или га има безмало без изузетка контаминираног идеологијом), било да се ради о осуди личних режима с њихове погубности по народ и државу, или у записима о људима, дипломатским извештајима или сећањима на прве борбе – глас који се чује увек је глас једног истог човека: разложеног, окренутог грађењу и споразумевању, стрпљивог у изношењу аргументације и непомирљивог у слеђењу чињеница и истине.

Србин који је био за Југославију – па и за ширу, балканску заједницу, имајући у виду прошле опасности по земљу и свестан да ће нових увек бити – јасно је дефинисао и српски интерес, без ускогрудости и острашћености често карактеристичних и за предратни политички живот, погледа увек упртог у оно што ће доћи. Његово политичко и лично верују – да је власт која не следи народни интерес, расположење и хтење, пре или касније

осуђена на пропаст – потврђује се и нашом садашњицом.

Прихватајући неизбежну чињеницу да у односима међу народима, као и међу појединцима, интереси играју најчешће пресудну улогу, Гавриловић заступа своју, народну страну отворено, разумски, јасно и без узмака, осећајући одговорност према српском идеалу слободе и према духовном капиталу које је народ у борби за његово остварење стекао, тиме и за нас рехабилитујући моралну димензију сваког јавног делања, данас већ готово без остатка прогнану у заборав.

И можда су баш то разлози што Земљорадничка странка, једина од свих великих после Другог рата забрањених политичких групација, није обновљена деведесетих година 20. века, када је негде решено да Југославија више не треба да постоји, и да ће принцип „завади па владај” у њеном случају – и не само њеном – поново дати жељени резултат. Карикатуре предатних странака, уз безброј других, попут, рецимо, Јоги летача, требало је стога додатно да унизе не само политику као племениту вештину, или бар не нужно прљаву, подлу и корумпирану, већ и наде људи да се и политичким делањем могу изборити за свој народ, земљу и уверења. Као несребична помоћ изнутра, оне су успешно послужиле као додатно оружје у том задатку међународних размера. Истина, направљена је Сељачка странка, минорна и неспособна да и на лажираним изборима добије више од једног, повремених, посланика у Скупштини или да прикупи и 0,5 посто гласова, али је, тражећи савезнике и лево и десно од своје „позиције”, ипак успела да стигне тамо где је стигла: да на „слободној” енциклопедији Википедији има једнако простора као и предатна Земљорадничка странка.

То је, као уосталом и Википедија – сада најважнији извор из којег широка популација црпи своја знања – права мера деградираног и новим лажима испуњеног доба у којем живимо.

На том извору Милан Гавриловић тек од недавно има своју невелику одредницу. Његов претходник на челу Земљорадничке странке – Јован Јовановић Пижон, српски дипломата, министар, политичар и писац, један од организатора српског четничког покрета у Старој Србији, те посланик у Софији, Скопљу, Каиру, на Цетињу, у Атини и Бечу, и аутор књиге *Јужна Србија од краја 18. века до осло-*

бођења – готово ни ред више. „Четничка акција” – ако је ико и потражи под тим називом отуђеним од нас вишедесетнијским кривотворењем, блаћењем и „ревизијом” српске историје и традиције – нуди посредно још низ заборављених имена. Међу њима су и др Милорад Гођевац, лекар и национални радник, поменут у овој књизи, или овом приликом непоменут Лука Ћеловић, велетрговац из Херцеговине и један од најбогатијих Срба свог времена, добровољац у Невесињској буни и оба српско-турска рата (1876. и 1877), главни финансијер четничких одреда у Старој Србији, и оснивач Београдске задруге, будуће праве српске банке.

Прича о непоменутом Ћеловићу је и у овом контексту парадигматична. Овај велики просветни добротвор, не знајући да ће велелепно здање његове банке на углу Карађорђевог, Травничке и Херцеговачке у Београду деценијама пропадати све док у њега не уђе арапски новац под фирмом Eagle Hills (Орловски висови, тако карактеристични за пустињска подручја), оставио је све своје имање Београдском универзитету. Једна његова задужбина може се видети и у оближњој улици Светозара Радића, са натписом „Задужбина Луке Ћеловића-Требињца, београдског трговца” видним само ретким пролазницима вољним да у журби ипак застану и прочитају завештање уклесано на оронулој фасади. Остале су национализоване после Другог светског рата, а оне које су остале Универзитету, та установа је с неким предузећем, вероватно давно несталим у текућој „транзицији”, заменила за станове.

Ова два имена само су нека од бројних која су директно утицала на формирање генерација спремних да уз сваку жртву служе народу и отаџбини. Таква је, на пример, била и сликарка Надежда Петровић, добровољна болничарка у балканским ратовима и Првом светском рату, која је још 1903. године одлазила у Македонију да дели хуманитарну помоћ, да би, лечећи оболеле од пегавог тифуса и сама подлегла тој болести 1915. године. Такве су биле и Софија Јовановић, комита-девојка поменута у овој књизи, или Милунка Савић, јунак српске борбе за слободу и српске борбе у слободи. Све њих и многе друге нису деценијама заобилазили само школски уџбеници већ и званична историографија, а и када су помињане, требало је да их доживимо као прежитке неког далеког, још неуобиченог

света, из кога смо, срећом, умакли у ово што смо данас.

Можда је најупечатљивију слику тадашњег свеопштег полета дала једна странкиња, британска списатељица Ребека Вест, иначе пријатељ породице Гавриловић од лондонских дана па до смрти, 1983, у свом из идеолошких разлога код нас дуго непознатом ремек-делу *Црно јагње и сиви соко* (Моно & Манана, Београд 2004). Но знање о свему томе, пре свега о контексту догађаја који су такве људе носили и које су они собом стварали – оно сагледано и стога право учење о прошлости – прогнано је из наших школа и јавности пре 70 година заједно с „национализацијом” непоћудних задужбина, а у породичним причама победничке стране потопљено подвизима из седам офанзива, с Неретве, из пећине у Дрвару, уз тифус, бомбе и једење коре с дрвета – искључиво њеном историјом, дугом тек четири године, на којој је, прецртаних векова, требало да лежи сва будућност света.

О циљевима Земљорадничке странке Милан Гавриловић у овој књизи говори довољно јасно. О подударностима које су постојале између њих и њеног бројног чланства с покретом Драгољуба-Драже Михајловића, међутим, тек ваља подробније писати. Многи чланови Савеза земљорадника изгубили су живот борећи се у редовима Југословенске војске у отаџбини. Но то је само једна димензија њихове блискости и вероватни разлог њиховог прогонства у непомен, као и разлог зашто је покрету Драгољуба Михајловића порекнута свака идеја и стремљење, а он сведен само на банду колаборациониста и пљачкаша. Заједничко осећање да се иступа у име и у интересу већинске, сељачке, то јест природне Србије и сељачког, тј. природног Балкана, између покрета Драже Михајловића и првака и чланства Земљорадничке странке израсло је из реалности која им је била најближа, и једни и други узимајући у обзир природу земље и нарав народа, те снагу коју је он црпео из свог моралног лика. Зато је Србија и предмет перманентних, седам деценија дугих „реформи” које, срачунате на укидање тог природног склада и преиначење народног карактера, данас можда улазе у своју трагичну завршницу.

Србија опустелог села и претрпаног Београда, који се и даље попут црне мрље шири по нашој суженој и окупираној отаџбини –

формално неупоредива са Србијом из Гавриловићевог времена када је више од 80 посто становништва живело ван градова и на свом поседу – само наизглед демантује таква размишљања о најбољем уређењу земље. Да би се та решења отписала потребно је само прихватити да је пут Србије од 1945. године, с принудним претварањем њеног становништва у пролетаријат потребан тадашњој идеологији, заиста био последица аутентичног и природног развоја – оне марксистичке „историјске нужности” аналогне данашњој њеној варијанти која уранским и атомским бомбама сеје демократију, људска права и слободу широм света.

Упркос настојањима једне странке да генерала Михаиловића, о коме се у Србији деведесетих година прошлог века ипак поново почело говорити, „приватизацијом” стави под контролу, те недавним жалосним покушајем прављења „праве” ТВ серије о његовом покрету, чињенице полако избијају у јавност. Нешто од тога да се сазнати и из сведочења пуковника Роберта Мекдауела, последњег западног официра за везу који је боравио међу његовим борцима и дуго разговарао с Генералом. Његове белешке објављене на српском под крајње неодговарајућим насловом *Сипрељање историје* (Поета, Београд 2012; прави – *Кључна улога Срба у Другом светском рату* – стављен је у поднаслов), заправо су нацрт мемоара које овај амерички обавештајац и професор археологије није никада објавио, али који постоје у институту Хувер и доступни су јавности и у оригиналу. Мекдауел говори о својим шетњама са, на захтев Енглеца, смењеним југословенским министром војним, током којих он излаже своју замисао послератне балканске, чак и средњоевропске федерације/конфедерације као будуће бране свим империјалистима устремљеним на Балкан.

Из овако укрштених, у јавности међусобно неповезаних фрагмената јасно је да није реч само о подударним програмским циљевима него о дубоко укорењеном заједничком осећању шта је право и праведно чинити да би се народ и држава очували и напредовали. Оним не тако малобројним који у том смислу споре упутност, на пример, 27. марта 1941. и њему сличних пресудних догађаја, Гавриловић у овој књизи у више наврата сасвим аргументовано одговара. Његовом непоколебљивом ставу да *без суйројсћавања злу,*

без обзира на исход, људи žубе и морално и стварно, може се додати и то да успех у остварењу неке намере не значи и да је она нужно добра и права, као што, наравно, важи и обрнуто.

Гавриловићеви ставови из готово програмског чланка који је послужио за наслов ове књиге провлаче се и кроз све друге у њој сабране текстове. Само балкански народи својим сопственим снагама, без ослањања на спољне силе, могу уредити живот на Балкану. Споразумевање било ког балканског народа с неком спољном силом на рачун другог балканског народа увек се освети ономе ко се тиме надао добитку. „Ниједна сила не доноси ослобођење на тањир; са тањиром иде и она”, каже Гавриловић истину коју наши непосредни суседи морају увек да проверавају изнова – својим, злим искуством и српским жртвама. Без добре унутрашње политике нема добре спољне политике, а добра је само она која следи осећања, бит и биће народа. Срби држе кључно подручје Балкана и зато су на удару оних који без Балкана не могу да владају светом. Падом Срба, падао је и Балкан. Срби су падали, али су се први и уздизали, јер су и после пораза имали на шта да се угледају и позову.

Тачност оваквих увида потврђује како време у којем живимо, тако и судбина неких других, ранијих заступника идеје о јединственом, федералном или конфедералном, али пре свега самосвојном Балкану – на пример, кнеза Михаила Обреновића, бугарског демократе Александра Стамболиског, или Есад-паше Топтанија. Да је то разлог њихове физичке ликвидације јесте нит коју није лако уочити у мору података чији је циљ скретање пажње са суштине на бројне и логички поткрепљене детаље – династичке борбе, личне освете, грешке у процени, праве и измишљене мрље у личном животу – на све што прекрива праву, ширу слику и вишевековне планове „олимпијаца” заселих у редитељску столицу изнад шаховске табле света. Зато се Балкан и приказује као стално међусобно завађен и закрвљен, као извориште зла и дивљаштва, као гнојна рана на непрекорном телу Европе (да парафразирамо Ребеку Вест) – оне лицемерне Европе која се и данас прави да у повести Балкана никада није играла баш никакву, осим доброжелешћу и просветитељску улогу.

Судбина Милана Гавриловића је дубоко и на много начина испреплетана са судбином

Србије. После младалачког полета с почетка прошлог века с надом у ослобођење окупираних територија – толико силног да су многи, као писац Станислав Краков, на пример, лагали да су пунолетни да би их примили у војску – преко борби, голгота и победа, жеље за уједињењем с окупираним браћом, заступања потлачених и супротстављања диктатури у сваком њеном виду, Србија се суочила с издајом у много лица. На крају су се с једне стране нашли суседи, пре свега Хрвати, да присвоје њена достигнућа, не либећи се ни масовних злочина као средства да обезбеде себе и искључиво себе, на тај начин продубљујући првобитни јаз живљења у различитим културама, а с друге стране „савезници” из два светска рата – доживљавани као саборци, те тако и пријатељи, а којима је рачун био увек пречи од било какве људскости, морала и правде.

А после издаје дошло је изгнанство. Да оно и даље траје, показује и данашња Србија, расељена широм света. Сваке године, по неким подацима, из ње емигрира 30.000 људи – читав један мали град, од каквих би требало да се и састоји. Настављајући да се бори за слободну Србију и изван ње, Милан Гавриловић уздао се и у снагу те војске ван отаџбине, чак и када је она у отаџбини била издана и поражена, знајући да једна изгубљена битка не значи и изгубљен рат, и да осим људске постоји и виша правда.

Но Србија данас ћути и повлачи се, као 1945. То се, можда више него у свакодневном политичком животу где се прелази преко ултиматума, увреда и понижења, читавало при тражењу података за индекс неопходан уз књигу оваког типа. Многи овде поменути догађаји и даље као да се никад нису збили – многе личности као да никада нису ни постојале. Нема их у поратним идеолошки пречишћеним енциклопедијама и приручницима, као што их нема ни у уџбеницима историје, осим, ако већ нису могли бити заобиђени, квалификованих са становишта победничке стране или једноставно кривотворених.

Интернет, такође консултован у овом послу, показао се у неким случајевима као добар путоказ. Захваљујући њему могло се на пример сазнати ко је био др Мориц Були, иако је он у овој књизи сасвим епизодна личност. За податке о људима који су играли улогу значајну за Краљевину Србију, или за стварање заједничке државе Јужних Словена после

Првог светског рата, па и за неке релевантне догађаје, страни извори често су се показивали као кориснији и поузданији него домаћи. Хрватске одреднице су помно и доследно прилагођене „домољубној”, по ко зна који пут редигованој прошлости, а српске су најчешће или превод енглеских, чак и када се њихов садржај противи здравом разуму, или су, што је још тужније, ћирилична верзија хрватских.

И док Србија ћути и повлачи се на сваком плану, лажи прогресивно расту и задиру све дубље. Тако је могуће и да опстаје тврдња – засад још само у виртуелном простору – да су српски посланици у Народној скупштини после атентата у коме су 20. јуна 1928. убијена два хрватска посланика, а рањен Стјепан Радић, вођа Хрватске сељачке странке, играли коло око мртвих тела. Шта ће, као последица те криминалне измишљотине, бити следеће потегнуто против Срба, вероватно зна онај коме циљ оправдава сва средства.

Да је у току свеопшта ревизија историје јасно је чак и „нашим” без разлике таблоидизираним и проданим новинама. У последњих четврт века написано је на хиљаде књига о Балкану и наводној злочиначкој улози Срба у још неокончаним балканским ратовима, о српској кривици за распарчавање Југославије и за сва друга, ратна и остала недела каква болестан дух у одбрани од самога себе пројектује на оне који, као огледало, одражавају његов истински лик. Све то, уз саучесништво домаћих „реалполитичара” и обичних подлаца, треба да затре не само наше самопоштовање и морални идеал, већ и нашу будућност као народа.

Јер и овај, релативно овлашан увид у последњих сто година наше историје – уз данашње искуство – открива и више него пуке знаке: по среди је чврста решеност да се наша постигнућа из последњих сто година полако врате на почетну тачку. Они који би да поново режирају нашу будућност схватају боље од нас да своје циљеве треба да остварују не више у сарадњи с нама него против нас. За извођаче изабрали су већ осведочене и себи подобне кандидате. Није стога нимало случајно, рецимо, што је данашња светска империја наметнула да Кумановски споразум 1999, којим је окончано бомбардовање последње Југославије, буде потписан тамо где је непун век пре тога коначно срушена једна од њених претходница. И неће бити нимало чудно да после свега настане једна нова Југославија

– она из Штросмајерових, Трумбићевих и Павлићевих снова, „до Дрине”, са стожером у католичком Загребу и Ватиканом за леђима – као уметничко дело неког новог Мештровића чије ће мене из користољубља, јасно предочене у овој књизи, бити оправдане већ тиме што су допринеле успешно оствареном циљу.

Све то није лако издржати. Зато је један познати овдашњи историчар и професор универзитета у интервјуу високотиражним *Вечерњим новостима* недавно изјавио: „Није срамота клекнути пред јачим”. Два века после Српске револуције за коју је „стручњак”, и о чијим је последицама написало десетине књига, уз неколико уџбеника за основну школу и гимназију, овај припадник данашње српске елите склон књазу Милошу тврди и да су кривци за Први светски рат, рангирани по одговорности, Немачка, Аустроугарска и – Србија. Он не учи само основце, гимназијалце и студенте, он је као посланик у Скупштини одлучивао и о нашим законима, мада као члан различитих странака, а као директор великог издавачког предузећа под окриљем владе решавао је и шта ће се штампати под званичним печатом. Његова „визија” у данашњем српском естаблишменту није нимало усамљена. Да ли је плод само слабости карактера, неутаживе и болесне амбиције, или последњих седамдесет година српске „револуционарне” еволуције, и није најважније. Оно што јесте важно је што злокобно наговештава нашу будућност у чијем су стварању он и њему слични увек били спремни да помогну колико год треба.

„Историја је учитељица народа” изрека коју Милан Гавриловић често цитира и у којој је парафраза вероватно намерна. У његовом случају познавање прошлости и њеног смисла за будућност има сасвим друго тумачење. „Ви мислите да имате право да управљате догађајима и људима у мојој земљи. Али то је моја земља, не ваша, мој народ, не ваш. Немате ви никаква права да се играте интересима моје земље а ја мислим да се играте интересима и своје земље. Ја знам шта је моја дужност према мом народу и ништа ме не може спречити да је извршим”, рекао је Гавриловић поред осталог једном представнику Британске владе јануара 1943. године када је, као наводни немачки агент, ухапшен Мате Русковић, члан Земљорадничке странке, пристигао у Лондон с другим извештајем о усташким покољима Срба у НДХ. Уморан од

сталног натежања у влади са Хрватима и енглеског притиска да се Срби приклоне њиховим увек истим, аморалним и аутистичним захтевима, Гавриловић је рекао да ће – ако ухапшеник не буде ослобођен – напустити владу и тако је оборити, јер ће с њим оставку дати и њен председник, Слободан Јовановић.

Мада дипломата, Гавриловић тада није рачунао на то да је Енглезима потребна Југословенска влада у Лондону због њихових сопствених ратних и политичких циљева и да ће зато његова одлучност уродити плодом. Реаговао је као човек који зна да су компромиси некад нужни, али да постоји тачка у коју се јачи гледа у очи усправне кичме, с пуним знањем ко си и шта си, кога заступаш, и на шта имаш да се позовеш.

Чувеном ирском политичком филозофу из 18. века Едмунду Берку, родоначелнику аутентичне англо-америчке конзервативне традиције, приписује се изрека: „Све што је потребно за тријумф зла јесте да добри људи не чине ништа”. Другом приликом указао је: „Постоји тачка после које попуштање и толеранција престају да буду врлине”. А тврди се и да је рекао да су они који не знају историју осуђени да је понављају.

Да није тако, не би расправа о нашим битним политичким и друштвеним начелима почињала увек изнова, са сваком новом интересном групом која очитим или прикривеним насиљем – често и за туђ рачун – доспе на власт. И не би стално неке нове флоскуле биле увођене у наш јавни дискурс, с намером да као упорно понављане рекламне паролe истренирају наше биће на рефлексни, пожељан одговор.

Своју историју морамо из фрагмената састављати у истиниту целину имајући све ове изреке на уму ако желимо да избегнемо судбину измаштану у неком злоћудом, политичком Холивуду – у најбољем случају улогу мале, праведно кажњене вазалне краљевине, доказано неспособне да ичим искорачи из малолетства.

За то, за неку истинску нашу будућност, потребан је пре свега прави увид у прошлост, одакле се, бар у српском случају, једино и може научити како, с ким и чиме у њу ступити.

*Ана Селић, Београд
књижевни преводилац*

UDC 908(497.11 Kremna)

КРЕМАНСКО СВЕДОЧАНСТВО

(Илија Мисаиловић, *Кремна: село на њују Ужице–Вишеград*.
Народна библиотека Ужице, Ужице 2015)

После истраживања, које је, с обзиром на резултат којим се завршило, морало трајати годинама, Илија Мисаиловић је написао обимну монографију о својим родним Кремнима. Као да је на тим истраживањима радио цео један институт а не један човек, монографија која се на њима заснива упознаје нас, темељно и свеобухватно, са животом овог села, од давних запамћених почетака па све до данашњих дана.

Користећи књиге и студије, општинске, полицијске и школске архиве, али и приче и легенде, анегдоте и сећања, Мисаиловић је обухватио, и изнео пред нас, у свој његовој пуноћи, живот овог села и његових мештана. Он пише о свакодневном животу овдашњих

људи, о њиховим психичким и карактерним особинама, о обичајима, говору, фолклору, о начину на који граде куће и обрађују земљу, пише о ратовима, о хајдучији, убиствима и кријумчарењу, о судским споровима, о привреди, о штетама од вукова и о хајкама на њихове чопоре, пише о школству и здравству, о отмицама девојака, о најпознатијим хармоникашима, о онима који су набавили, и у село донели, прве књиге или прва зубарска клешта. Знајући да се велике истине састоје од много малих истина, он пажњу поклања и информацији да је Велизар Савић, уз општинску препоруку, тражио дозволу за „пушку танчицу капислару ради лова као члан средњег ловачког друштва”. Он цени и податак

да је „Тарабића кафана имала десет соба, велику салу са кухињом и два ходника” – посебно су занимљива та „два ходника”! и то у своју књигу уноси као важну животну чињеницу. Тако из ове монографије сазнајемо да су многи Кременци тражили пасоше за одлазак „у Турску” (у Сарајево и Вишеград), да би наплатили дугове и вересије. Сазнајемо, такође, колико динара сарајевски крзнар Вукојичић нуди креманским ловцима за кожу куне златице а колико за кожу куне белице, колико за кожу лисице, твора, зеца и верерице. Сазнајемо да Кременци, поред коже, производе и луч, катран, даску и вуну, и да их размењују за жито. Да на сточним вашарима продају стоку, о чему су чак остале и неке анегдоте које живописно одсликавају карактер и интелигенцију ових људи. Тако једна од њих казује како је Обрен Богдановић, са сином Луком, отерао краву на пијаци у Бајину Башту. Кад је један од потенцијалних купаца питао Обрена колико је крава музовна, то јест колико даје млека, Обрен му је прецизно одговорио: „Осам до десет литара!” И онај краву купи. Кад су краву продали и кренули кући, Лука поче да прекорева оца што је купца слагао за млеко.

– Шта сам слагао?

– Па ти добро знаш да наша зекуља даје само 2 литра млека!

– А шта сам ја казао?

– Казао си да даје од 8 до 10 литара!

– А колико је од 8 до 10?

– Два.

– Па видиш да сам му тачно рекао!

Кад је касније Лука, на пијаци у Чајетини, и сâм продавао краву, један од купаца му је поставио исто неизбежно питање – колико крава даје млека? – на шта му је Лука поштено одговорио:

– Ако имаш више од једног ђетета, немој је куповати!

Кременци не живе само од земљорадње и сточарства него и од лова и риболова. Да рибу лове на недозвољен начин, праскавцима, омамљивим средствима, преграђивањем воде и исушивањем речног корита, а да дивљач лове замкама и ступицама, и да из гнезда ваде птиће и јаја, сазнајемо из општинских наредба којима се све то забрањује. Мисаиловић не пропушта ни прилику да нас упозна с наредбом локалним властима да под контролу ставе све сеоске „коваче и цигане, који кују и протурају гвозђа неповлашће-

ним лицима”. Он нам не ускраћује ни списак меана и дућана, и „дућанских радњи”, ни „списак деце за пелцовање”. Из списка „туриста и излетника који се налазе у општини креманској” сазнајемо да су 23. јула 1931, као туристи и излетници, у Кремнима боравили један артиљеријски бригадни ђенерал, неколико домаћица из Београда, наставница женске гимназије, студент права, неколико ученица, дете, ђак, домаћица из Великог Градишта, као и човек с импозантним именом и презименом, и импозантном титулом: Авакумовић Александар, секретар Министарства иностраних дела, из Београда.

Тако пред нама израња и оживљава цео богати и бујни живот, од смоларења и кирицилука до подизања ваљарица, воденица и стругара, до развоја индустрије и електрификације а, с доласком железнице, и саобраћаја. Мисаиловић прати живот сваког Кременца, и бележи где је ко од њих наставио или завршио живот: „утопио се у Драви”, „умро у Скопљу”, „живи у Лошињу”, „умро у Сплиту”, „живи у Обреновцу”, „умро у Марибору”. Али бележи и где је ко од њих коју од високих школа завршио и докле се на друштвеној лествици уздигао. Све те појединачне судбине, мање или више драматичне и трагичне, стапају се у колективну слику и судбину овог села, а живот села сабира се и уклапа у историју и судбину целог нашег народа и наше земље.

Универзалност – да употребимо и ту тешку и патетичну реч – ове приче нарочито долази до изражаја на страницама које говоре о ратовима, који су са својим димовима упадали и у ово село, и који су његове мештанице разбацивали далеко по туђим и непознатим земљама. Посебно су узбудљиве странице које говоре о страдањима Кременаца у трагедији која је у нашем народу упамћена као Албанска голгота. Сцене које налазимо на тим страницама су страшне и потресне, али ће, кад до њих дођемо, још страшније и потресније бити сцене из Другог светског рата. Мени су те сцене, као и свима нама, врло добро познате, али су ми се, док сам читао овај рукопис, вратиле и оживеле у тако густој концентрацији, и у тако огољеној суровости, да сам се пред њима осетио потпуно пораженим. То осећање поражености није толико долазило док сам читао странице о злочинима и зверствима окупаторских војника, колико је долазило док су ми пред очима

промицали црни и густе редови о зверствима која смо чинили сами себи. О зверствима која се чине без повода и разлога, чак и без користољубља. И без икакве гриже савести. Гледајући то зверство ради зверства, то зло ради зла, то зло у чистом стању, човек се уплаши и од сопственог народа. Врло је карактеристично писмо Гвоздена Мољковића Дражи Михаиловићу, у којем га, с нескривеном горчином, обавештава како четници по Кремнима и околини тероришу и пљачкају, премлаћују и убијају, чак и народ који их подржава.

Срећом, „крај имаде куга и зло свако“, па и сваки рат се некако завршава, наступа мир, и све се враћа – или нам се чини да се враћа – у границе нормалног живота.

Тако и у Кремна, 1944. године, долазе победници и ослободиоци, који притом у земљу уводе нови поредак. То време нам је ближе, и о њему још има живих сведока, у чијим се сећањима сачувала нека подземна, тајна или полутајна, нестилизована, необрађена, аутентична историја, у којој често има више живе истине него у званичним студијама и хроникама. У неким од тих сећања и анегдота, којима се Мисаиловић обилато користи, кроз технике којима се служи нова идеологија, откривамо дубинску слику тог револуционарног времена. У једној од тих анегдота – да је сад, сажимајући, препричамо сопственим речима – говори се о доласку ослободилаца, Крајишника, у Кремна. Комесар те јединице одмах преузима иницијативу, и сазива збор, на којем сељацима објашњава „циљеве наше борбе“. Он говори о правди, о једнакости, и чак обећава укидање пореза. А да би своју причу учинио људима ближе, схватљивијом и убедљивијом, он са планетарне сцене прелази на локални терен, и сељацима поставља „реторско“ питање:

– Знате ли ви Милана Јокића, најбогатијег човека у Бајиној Башти?

Ко у Кремнима не би знао за Милана Јокића!

– Е, – наставља тријумфално комесар – ми се боримо да и Милан Јокић буде једнак са вама!

На то се дигне Зарија Станић и каже:

– Није вам добра та борба! Лако је Милана Јокића довести да буде једнак нама. Можете ли ви да се борите да ми будемо једнаки Милану Јокићу?

Наравно, на то се цело импозантно здање комесарево, на очиглед свих, сруши као кула

од карата, а занемели комесар ће касније свом заменику рећи:

– Са овом сам паролом прошао целу Босну, и свуда је била прихваћена!

А сељаке је питао:

– Који вам је ово филозоф?

Слику коју налазимо у оваквим анегдотама Мисаиловић допуњава чињеницама које налази у обиљу најразличитијих докумената. У многим од њих остало је забележено да је нова власт будно пратила, и пажљиво бележила, све што се у селу догађа. С посебном пажњом се пратило ко се од оних који су после рата побегли у иностранство с ким у селу дописује: „Недељко Ресимић из САД-а са женом Савком. Бешлић Миленко из САД-а са сестром Цаном Петровић. Радаљевић Лазар из Америке са женом Милевом и сином Живојином. Селаковић Саво са синовима Ратком, Миломиром и осталим.“

Будном оку у месном одбору није промакла, него је морала пробудити највеће подозрење – можда чак трипут подвучена и са три знака питања праћена – информација да се Славомир Ђурђић – „пази сад то!“ – „не дописује ни с ким“!

Иако је онај комесар сељацима обећавао да ће нова власт укинути порезе, она је увела нешто ново: обавезни откуп и нарез! Пљачка није укинута, него је уведена у законске оквире.

Власт је строго водила рачуна о томе ко се, кријући живину и стоку, не одазива обавезном откупу: „Драгутин Ђурђић сакрио је 1 краву, 1 овцу и 3 кокоши; Илија Спасић 1 јуницу и 1 свињу; Танасије Спасић 1 вола; Стојан Спасић 4 овце, 2 јунета и 4 кокошке“ (Узалуд су се Илија, Танасије и Стојан презивали Спасићи кад нису успели да спасу ни те четири кокошке!).

Због таквих злочина су по Кремнима, као и по целој земљи, свакодневно пљуштале пријаве и пресуде. Сељаци који су прикривали стоку осуђивани су на новчане казне, затворили принудни рад, а стока им је одузимања и продавана на лицитацији. Тако је, 18. јануара 1952, Здравко Богдановић, зато што је „код пописа стоке, живине и кошница пчела прикрио 9 оваца, једно говече и 9 кокошки“, кажњен „по тачки 9 Наредбе Владе ФНР Југославије“.

Врло је занимљиво погледати неку од тадашњих пресуда. Пажњу нам привлачи она којом је, 17. августа 1947. године, због при-

свајања неке шуме и жигосане грађе, Драгиша Љ. Јанковић кажњен „са 10 (десет) дана лишења слободе”. У тој пресуди сијају два права бисера правничке уметности. Први је бисер да Драгиша ту казну мора издржати „о своме трошку”, што значи да ће у затвору „код месне милиције” сам себи морати да обезбеђује доручак, ручак и вечеру, а други је бисер, још сјајнији од овог првог, да „против ове пресуде има право жалбе после издржане казне”!

Од ових пресуда нису мање занимљиви ни неки стручни испити.

– Лазар Сташић је био чувар на стругари Шумског газдинства – причао је Илији Мисаиловићу Жељко Панић. – Пошто се указала потреба за ватрогасцима, Лазар се пријави на ватрогасни курс. После завршеног курса, из Ужица је, да би испитала полазнике, дошла испитна комисија. Кад је на ред дошао Лазар, председник комисије му постави питање:

– Друже Сташићу, на овој стругари је избио пожар. Шта ћеш ти као ватрогасац прво да урадиш?

– Друже професоре – као из топа је одговорио Лазар – ја бих прво изнео Титову слику!

Ко у то време, за такав одговор, не би испитанику уписао чисту петицу? Тако је Лазар Сташић, само једном једином реченицом, доказао своју стручност, положио испит, и стекао диплому ватрогасца!

Зар се на основу оваког испита не би могло закључити да наш данашњи систем вредности, по коме је чланска карта неке странке јача од универзитетске дипломе, и по коме је подобност пресуднија од компетентности, има корене још у тим давним временима?

Читалац који очекује да у овој монографији нађе странице посвећене креманским пророцима, Тарабићима, по чијем су *Креманском пророчансјиву* и сама Кремна постала надалеко позната, биће награђен обиљем информација. Чак и више од тога: сазнаће да је у Кремнима, поред Тарабића, било још видовњака, па чак и целих видовњачких породица, чија слава није прешла сеоске границе, али на основу чега би, кад све сабере, могао закључити да су Кремна некада била нека врста српских Делфа.

Неће бити изневерен ни читалац који очекује да му ова монографија понуди и причу

о драматичној изградњи пруге Ужице–Вардиште, с атрактивном и надалеко чувеном „Шарганском осмицом”. Али ће на овим страницама наћи и неке неочекиване детаље и садржаје, који би га могли не мало изненадити.

Међу Креманцима се, на пример, сачувала једна необична изрека: „Кад гавран лети изнад Кремана, окрене се на леђа, да не гледа црње од себе”. Занимљиво је да ту птицу која лети наопако налазимо и у једној од најпознатијих песама Гијома Аполинера, „Повратак”. Нашу пажњу не привлачи само то што је та бизарна слика, која се појавила у машти једног француског песника, искрсла и у глави неког српског сељака. Занимљива је и разлика између те две птице и слике: док Аполинерова птица, летећи наопако, склапа очи јер је земља „засењује”, овај кремански гавран окреће леђа земљи зато што на њој види нешто црње и од свог сопственог црнила.

Скупљајући грађу за своју монографију Мисаиловић није занемарио ни један податак до кога је дошао, ни једну причу коју је чуо. Он прибира, испитује, и ставља на право место, сваку реч, свако слово, сваки број, свако име и датум. И на свему томе заснива, и пише – а могао би да кажем: и гради – своју књигу о овом живописном селу.

Па чак и више од тога.

Кад су се моји пријатељи преселили из Београда у једно рибарско село на Дунаву, ја сам им своје добре жеље упутио у некој врсти песничке посланице, у којој сам између осталог написао да се њихов свет, који је некад обухватао „Кипар, Кастиљ, Каракорум и Јерусалим”, смањује и своди „на Ченту, Баранду, / на Стари и Нови Сланкамен и Крчедин”, али да притом, парадоксално, „смањујући се, постаје све већи”!

Нешто слично дешава се и у овом креманском случају. Оно што нам се до јуче чинило као неприметна тачкица на мапи Србије, почиње – кад се у њу, читајући ову монографију, удубимо – да оживљава и буја, да открива неке своје досад непознате поноре, дубине и висине, и да израста у све већи свет, који обухвата и садржи много више него што би се на основу катастра овог села, и на основу његовог административног статуса, могло очекивати.

ОСОБЕНА ИСТОРИЈА СЕЛА БОЛМАН У БАРАЊИ

(Јован М. Недић, *Болман је био Болман*, издање аутора, Болман 2012)

Под широким сводовима Матице српске, која је зачала бригу о *књижевности српском* још 1826. године у Пешти, да би га још ревносније наставила у Новом Саду од 1864. године, чинећи од њега Српску Атину, објављено је, промовисано је, приказано је – и похвалним словом одликовано – мноштво и мноштво књижевних сочиненија, како поетских, тј. књижевних, тако и поучних, тј. научних, из разних струка којима су се некада ретки учени Срби одазвали, у нади да ће *роду и ошачасићу учинити час и његовост, не марићи мноштво за својствену користи*. Па и када је током 20. века, у круг учених Срба – што општом историјском вертикалом, што сопственим српским настојањем у тај круг укључен позамашан број оних који су се могли уврстити у српске књижевнике (што је значило не само песнике, приповедаче, романописце, већ и етнографе, демографе, археологе, социологе, статистичаре и стручњаке других провенијенција), догодило се да је у српској култури и науци континуирано настајао низ и низ дела и о српским насељима и српским породицама. Разуме се да је истраживање које је документовано изворима по стандардима савремене историјске науке – онако како ју је дефинисао учени Јован Рајић још пре 18. века (савесно и тачно приказати прикљученија) или како ју је пола века касније дефинисао неспорни Леополд Ранке (*Zeigen wie es eigentlich gewesen*) – о било којем периоду, о било којем пределу, о било којем појединцу, о било којој ужој или широј заједници (националној, регионалној итд.), – када су Срби у питању, било оптерећено недостатком писаних извора, недостатком професионалних, тј. националних и/или државних завода који се тиме баве, недостатком идеје о томе да је могуће пером учинити и оно што је немогуће учинити самим мачем.

У случају књиге Јована М. Недића о Болману, великом и значајном српском селу у јужној Барањи, говори се управо о томе. У

првом делу књиге под насловом „Из историје села и Црквене општине”, најпре је расправљена контроверза око порекла и значења назива села Болман. Затим је указано на локалитете праисторијског насељавања болманског атара, о чему сведоче артефакти из бронзаног доба. Посебна пажња посвећена је изворима о селу Болману пре и за време турске владавине подручјем Барање и Паноније, све до Великог бечког рата, односно промене империје 1687. године. Одређена пажња посвећена је и времену Ракоцијеве буне (1703–1711), која је проузроковала велика страдања Срба у Барањи, па и у Болману, избеглиштво у Славонију, повратак у завичај дела избеглог становништва, после чега је и локација села промењена услед честих поплава. Веома садржајан текст у првом делу књиге односи се на 18. и 19. век. У њему је описан начин градње кућа, свакодневни живот, посебно духовни, кметски односи и њихово укидање средином 19. века, врста привређивања (пored земљорадње, сточарство је било одлика овог насеља), здравствене прилике (које одликује велика смртност новорођенчади) итд. Вредан прилог је дат у вези заразних болести, посебно епидемијама колере, које су у три наврата (1836, 1849. и 1873) знатно проредиле болманско становништво, а готово уништиле неке сокаке и поједине породице.

Аутор је знатан простор посветио градњи болманског храма 70-их година 18. века, који је никао на темељима старијег, грађеног од трошног материјала. Нови храм, освешен 1777. године, временом је осликан и снабдевен вредним иконостасом. Уз причу о цркви пристала је и прича о школи, а потом и о свештеницима и учитељима.

Да би за свакодневни живот насеља и његових житеља илустровао значај Црквене општине у Болману, аутор је на основу архивске грађе представио неке изабране године и деценије рада и пословања Црквене општине током 19. века.

Аутор је одређену пажњу посветио и ономастици, женским и мушким именима, именима близанаца, именима рудина, језера, канала и бара, појединих потеса и делова насеља. Важно и занимљиво.

Посебну пажњу заслужује ауторов напор да систематизује презимена болманских породица по вековима, уочавајући да је отприлике по сто породица у различитим периодима, обележеним и исељавањем и досељавањем, чинило језгро српске болманске заједнице. У том погледу, значајно је ауторово евидентирање досељавање после Првог светског рата, како оптаната из Мађарске, тако и колониста добровољаца с простора Балкана где су живели Срби (Херцеговина итд.)

У овој књизи посебно је, у оквиру другог дела, обрађен међуратни период, Други светски рат и нарочито чувена Болманска битка за време које је током марта месеца 1945. године погинуо највећи део становништва села и срушен храм у центру места...

Аутор је описао Први светски рат, мобилизацију, гињење за Аустроугарску, бежање из њене војске, добровољачки покрет и његове жртве, одушевљење доласком ослободилачке српске војске у новембру 1918, новосадско присаједињење, у коме су учествовали и посланици из Болмана, долазак оптаната и колониста, напредак села. Значајно је рећи да је Болман у целој својој историји врхунац бројног стања становника, економски и други развој достигао 1931. године, када је Болман био у оквиру Дунавске бановине.

Драматични дани 1941. године, од 6. априла и напада Немачке на Краљевину Југославију и 13. априла када су мађарске трупе окупирале Бачку и Барању, донеле су прве жртве међу Болманцима, којих ће бити све до победе над нацизмом. Међутим, поново освојена слобода, због увођења комунистичких експеримената (откуп, присилне задруге, прогон вере), на душе Болманаца оставила је и ружње усомене. Многи Болманци су хтели стари и већ уходани систем и били су за краља и отаџбину, тако да су гласали у тзв. ћораву кутију,

што им се у наредним деценијама враћало у негативном смислу. Срушену цркву успели су да обнове тек после 15 година.

Наравно, аутор ове књиге, као и његови сарадници, нису писали само о Србима, већ и о Мађарима, Немцима, Шокцима, данас Хрватима-Шокцима, Ромима, Јеврејима и другима који су са српском већином живели, како у Болману, тако и у Новом Болману и Мајишким Међама.

Верно је приказан и верски мозаик, од православних Срба, до римокатолика, лутерана, израелита.

Специфичан, обиман и не мање вредан део ове књиге представља историја Болмана кроз приче, које је сакупио Видоје Јовић. Из овог дела види се специфичност говора, па и менталитет Болманаца. Приказане су и све крсне славе у Болману, по породицама.

Аутор се потрудио да нам представи и познате Болманце: др Стевана Бојанина, Миливоја Грујића, др Светомира Бојанина, Милована Бошњака, Јована Лазића, народног хероја, итд.

„Мали рјечник болманског дивана” представља допринос упознавању целине говора војвођанских Срба.

Велика библиографија карактерише ову књигу. Регистар појмова и регистар имена додатно употпуњују њену вредност. Биографије аутора и сарадника појашњавају нам како је уопште овако волуминозна књига о Болману могла настати.

Три мапе: мапа Барање, мапа болманског атара и мапа насеља Болман из 1891, пружа читаоцу прилику да се мисаоно прошета кроз топониме ове књиге.

Закључак и оцена су више него позитивни.

Нека ова књига послужи као инспирација и донекле као упутство и за друге ауторе из Барање да опишу своја места.

Имамо ли права да заборавимо Барању?!

Гледајући и на историјску дубину и на географску ширину – немамо.

Честитке аутору и сарадницима.

*Драго Њеђован, музејски савешник,
Музеј Војводине, Нови Сад*

БОЉЕ ВЛАСТ НЕГО РАСТ!

(Гојко Грђић, *Усион и њад Тишове Југославије: Полиџекономски биланс*, Албатрос Плус, Београд 2015)

Гојко Грђић, економист, универзитетски професор (Гацко 1907 – Београд 1979) гимназију је учио у Мостару и Сарајеву, права завршио 1931. у Београду. Докторат из економских наука (*Rationalisierung, Arbeitslosigkeit und Arbeitszeitverkürzung*) одбранио је 1934. на Филозофском факултету у Берлину. У Министарству трговине и индустрије радио је од 1936. до 1938, када је изабран за доцента Економско-комерцијалне високе школе у Београду где је до 1943. предавао Привредну историју и Историју економских доктрина. По ослобођењу земље распоређен је у Председништво владе НР Србије. За доцента београдског Економског факултета изабран је 1948, ванредног професора 1951, а за редовног професора 1954. Предавао је на предметима Економска статистика и Макроекономски биланси, од 1955. до пензионисања 1977. био је шеф Катедре за статистику и математику, а једно време и декан.

Цењен је као међународни зналац у области система макроекономских биланса и пионир те дисциплине, као и теорије економске статистике у Југославији. Био је оснивач, председник и почасни члан Статистичког друштва Југославије, покретач и дугогодишњи главни и одговорни уредник *Статистичке ревије*, члан Редакционог одбора часописа *Економист*, *Становнички* и *Економски анали* и Секције за научни рад Савеза економиста Југославије, члан Међународног друштва за проучавање народног дохотка и друштвеног богатства и Међународног статистичког института. Сарађивао је и у *Лейбуису Машице српске* (1939).

Грђић је написао десетине књига и стотине научних чланака. Поменимо неке веће радове: *Континенцијална блокада или блокада континенција*, Београд 1941; *Привреда Римског царства и привредни узроци његове пројаси*, Београд 1941; *Индустријска статистика*, Београд 1950; *Привредна историја Европе*, Београд 1952; *Привредни развој Србије и Вој-*

водине, Београд 1953; *Народни доходак: методолошка студија*, Београд 1955; *Мерење, праћење и анализа продуктивности рада*, Београд 1960; *Историја међународне трговине до 1870. године*, Љубљана 1961; *Основи економске статистике: са уводом у демографску статистику*, Београд 1955; *Развој привреде Србије и Војводине од ослобођења од Турака*, Београд 1963; *The reproducible tangible wealth of Yugoslavia*, Београд 1965; *Народни доходак и привредни биланси*, Београд 1966; *Систем народнопривредних биланса: њихова генеза и еволуција*, Београд 1967; *Статистика за економисте*, Београд 1970 (коаутор); *Две деценије развоја привреде СР Србије*, Београд 1972; *Макроекономски биланси*, Београд 1975; *Дугогорочне тенденције развоја Херцеговине до 1941. године: историјско наслеђе*, б. м. 1977; *Економско-статистичка анализа. Део 1–2*, Београд 1980 (коаутор); *Економска статистика*, Београд 1990, 1991 (коаутор).

* * *

Оставио је иза себе рукопис студије „Југославија на раскршћу” с поглављима: Када су живи завидели мртвима; Комунистички манифест и ново социјалистичко друштво у Југославији; Комунистичка партија – предводница радничке класе; Трансформација социјалистичке економије; Инвестиције и социјалистички развој земље; Стварање радничке класе и социјалистичких односа; Међурегионални односи и концепт вишенационалне заједнице; Корупција или враћање приватном власништву; Банкарство на социјалистички начин; На раскрсници.

У једној верзији предговора написао је: „Рад на овој књизи започео сам негде 1948. године, у време када су се црвене заставе вијориле Југославијом и када је Комунистичка партија победила спољне и унутрашње непријатеље.

Ослобођење земље од фашистичких окупатора и њихових сарадника ставило је многе људе, који се нису нашли међу ослободиоцима, пред тешку дилему, да ли да напусте земљу, или да остану код куће, јер је грађански рат, који је претходио ослобођењу, довео до усијања односе међу људима. С обзиром на то да сам се затекао у новим околностима, желео сам да присуствујем доласку нове епохе у моју земљу и да будем сведок реализације једне идеје, која је заокупљала многе велике умове више од једног века.

Студија је резултат тридесетогодишњег посматрања и бележења догађаја у земљи, анализирања резултата социјалног система који је претендовао да буде оквир убрзаног и успешног социо-економског развоја земље. Овај тешки посао захтевао је познавање чињеница, које су за многе биле недоступне, као и зналачко одабирање и објашњавање догађаја, процењујући њихову важност и релевантност за одређени проблем.

Ја сам био један од оних који су били радосни због успеха и жалосни због неуспеха новог друштвеног система и ако има нешто што ме је натерало да пишем, била је моја жеља да пронађем праву истину, супротставивши је мору грешака у којима се мој народ изгубио и у које су се, такође, умешали и други народи.

Изабравши научни метод анализирања, нисам желео да напишем досадну књигу намењену само професорима економије, права и политичких наука. Сматрам да је тема студије занимљива, за све људе који воле књигу, па сам се стога и трудио да њена садржина буде што доступнија широком кругу читалаца¹.

Грђићева ћерка – госпођа Смиљка Соретић – 35 година од завршетка рукописа (1979) послала га је, по академику Драгољубу Живојиновићу, српском издавачу. Када је Грђићев рукопис с Флориде стигао у Београд није садржавао напред цитирану верзију предговора¹. Њу је приређивач (тек по изласку књиге из штампе) пронашао (на страни 119) књиге Гојковог брата (Ристо Грђић, *Зайиси из Херцеговине: Успомене ђосланика и ујравника*

¹ За разлику од цитираног текста из књиге Ристе Грђића *Предговор аутора* у књизи Гојка Грђића – краћа уводна фактографска прегледна информација – нема исповедно-експланаторну ноту нити специфичну документарну тежину.

Канцеларије Српске Папирјарције, Агенција Филип Вишњић, Београд 2012).

* * *

После првог читања овог аутентичног документа једног бурног времена који се после више деценија промале на светлост дана, Грђићев спис би се могао сврстати у специфичну научну студију којој би негде у (под) наслову² примерено стајао термин *расуђивање*, као примарна ознака за његову ригорозну (пре свега егзактну квантитативну макроекономску, па нешто *мекшу* – одражавајући природу предмета истраживања – „квалитативну” мултидисциплинарни: социолошку, политиколошку, историјску...) анализу коју дискретно прати и *јросуђивање* друштвених појава и процеса.

Његово *основно јолазиције* није нигде експлицирано; уз минималан реконструктивни напор оно би се могло одредити као *еволуционистичко*: пажљив читалац открива да Грђић сматра да друштво (као и природа: *patura...*) не чини (и не треба да чини) скокове (...non facit saltum)³. Када се пружи прилика

² Оригинални наслов рукописа био је *Јужославија на раскршћу: 35 година социјализма*. С обзиром на то да је Југославија у међувремену напустила не само то раскршће него и сишла са историјске сцене, приређивач је сматрао да је примерени да на корицама књиге стоји: *Успои и јад Тишове Јужославије: јолишекономски биланс*. Књига пред нама могла би да носи назив и: *Биланс Тишове Јужославије; Полиитички ум јроитив економског разума; Полиитички интиерес јроитив економске рационалности; Полиитички волунитаризам versus економска логика...* У сваком случају овај рад био је означен као студија случаја развоја једне (социјалистичке) земље у епохи коју симболише Тито и титоизам, личност и специфичан друштвено-политички систем.

³ Додајмо: историјско искуство показује да – поједностављено говорећи – револуционарни занос кратко траје, убрзо почиње свађа око плена, да би, пре или касније, револуција појела своју децу. После политичког преврата (социјалистичку, а можда и сваку) револуцију мирнодопска еволуција претвара у бирократски окошталог (али свепрожимајућег, готово свемоћног) Левијатана. Стога „права” („научно заснована”) револуционарна идеологија, као лек за бољке реалног социјализма препоручује перманентну (Троцки) или културну (Мао) револуцију. И сваки концепт непрекидне револуције доживљава нужно пораз, јер, на крају крајева, неко мора и да ради (револуционар као професија ипак изгледа да је *contradictio in adjecto*, а и не могу и не треба сви да буду револуционари; довољно је да о револу-

за револуцију (на пример, рат) – као што се то десило у Југославији четрдесетих година 20. века онда се раскида с „мрачном” прошлошћу, јуриша незадрживо у „светлу” будућност, дакле, отпочиње (милом и силом) спровођење револуционарних идеала у дело.

А шта је револуција?

По историософском тумачењу Троцког: „Револуција је инспирисани бес историје.”⁴ (При том не треба заборавити да Троцки тврди да је његова теорија револуције *научно*⁵ заснована⁶).

Како да се у интелектуалној равни с исказом овог типа ухвати у коштац *економисџи* који је 1935. докторирао у Берлину код тамошњих *Wirtschaftswissenschaftshauptströmung* немачких професора упијајући од њих *советије здравог разума о рационализацији*, незапослености и скраћивању радног времена и који се стицајем околности после 1945. у родној земљи нашао у амбијенту (најпре две године) обнове и изградње, а потом у првим сценама „јуриша на небо” – градњи социјализма као првој фази комунизма.

Грђић на почетку студије полази од уверења да је у питању *идеолошки фанатизам*, тј. да револуционари искрено и поштено изводе преврат не сумњајући уопште у то да

ционарној телеологији брине авангарда), другим речима: револуционарни полако потискује функционални легитимитет. Живот се враћа у колотечину, тече даље... Враћа се својој „природи”. А у Природи – Амур није ни престајао да тече...

⁴ Југословенски револуционари нису били инспирисани Троцким него Марксом, Стаљином и Лењином. Ипак тумачење марксизма које износи Троцки заслужује пажњу: „Марксизам себе сматра свесним изразом несвесног историјског процеса. Али ‘несвесни’ процес се – у историјско-философском, не у психолошком смислу – подудара са својим свесним изразом само на највишем врху, кад масе, самим елементарним притиском, продиру кроз друштвену рутину и дају победнички израз најдубљим потребама историјског развоја ... Стваралачки спој свесног и несвесног је оно што се најчешће назива инспирацијом. Револуција је инспирисани бес историје.”

⁵ Која је разлика између науке и идеологије? Циљ науке је да стварност објашњава, *мешана наука* да се бави разумевањем (смисла) појава и процеса [Von Wright 1975], а *идеологије* да брани интересе и усмерава – пројектује и „деконструира” – пост-историјска збивања.

⁶ Проблем лежи у радничкој класи која није „научно расположена” па не следи и у живот не спроводи његове усређитељске идеје.

ће победоносна револуција довести на власт радничку класу која ће – тако ослобођена – еманциповати и остале друштвене слојеве и изградити бесконфликтни и транспарентни рај на земљи у којем ће се сви према раду односити као према хобију, а расподела (без размене) вршиће се према потребама⁷.

Много је препрека у стварном животу у реализацији идеала, претакање (најчешће без посредовања /ohne Vermittlung/) у стварност. Отуд различита изопачења, аномije..., а неретко и (хегеловска) циљна хетерономија (Heteronomie der Zwecke).

Како анализа одмиче Грђић (најпре ретко, па све чешће) релативизује став о поштености, бенеvolentном идеолошком фанатизму: разблажава га скепсом да је можда у питању и *незнање* (па отуд несналажење и импровизација⁸): после Стаљинових оптужби „југословенских другова” 1948. за малограђанштину и општи ревизионизам (издају да не помињемо), чак се позајмљују идеолошке формуле из „непријатељског” (декларативно истоветног, али практично ривалског) идеолошког арсенала (на пример, о колективизацији на селу – од чега се брзо одустало – и о решавању националног питања, на чему се после врло „креативно” радило све до Устава 1974, односно до слома савезне државе; могло би се врло убедљиво аргументовати да су те креације (уграђени дестабилизатори) том слому знатно – ако не и пресудно – допринели.

На крају, с неверицом и зачуђено, Грђић се запитао да ли се у основи *све врћи* (а можда и од почетка вртело) *око власџи*, другим речима да је овде у питању идеологија као средство остварења одређених интереса (пре свега освајања и потом очувања власти⁹).

У уводном делу Грђић пореди идеолошко-политичке прокламације и остварене

⁷ Практични проблеми претварања идеала у стварност изванредно су приказани у књизи *Банкар анархистџи* [Песоа 2011].

⁸ Немачки економист Томас Егер (Thomas Eger) сликовито описује како се у другој Југославији кретало у идејне (политичке, економске, друштвене...) пројекте: југословенски лидери („дилетантански ентузијастички”) најпре забоду стрелу, па онда око ње цртају кругове мете [Eger 1980].

⁹ Револуционари су поштено почели, имали су добре намере, али власт их је искварила; а како и не би, јер (природно?) „и анђелима када дођу на власт рогови нарасту” [Политика 23. мај 1971].

результате у привредном расту. Први критеријуми вредновања успешности јесте степен остварености (тачније: остваривости уопште) идеала; дакле, сама идеологија је стандард за оцену емпиријски постојећег, реалног, друштва, односно друштва у *изградњи* (степен, мера остварености револуционарног пројекта). Колика је доследност у његовој примени? Има ли одступања (НЕП-овског или неког другог типа)?

Он затим успешност посматра кроз призму трошкова плаћених за остваривање резултата, тј. мери ефикасности примењене идеологије¹⁰.

Реалне економске и друштвене процесе чинили су поред идеолошки инспирисаних и политички диригованих, аутономни привредни процеси (део формалног сектора или неформални сектор, тј. подземни токови; корупција и криминал – сива зона). Целину тих токова (и сав њихов диверзитет) треба обухватити и подврћи анализи. То Грђић у специфич-

¹⁰ „Постоје два основна типа одбране *идеје* социјализма односно комунизма:

По једном је са самим теоријским идеалом социјализма све у реду, а проблем је само у томе што је бирократизовано и корумпирано руководство реал-социјализма, у циљу перпетуирања свога привилегованог положаја, блокирало његову реализацију тиме што у недоглед одлаже конституисање слободне асоцијације удружених произвођача, тј. непосредне демократије совјета.

По другом, с изворним пројектом комунизма све је у реду, само што још није сазрело време за његову пуну реализацију, због недовољно развијених производних снага у које треба укључивати и самосвест главног револуционарног субјекта, пролетеријата који још није у довољној мери постао свестан своје историјске класне мисије. Оваква одбрана социјализма даје легитимитет револуционарној мањини, пролетерској авангарди, да управља друштвеном већином, јер она, пошто поседује увид у унутрашње законитости историјског развоја, зна боље шта је прави интерес те већине од ње саме. То је оправдавање револуционарног патернализма” [Дивјак 2015].

Дивјак сматра да су „реалсоцијализму, због његовог утопијског карактера, биле иманентне неразрешиве контрадикције, те је њему отуда била својствена перманентна неефикасност. За разлику од тога, либерал-демократски систем је испољио, и поред великих криза у које је нападао, велику ефикасност. у државама с таквим системима је већ одавно концентрисана највећа економска, политичка, технолошка и војна моћ” [Дивјак 2015].

ном холистичком кључу и чини укључујући у анализу индиректне друштвене трошкове (девијације, аберације, разни облици социјалне патологије) који по њему обавезно треба да уђу у свако „друштвено рачуноводство”.

С обзиром на то да је целовито обухватио друштвени живот – с нагласком свакако на економској димензији – то је за сваки сегмент морао да примени и одговарајућу методологију¹¹ (не робујући само једном методу, он не напушта методичност; напротив).

Његов методски плурализам по дефиницији значи не само негацију монизма у методологији, већ и у идеологији (свака идеологија је монистичка, и ексклузивистичка), а онда, консеквентно томе, његов приступ представља негацију (сваке) идеологије и имплицира критику (сваког) монополизма у стварности.

Социјалистички друштвено-економски систем одликује његово свесно (програмско) обликовање, насупротив мањој или већој спонтаности („органском расту”; Грђић: „аутоматизму”) претходних система. Ово тим пре ако је социјалистичка привреда инаугурисана свесном политичком – револуционарном – акцијом (инспирисаном социјалистичким/комунистичким идеалима). У том случају институције социјалистичке привреде замишљају се као израз свесне акције револуционарних субјеката. Не рачунајући интервал преврата (који по правилу карактерише насилије) те институције су – по дефиницији – кооперативног карактера. Социјалистичка привреда, међутим, има и значајне метаекономске задатке (који нису постављени ранијим привредама као непосредан захтев): да буде правична (неексплоататорска), да обезбеђује једнакост, слободу, непосредну демократију, општу еманципацију... Несумњиво, битну претпоставку остварења ових стратешких (револуционарних) циљева чини релативно

¹¹ На пример, где није било званичне статистике, ту се ослања на новинско извештавање о аферама, и тсл. Код Грђића то представља само допуну фактографије, односно емпиријске грађе, на основни извор података. За разлику од Грђића, словеначки политички активист и економист Љубо Сирц, на пример, живећи у иностранству, није имао приступ свим статистичким подацима па се у писању књиге о привреди социјалистичке Југославије (у периоду који је подударан с Грђићевим) ослањао највећим делом на текстове објављене у београдском привредном недељнику *Економска јолијка*.

развијена материјална основа. Отуд функција економске ефикасности институција социјалистичке привреде нимало не губи на значају. Напротив, да није тако, могло би се и економску ефикасност прогласити декретом или било којим волунтаристичким актом¹². Пракса је веома упечатљиво показала да се та ефикасност не може обезбедити никаквим декларацијама ни нормативним ентузијазмом. Она је највећим делом детерминисана достигнућим степеном (и структуром) економске развијености. Тај елемент указује на нужност уважавања генетичког аспекта у креирању институција социјалистичке привреде. Али, као што је већ речено, за разлику од осталих привреда, социјалистичка привреда је и телеолошки „импрегнирана”. Она је, дакле, с једне стране, дефинисана помоћу телеолошког принципа (у смислу трансценденције постојећег), а, с друге стране, у њу је нужно уграђен и генетички принцип, односно принцип економске ефикасности (рационалности привређивања). У томе је била, једна од фундаменталних противречности социјалистичке привреде, односно социјалистичког друштвено-економског система¹³. Та нерешива

¹² Другим речима, оскудицу је немогуће победити голом вољом, или једноставније: не може се победити економска логика (као што се не може „победити” ни логика математике). Таква победа је обично Пирова – или кратко траје или је њена цена тако висока да се она показује неисплативом, ако не и бесмисленом. Спорна је сама идеја победе, односно жудња за победом у сферама где је можда релевантније (и плодотворније) трагање за истином. Победа или истина? Полемика или дијалог? Питања су вероватно трајно отворена упркос *ендистичким* настојањима „победника” (или кандидата за победнике) да их трајно затворе (*Endlösung*, „крај историје”).

¹³ Увођењем самоуправљања у радне колективе (оуризација) у Југославији, ово питање (и његово дневно – *neverendum* – решавање) лоцирано је и у микроекономску равн. Настала је заиста специфична („уникатна”) ситуација: *први њуш у историји у једном (привредном) субјекту требало је да се* (успешно: на кратак и дуг рок) *сједини реализација моћива револуције и моћива привређивања*. Револуција је мотивисана остварењем нових хуманих односа који надилазе постојеће. На другој страни, микро мотиви привређивања везани су за наслеђену економску основу и (општу) економску логику. Аутори доктрине самоуправног социјализма сматрали су да су створили идеалан систем који је истовремено максимално хуман и максимално ефикасан. У свакодневной пракси на решавање квадратуре круга *хуманост-ефикасност* трошена је огромна

контрадикција довела је на крају до урушавања система. Слomu је претходила серија неуспешних привредних реформи.

Стално отворено питање ефикасности реалсоцијалистичке привреде повремено се (када би ефикасност дошла до критичке тачке која би угрозила просту репродукцију) постављало као проблем привредних реформи у социјализму. Њих су периодично предузимали у земљама реалног социјализма, најчешће без довољног објашњења узрока иницираних промена. Дубља анализа узрока реформе се избегавала, јер је захтевала критички однос према искуствима из прошлости. Стога се избегавало (како се то тада у владајућим медијима називало) „препирање с прошлoшћу”. У том контексту, најчешће се није наглашавала ни веза с ранијим реформама, њиховим узроцима и исходима.

С обзиром на то да су реформе готово увек изнуђене падом производне активности и економске ефикасности, најчешће се као њихов циљ наводи „прелаз од екстензивног на интензивнији” начин привређивања. То само по себи није безначајно, иако се одмах поставља питање остваривости и овако уско дефинисаног циља. Наиме, нерационално привређивање најчешће је симптом отворених бројних друштвених проблема. Мултипликовање тешкоћа у привреди доводи у питање основе привредног система и стратегије развоја, а низ друштвених *конфликаита* нужно намеће преиспитивање готово свих компонената друштвеног живота. Према томе, успешна реформа не може да се схвати само као економски процес (још мање као само монетарни, на шта се својевремено у основи свео Аврамовићев Програм I) чији је циљ повећање стопе раста економских агрегата – она је и друштвени процес у којем се сукобљавају захтеви хетерогених слојева становништва (што је одмах дошло до изражаја чим је Програм II отворио питање државе и својине) [Аврамовић 1996]. Исход тог процеса зависи од „количине” моћи којом реформаторски слојеви располажу (ако их уопште има!), али и од (почетних) стратешких намера (опет: ако их уопште има!),

индивидуална и друштвена енегија, да на крају не би остало ништа и од хуманости и од ефикасности, као у Брехтовој (календарској) причи о господину К. који је хтео да шимшир у својој башти обликује у савршену куглу. После низа *покушаја* и *погрешака*, на крају, није било ни кугле ни шимшира.

као и од типа друштва у чијем контексту се реформа реализује.

Вероватно да ће исходи бити различити ако се реформа уводи и остварује у контексту „економског“, „политичког“ или неког другог типа друштва. Овде је реч о „чистим“ моделима друштва, а не о реалним друштвима која чине различите комбинације модела. У економском друштву економска моћ представља извор друштвене моћи; у политичком друштву моћ извире из политичке моћи, док је, на пример у неком информатичком друштву друштвена моћ заснована на монопољу над (технолошким и/или пословним) информацијама. Овакво (условно) разликовање типова друштава нужно је због формулисања различитих стратегија (примерених типу друштва) за (успешну) реализацију реформских пројеката. У ствари, овде се даје имплицитно и одговор на питање која врста реформе у ком друштву има приоритет.

* * *

С обзиром на то да и у постсоцијалистичким (као и раније у реалсоцијалистичким) друштвима доминира *вољшћика* (свака, па и економска, моћ извире из политичке моћи), несумњиво је да се и кључ укупних промена налази у овој области.

Показатељи економске ефикасности и оптималности могу се релативно прецизно мерити, а тиме и утврдити индивидуални допринос појединих институција општој ефикасности. Тај допринос не може се посматрати изоловано од:

1. читавог мотивационог комплекса индивидуалних актера, тј. од питања (економске и неекономске) побуде и принуде, као и од,
2. већ поменутог питања расподеле моћи у друштву и привреди.

Наиме, у условима слободне утакмице, не побеђују само економски *ефикаснији* него и *моћнији* субјекти. А већа моћ може да буде заснована не само на већој ефикасности, него и на неком монопољу. Отуд потреба друштвене контроле моћи. Потреба за друштвеном контролом моћи јавља се у једном случају из економских, а у другом из политичких разлога:

- а) Претерана концентрација и монополизација капитала може да онемогући њихову даљу рационалну употребу и репродуковање, али и да подстиче рентнијерство и паразитизам,

- б) Акумулација економског богатства тежи да подрије демократске политичке процесе, стога она мора бити контролисана.

Зато реформска стратегија нужно подразумева и специфичне институције друштвене контроле друштвене (економске и политичке) моћи.

* * *

Зашто су сви покушаји привредних реформи у реал-социјализму лоше завршили? Сваки успех економске реформе доводио је до подривања постојећег политичког монопола, тако да су све привредне реформе у бившим социјалистичким земљама остале „приче с тужним крајем“ (који се циклички понављао, од НЕП-а па све до имплозије реалног социјализма).¹⁴

Када би после иницирања реформи привреда живнула, продуктивност и ефикасност почела да расте, спонтано би се јављали захтеви за радикализацијом реформи како би оне постале иреверзибилне и како би ојачали нови економски центри моћи – субјекти реформских промена – и ослабили кочничари. Другим речима, намеће се потреба *ресетиовања* друштвено економског система примарно реконфигурацијом моћи. Владајућа политичка суперструктура то нормално доживљава као угрожавање своје монополске позиције, па пред избором: снажнија динамика привреде, њен ефикаснији раст и губитак контроле на свим друштвеним процесима *или* суспензија реформи и задржавање (чак „превентивно“ јачање) политичке моћи и из ње изведене контроле, владајућа политичка класа, без оклевања, опредељује се за другу солацију. Дилема *расти или власи?* фактички и не постоји.

* * *

¹⁴ А и данас, с обзиром на то да је и даље у центру питање свих питања – *йишање моћи, а не ефикасности* – историја се понавља...: Транзиција је у изостреном виду изнела све проблеме ранијих реформи на површину; она не само да их показала у огољеном виду него је (додуше, како се касније показало, више декларативно него стварно) подразумевала и нове амбиције и циљеве које треба остварити у неповољнијем унутрашњем и међународном окружењу. Отуд је транзиција, објективно посматрано, тежи и сложенији проблем него што су то биле раније реформе. А спроводе је („нови“) идеолози и („стари“) дилетанти.

Последње декаде 20. века обележили су различити конструкти којима је термин и појам „крај” заједнички:

- „крај идеологије” (Липсет /Seymour M. Lipset/ и Бел /Daniel Bell/) треба да означи опадајући утицај класа на политику, где левица и десница прихватају класни мир државе благостања,
- „крај историје” (Фукујама /Francis Fukuyama/) је дошао, јер оно што данас постоји као облик друштвене организације и системско решење и развијеним западним земљама представља последњу степену у досадашњем хиљадама година старом трагању човека за бољим; систем либералне демократије је најбољи могући и неће бити трагања за новим ни тежњи за променом,
- „крај географије” најавио је Маклуан (Marshall McLuhan): електронски медији направили су од земљине кугле „глобално село”; различити технолошки детерминисти развили су идеју и пренели је и у друге системе информација – када у једном, истом, тренутку, сви „глобални” грађани буду могли да добију (сваку) информацију, онда то значи да физичке дистанце више не постоје, тј. да је укинута простор (детериторијализација) као што наводно „крај историје” („деисторизација”, *разисторија*) укида време.

Наступа, дакле, време универзализације, уместо сукоба цивилизација (Хантингтон /Samuel Huntington/) долази *ера глобалне цивилизације* (у којој политика и култура не смеју да стоје на путу економској експанзији).

Сложена и противречна стварност довела је и стално доводи у питање редукционистички карактер ових интелектуалних творевина. Ове теорије, показује се, нису настале само као плод тежње за објашњењем и разумевањем појава и процеса, оне имплицитно и оправдавају и усмеравају (што је улога идеологија, тако да нема говора о некаквом њиховом крају, јер нема краја интересима: они се чак универзализују¹⁵), дакле, те теорије,

поред аналитичко-експланаторне, играју и *легијимизацијску* улогу.

Истовремено су све снажније тенденције *комерцијализације* и *корпоративизације*. Све је предмет купопродаје (укључујући и људе, њихове органе, па и душе¹⁶). Максимална количина (као циљ) и максимална брзина („брзи прождиру споре”¹⁷) врхунске су и (једине) вредности; оне замењују сваку вештину (и, дакако, врлину). Оне су једино мерило успеха. А да бисмо били успешни морамо се *инкорпорирати*: влада је постала корпорација, партија је постала корпорација, и болница је корпорација, то је и школа, и научноистраживачки институт, чак и црква, војска је професионална, плаћеничка (солдати убијају за солде)... Циљна функција корпорације је максималан профит. Дакле, школа не образује и не васпитава, научници не трагају за истином, војници не бране земљу, политичари не брину о општем добру (сматра се да је *државничко* понашање атавизам прошлости), свештеници не брину о душама верника, економија је постала нова религија, сви су у бизнис сектору у трци за максималном добити. У

(слабијих): „Ако видимо да побеђује Немачка, ми треба да помогнемо Русију, а ако видимо да побеђује Русија, ми треба да помогнемо Немачку, да би их се што више међусобно поубијало”, рекао је 1942. године у америчком Сенату Хари Труман [Truman 5. јул 1942] дајући парадигматичан пример схватања интереса великих моћника.

Овако поимање „голих” интереса лишено осећања и принципијелности, на граници цинизма, очигледно је прирасло срцу и малим моћницима који га примењују на сопственим поданицима. У томе најчешће имају подршку споља, опет, из неких „виших” интереса.

¹⁶ Шта се о томе мислило пре две хиљаде година: „Нација може да преживи своје будале, па чак и амбициозне. Али нација не може да преживи издају изнутра. Непријатељ пред вратима је мање страхан, јер је познат и носи своју заставу отворено, док се издајник креће слободно унутар градских капија; његов лукави шапат шири се свим улицама и чује се ... у кулоарима владе. Такав издајник нам се не појављује као издајник, он прича гласом који је жртвама близак и пријатан; његово лице и начин одевања сличан је њиховом и он оживљава ону покованост која лежи дубоко у срцу сваког човека. Издајник разара душу нације, подрива темеље града, шири заразу у телу политике, све док она не подлегне његовој болести. Мање се треба плашити убица – издајник је куга!” (Цицерон). Шта се отада променило? В. у: [Bест 2013].

¹⁷ „Die Schnellen fressen die Langsamen” [Leitschuh-Fecht 1997].

¹⁵ Модерни рационализам (наспротив стратизма и хероизму романтизма) донео је универзализацију интереса и њихову легитимизацију. И то не само као легитимност интереса опстанка и развоја, тј. побољшања живота појединца и заједнице, него и, с обзиром на реалну констелацију моћи, као легитимност интереса потчињавања, искоришћавања и уништења других

свету доминирају тенденције замене културе забавом, образовање замењује обуку, науку – технике убеђивања (геномика ума¹⁸), а политичка сцена поприма све више обележја циркуса и сточне пијаце. Тиме се губи аутономија појединих друштвених сфера (политике, науке, здравства, просвете, спорта, медија...), срозава се њихов квалитет, губи се њихова аутентичност и разлог постојања. Личности постају све више индивидуе (редуковане на функцију пореског обвезника и потрошача¹⁹), губи се смисао егзистенције, људи постају сувишни²⁰ – отуд све снажнија пропаганда трансхуманиста²¹. Изгубљен је тиме и *смисао развоја*. Криза је постала перманентно стање на кога се треба привикавати.

¹⁸ Више о томе у: [Кара Мурза 2011].

¹⁹ Нема произвођача који би могли бити опорезовани и који би се својим зарадама на тржишту потрошних добара појавили као носиоци ефективне тражње. Падају буџетски приходи, пада тражња; зато настају *кризе*.

²⁰ Сматра се да више од половине оних који сада ступају у радно способно доба никада неће добити посао. Зато им се препоручује идеја самозапошљавања, тј. да сами измисле себи посао (ако хоће да раде); трагање за исплативим послом (који им обезбеђује минимум егзистенције) јача индивидуалну креативност! – цинични је коментар *експерата* који (јер су при власти) примају неколико плата.

²¹ „Постчовек” или „натчовек”, по схватању „трансхуманиста”, биће бесполни киборг испуњен имплантима, који ће се размножавати помоћу вештачке оплодне, имајући притом могућност да егзистира у разним „телима”. Главна тежња је – достизање бесмртности (биолошке и „дигиталне”) и стварање „суперразума”, према коме ће човек бити створење нижег нивоа.

На то упозорава и Фукујама у књизи *Наша њосийхумана будућност. Последице биотехнолошке револуције* [Fukuyama 2002]. У тој књизи он разматра потенцијалну опасност за либералну демократију коју представља употреба нових биотехнологија које се користе у трансхуманистичке сврхе. Он тврди да нас резултати биомедицинских иновација суочавају с могућом будућношћу у којој ће наше човечанство бити измењено до непрепознатљивости. Фукујама скицира кратку историју човекових промена у схватању природе: од Платоновог и Аристотеловог уверења да људска бића имају „природан крај” до идеала утописта и диктатора модерног доба који желе да трансформишу друштво у идеолошке сврхе. Фукујама сматра да ће способност манипулисања ДНК-ом потомака једне особе имати дубоке, и потенцијално страховите, последице по политички поредак, иако се то можда чини с најбољим намерама.

Томе служе различити reality shows. Постмодернистичка идеологија све то релативизује, све вредности поравнава, и, деконструишући прошлост и садашњост, припрема нас за постхуману/постхумну будућност.

* * *

У међувремену нам се стално саветује да треба да живимо у миру и стабилности. „Мир и стабилност” су овде, на неки начин, упарени плеонастички. У ствари, „стабилност” овде стоји (као еуфемизам?!) за „контролу”. У новоговору, дакле, „стабилност” (може да) значи: све је под (*нашом*) контролом! То је суштина и старог и новог империјализма. У старом империјализму, контрола се врши директно (применом тврде силе) а у случају новог, тзв. економског империјализма много суптилније (применом меке и паметне силе; в. [Dž. Naj 2012]). Економски империјализам јавља се када једна земља (жели да) контролише другу и користи потребне ресурсе за ту контролу. Оправдање: то је јефтиније за земљу-жртву, стога она „дозвољава” да буде контролисана; оспоравање: земља-жртва увек има могућност да каже „не”, не постоји дугоочно решење, тј. одрживост економског империјализма, јер моћ (доминација) траје док трају ресурси који се користе за контролу; решење (са становишта империјалне силе): учинити земљу-жртву зависном од ресурса „контролора” (на пример, задуживањем²²).

* * *

Пред нашим очима „стари поредак” се мрви (или је већ у развалинама) пред силом чија је основна особина арогација²³ и цинизам (постмодернистички експеримент у деконструкцији). У све снажнијем процесу десуверенизација, тј. историјске десубјективизације, мали и немоћни постају објект („заморчићи”) „новог” поретка²⁴...

²² Актуелан је (и парадигматичан) случај грчког дужничког ропства. Јанис Варуфакис, нови грчки министар финансија 6. фебруара 2015. сажео је проблем у једној реченици: „A clueless political personnel, in denial of the systemic nature of the crisis, is pursuing policies akin to carpet-bombing the economy of proud European nations in order to save them.”

²³ Ми правимо историју! И (трансхуману!!) њосийисторију!!!). Ми смо богови!

²⁴ „Текућа политика Европе води је распарчавању. Најгори сценарио кризе је косовизација Грчке, Шпаније, Ирске, Португалије, Италије

Има ли још у том суморном светском пејзажу изгледа за различитост и разноликост, за универзална начела и правила, за опште вредности, за мале, слабе и сиромашне? Песимисти их не виде (јер, како општу судбину тумачи ткач Оскара Вајлда: „У рату, јаки од слабих праве робове, а у миру то чине богати од сиромашних”), оптимистички озарена лица проповедају веру у светлу будућност. А реалисти? Они – сучу рукаве!

А пре тога (ако стигну) посегну за неком књигом попут ове Грђићеве, свесни да историја не почиње од нас... И да по(р)уке оваквих књига могу имати трајн(и)ју вредност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вест, Ребека (2013). *Значење издаје*, прев. Ана Селић, Београд: Алгоритам.

Дивјак, Слободан (2015). *Идеал и сиварис* (рукопис).

Кара-Мурза, Сергеј Георгијевич (2011). *Манипулација свещћу*, прев. Сава Росић, Београд: Весна инфо и Преводилачка радионица Росић.

Песоа, Фернандо (2011). *Банкар анархис*, Београд: Службени гласник.

Политика 23. 5. 1971.

Политика, 9. 2. 2015.

Avramović, Dragoslav (1996). Demokrati-zacija svojinskih odnosa na liniji privatizacije *Ekonomika* (Beograd), 313–318.

Eger, Thomas (1980). *Das regionale Entwicklungsgefälle in Jugoslawien*, Schöningh, Paderborn.

Fukuyama, Francis (2002). *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*, Picador, New York.

Leitschuh-Fecht, Heike (1997). Jeder will der erste sein, *Die Zeit*, 19. 9. 1997, № 39.

Naj, Džozef S. (2012). *Budućnost moći*, прев. Anika Krstić, Beograd: Arhipelag.

Truman, Harry S. (1942). *U. S. Week*, 5. јул 1942.

Van Wright, G. H. (1975). *Objašnjenje i razumevanje*, Beograd: Nolit.

Часлав Оцић, дојисни члан САНУ,
Београд

итд. у протекторате који користе евро, под на-месништвом европског комесара и локалних клептократа, с омладином као јединим значајним извозним артиклом” [*Политика*, 9. 2. 2015]. Овим речима Јанис Варуфакис, онедавно грчки министар финансија, предсказао је 2014. посткризни развој Европе и Грчке уколико изостане радикални искорак из најтеже финансијске и економске кризе од Другог светског рата.

ПАНАЈОТИС Г. ХАРИТОС

Παναγιώτης Χάριτος
(1946–2014)

У ноћи између 18. и 19. јула прошле године, изненада нас је напустио наш инострани члан Редакције *Зборника*, Панајотис Г. Харитос. Сахрањен је 22. јула у родном граду Родосу где је и одржано опело у цркви Благовештења. Опело је одржао његово преосвештенство митрополит Родоса господин Кирил уз присуство многобројних званичника острва Родоса и Грчке.

Панајотис Харитос рођен је 1946. на Родосу. Потиче из угледне родоске породице, од мајке Ане и оца Гавријела Харитоса. Отац му је био водећа личност у ослобођењу Родоса после Другог светског рата и његовом присаједињењу (с осталим додеканеским острвима) Грчкој и први градоначелник Родоса.

Панајотис Харитос завршио је Правни факултет у Атини и студије дипломатије на Институту за међународне односе у Паризу. Последипломске студије из области међународног права и опште теорије и филозофије права завршио је на Римском универзитету где је и докторирао у

области међународног права. Његов докторски рад наградила је италијанска држава (Dottorato di Ricerca).

Радио је као редовни истраживач на Правном факултету Универзитета у Фрајбургу (Швајцарска) и Правном факултету Универзитета у Лунду (Шведска). Дуго година био је научни сарадник Правног факултета Римског универзитета I и Правног факултета Римског универзитета II, гостујући професор на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1994), гостујући професор (и професор) међународног права на Универзитету за економику и финансије у Санкт Петербургу (Русија) и на Одсеку за кривично право Правног факултета Универзитета у Београду у периоду од 2003. до смрти.

Био је члан Одбора директора Института за право мора Егејског универзитета на Родосу. Члан Врховног суда Грчке и Удружења правника Родоса био је од 1973. године. Такође, радио је у Суду правде Европске уније. Био је председник Савеза додеканеских правника, члан Међународне асоцијације за филозофију права и социјалну филозофију, члан Међународне асоцијације за грчку филозофију, почасни председник Института за додеканеске студије. Такође је био председник Свеправославног савеза Грчке.

Научне радове објављивао је од 1968. године у референтним међународним часописима (с рецензијом) и под окриљем угледних истраживачких академских институција. Радови су редовно високо оцењивани и врло често цитирани. У последње време многи од њих доступни су и на Интернету тако да њихов утицај расте. То се посебно односи на рад „Статус Косова и Метохије према међународном праву” који је на веома посећеном интернет сајту САНУ (српску и енглеску верзију) посетио велики број читалаца и који је штампан и као посебан прилог дневним новинама *Глас* 12. фебруара 2007. године у тиражу од 70.000 примерака.

Професор др Панајотис Харитос (као говорник, модератор или члан организационог одбора) је од 1994. редовно учествовао на међународним научним скуповима које је Српска академија наука и уметности организовала у области правних и историјских наука. Плодан научни рад, високи углед који је професор Харитос уживао у међународним правничким круговима, посебно егзактно третирање „српских тема” у његовим расправама препоручило га је за члана Српске академије наука и уметности. Његовим избором за иностраног члана у новембру 2009. године Академија је не само одала признање изузетним резултатима његовог научног рада, него је допринела и њеној даљој, још интензивнијој, међународној научној сарадњи, што је несумњиво ојачало и њен углед у светској академској заједници. Харитос је био и стални члан сарадник Матице српске, пре свега, као вишегодишњи инострани члан уредништва Матичиног *Зборника за друшћивене науке*.

Нека му је вечна слава и хвала!

СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА ПАНАЈОТИСА ХАРИТОСА SELECTED BIBLIOGRAPHY OF PANAYOTIS HARITOS

Τρακῦται / Treatises

Νομικὴ Φύσις τῶν Κανόνων Διεθνούς Δικαίου (The Legal Nature of the Rules of International Law), 1967 (Registered at the National Library of Athens).

Principi e Problemi del Diritto dello Spazio (Principles and Problems of the Law of Space), 1973 (Registered at the National Library of Rome).

The Trial of Europe. A Treatise on the Applied General Theory of Law Internal and International, 1985 (Registered at the National Library of Rome).

Tesi e Idee sulla Teoria Generale del Diritto Interno ed Internazionale (Theses and Ideas on the General Theory of Law Internal and International). 1986 (Registered at the National Library of Rome).

Κυριαρχία ἐπὶ τῆς Δωδεκάνησου ἀπὸ το 1912 ἕως το 1948 (The Sovereignty on the Dodecanese from 1912 to 1948), 2008.

He is also author of the book *Rhodes the Bride of the Sun*, 1966 (published in 10.000 copies).

He has translated from Italian to Greek the book of Sergio Cotta *Itinerari Esistenziali del Diritto*, 1983 (The Existential Course of Law).

Друџе сѹјудује / Other Studies

The Legal Nature of Positive Law Internal and International. Presented to the 10th International Congress of the International Academy of Comparative Law, held in Budapest in August 1978; published in Greek in the *Dodecanesean Legal Review*, April 1981, Vol. 2, №. 2–3, pp. 85–116).

The European Frontiers in the Aegean Sea according to International Law. Presented to the International Conference on the Mediterranean Policy of EEC held in Naples in March 1981, and organized by the Istituto Universitario Orientale; published in: *Mediterranean Policy of EEC*, Napoli 1981 (Editoriale Scientifica), pp. 156–159.

The meaning of the General Theory of Law. Published in Greek in the *Dodecanesean Legal Review*, June 1982, Vol. 2. № 2, pp. 14–28.

The Existential Analysis of Law According to the School of Sergio Cotta. Published in Greek in the *Dodecanesean Legal Review*, March 1983, Vol. 4, № 1, pp. 7–37.

Five theses on the subject of the comparison. Between Natural Law and Positivism. Presented to the 12th World Congress on Philosophy of Law, of the International Society for Phi-

- osophy of Law and Social Philosophy, held in Athens in August 1985; published in Greek in the *Dodecanesean Legal Review*, Vol. 5, № 2, pp. 67–78.
- The Legal Regime of the Greek–Turkish Maritime and Air Frontiers in the Aegean Sea, According to the Conventions of Chicago and the Montego Bay, and According to the General Principles of International Law. Presented to the International Conference on the International Legal Regime of the Mediterranean, held in Rome in October 1985, and organized by the University of Rome II. Published in: *Il Regime Giuridico Internazionale del Mare Mediterraneo* – Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, II Università degli Studi di Roma, Milano 1987 Giuffrè, pp. 67–72.
- The Tragedy of the Serbian Nation in 1995. International Law and the Logic of the Illogical. Presented to international conference held in Belgrade in 1995. In: *Europe and the Serbs*, Historical Institute of the Serbian Academy, Belgrade 1996, pp. 641–653.
- The International Legal Order in the Aegean and the Turkish Challenge: Facing a New Eastern Question? In: *Islam, the Balkans and the Great Power*, Historical Institute of the Serbian Academy, Belgrade 1997, pp. 505–523.
- Conflict of Civilizations in the Balkans and the Role of International Law. In: *Encounter or Conflict of Civilizations in the Balkans* Historical Institute of the Serbian Academy, Belgrade 1998, pp. 517–531.
- The Crime Against Yugoslavia: 100 Violations of International Law, in: *Europe at the Crossroad*, Historical Institute of the Serbian Academy Belgrade 1999, pp. 87–103.
- The Issue of Sovereignty over the Dodecanese from the Treaty of Lausanne to its Final Settlement (1923–1948): The Vestiges of the Eastern Question and the Trends of its Modern Revival. In: *Europe and the Eastern Question*, Historical Institute of the Serbian Academy Belgrade 2001, pp. 415–452.
- The Sovereignty of the Southeastern European States and the Legal Status of Kosovo and Metohia According to International Law. In: *National Identity and Sovereignty in Southeastern Europe*, Historical Institute of the Serbian Academy Belgrade 2002, pp. 45–74.
- The Serbian Question from 1992 to 2000 in the Context of International Law. In: *The Great Serbia – Truth, Blunders, Abuses* (International Scientific Meeting held in Belgrade in the Serbian Academy of Sciences and Arts), Belgrade 2003, pp. 433–446.
- The Status of Kosovo and Metohia According to International Law. In: *Kosovo and Metohija – Past, Present, Future*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 2006, pp. 381–422. Also published in Serbian as an offprint by the Belgrade Newspaper *Glas* on 12 February 2007 in 70 000 copies.

Часлав Оџић,
главни и одговорни уредник ЗМСДН

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

СЕНКА БЕНГИН (Нови Сад, 1974). Доктор индустријског инжењерства и менаџмента.

Дипломирала 1999. године на Одсеку за српски језик и лингвистику на ФФ УНС. Магистрала 2011. године на ФФ УНС („Дискурсне особине пословне преписке имејлом”). Учествовала је на више домаћих и међународних научних конференција. Објавила је више научних и стручних радова у домаћим и страним часописима. У својству лектора радила на УЛ у Москви. Стекла је искуство у области маркетинга и односа с јавношћу радећи у НА „Бета” и у РА „Мекен Ериксон ПР” у Београду.

ГОРАН ВАСИН (Нови Сад, 1981). Доцент на Одсеку за историју ФФ УНС. Дипломирао је 2004 („Србија од Пожаревачког до Београдског мира 1718–1739”), магистрирао 2008 („Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890–1907”) и докторирао 2012 („Српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1888”) на Одсеку за историју ФФ УНС. Координатор је Научне трибине историчара при Одсеку за историју ФФ УНС. Изучава националну историју новог века, историју Срба у 19. и почетком 20. века, историју Карловачке митрополије. Сарадник је на капиталном пројекту МС *Српски биографски речник*.

Важније књиге: *Знаменија докумената за историју српског народа 1538–1918*, НС 2007 (коаутор); *Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*, НС 2013 (коаутор).

БИЈАНА МАНДИЋ (Соколац, РСрп, БиХ, 1973). Доцент на Катедри за музичку теорију и педагогију ФУФ УКг.

Дипломирала (1997) и магистрала (2000) на ФМУ УБг. Докторирао 2007. на ПБФ УБг („Настава и методика наставе српског народног црквеног појања између два светска рата”). У оквиру свог научног деловања на специфичан начин остварује синтезу две методике: методике општег музичког образовања и методике религијске наставе. Објавила око двадесет научних радова различитих категорија и учествовала на бројним домаћим и међународним научним скуповима и пројектима из области наставе и музичке педагогије.

НЕНАД НИНКОВИЋ (Сремска Митровица, 1983). Историчар-мастер, асистент на Одсеку за историју ФФ УНС.

Дипломирао 2007 („Развој Војне границе у првој половини XIX века”) и мастерирао 2009. године („Школство у Карловачкој митрополији од 1790. до 1812”) на Одсеку за историју ФФ УНС. Област научног истраживања: историја Срба у Хабзбуршкој монархији 18. века, историја Карловачке митрополије, историја Војне границе. Сарадник је на капиталном пројекту МС *Српски биографски речник*.

Важније књиге: *Историја Срба у Црној Гори: 1496–1918* (коаутор), НС 2013.

ЈЕЛЕНА ОБРЕНИЋ (Београд, 1988). Мастер туризмологије.

Дипломирала 2011 („Железнички саобраћај Србије као фактор и елемент туристичке понуде”) и мастерирала 2012 („Компаративна анализа заштите природе и туристичке валоризације предела изузетних одлика: Овчарско-кабларска клисура и клисура реке Градац”) на Одсеку за туризмологију ГФ УБг. Тренутно на докторским студијама на ГФ УБг на Одсеку за туризам (од 2012). Учествовала је на домаћим и иностраним конференцијама с радовима из области туризма.

ИВАНА ПЕРКОВИЋ (Београд 1970). Ванредни професор на ФМУ УУ у Београду.

Дипломирала (1995), магистрирала (1997) и докторирала (2006) на ФМУ УБг. Доцент (од 2006), а потом и ванредни професор (од 2010) на Катедри за музикологију ФМУ УУ у Београду. Научна интересовања обухватају српску црквену музику, музику у 18. веку, музичку архивистику и интердисциплинарне приступе музици. Учествовала је на многобројним домаћим и међународним научним скуповима. Резултате свог научног рада публиковала је у различитим националним и интернационалним научним часописима, колективним монографијама, енциклопедијама, лексиконима и зборницима радова. Била је руководилац пројекта о угроженим музичким архивама (пројект је финансирала Британска библиотека). Вишегодишњи је сарадник на пројектима МПНТР РС, сарадник на међународном пројекту у области химнологије (*The Canterbury Dictionary of Hymnology*) аутор и учесник недавно завршеног TEMPUS пројекта ФМУ и аутор и учесник актуелног Jean Monnet модула који се од 2014. године реализује на Катедри за музикологију ФМУ. Члан је МДС, УКМПС, ИМД, посебно студијске групе *Cantus planus*, итд. Члан је Редакције ЗМССУМ.

Важније књиге: *Музика српског Осмогласника*, Београд 2004; *Од анђеоског појања до хорске уметности*, Београд 2008; *Interdisciplinary approach to music: listening, performing, composing*, Београд 2014 (коаутор).

РАДОМИР ПОПОВИЋ (Ваљево 1954). Редовни професор на Катедри за црквену историју на ПБФ УБг.

Дипломирао теологију (1978), а затим 1982. и на Одсеку за историју ФФ УБг. Магистрирао 1986 („Црквена имовина у Немањинској Србији”) и докторирао 1989 („Рано хришћанство у Илирику пре досељавања Словена”). Шеф је Катедре за црквену историју на ПБФ УБг. Бави се историјом ране цркве на истоку – период васељенских сабора. Сарадник је Националног комитета за византолошке студије САНУ у Београду.

Важније књиге: *Црквена имовина у Немањинској Србији*, Београд 1991; *Рано хришћанство на Балкану пре досељења Словена*, Београд 1995; *Хришћанство на путу источног Илирика пре досељења Словена*, Београд 2004; *Српска црква у историји*, Србиње 1997, Београд 2002, 2005, 2013; *Православље на раскрсћу векова*, Београд 1999; *Извори за црквену историју*, Београд 2001, 2006; *Грчко-српски речник Новога завета*, Београд 2002; *Православне ђомесне цркве: прошлости, садашњости, географија, стилистика*, Београд 2004, 2009; *Православна айологија: сећање на Лазара Милина*, Београд 2005 (коаутор); *Васељенски сабори: Одабрана документија*, I–II, Београд 2011–2012; *Појмовник црквене историје*, Београд 2011, 2014.

БИЈАНА РАТКОВИЋ ЊЕГОВАН (Нова Градишка, 1957). Ванредни професор на ФТН УНС и професор струковних студија на ВПШСС у Новом Саду.

Дипломирала 1980. године на ФПН УБг (смер Новинарство). Магистрирала 1985. године на ПФ СОс, а докторирала 2003. у Центру за интердисциплинарне и мултидисциплинарне студије и развојна истраживања у Новом Саду. Аутор је три монографије, три уџбеника, више десетина радова у домаћим и међународним часописима и зборницима радова с домаћих и међународних конференција. Ужа сфера научног интересовања: медији и јавно мњење, менаџмент медија.

Важније књиге: *Српска периодика у Сремским Карловцима 1827–2014*, Нови Сад, 2014 (коауторка); *Теорија јолићичке јавности*, Сремски Карловци, 2004.

ТИЈАНА ШУРЛАН (Београд, 1972). Ванредни професор и продекан за последипломске студије на КПА у Београду.

Дипломирала 1996, магистрирала 2001. и докторирала 2010. на ПФ УБг. Ванредни професор на предмету Међународно јавно право и продекан за последипломске студије на КПА у Београду. Експертиза: међународна људска права, међународно хуманитарно право и међународно кривично право. Наставу држи на основним академским и мастер академским студијама на КПА. Експертска предавања држи на ДА „Коча Поповић” при МСП РС. Члан је Комисије за издавачку делатност КПА. Члан је Српског удружења за међународно право, као и његовог огранка при International Law Association (Лондон), те European Society for International Law (Фиренца).

Важније књиге: *Злочин против човечности у међународном кривичном праву*, Београд 2011; *Универзална међународна људска права – механизми заштите*, Београд 2014.

СКРАЋЕНИЦЕ

БиХ	Босна и Херцеговина	РА	Рекламна агенција
ВПШСС	Висока пословна школа струковних студија	РС	Република Србија
ГФ	Географски факултет	РСрп	Република Српска
ДА	Дипломатска академија	САНУ	Српска академија наука и уметности
ЗМССУМ	<i>Зборник МС за сценске уметности и музику</i>	СОс	Свеучилиште у Осијеку
ИМД	Интернационално музиколошко друштво	УБг	Универзитет у Београду
КПА	Криминалистичко полицијска академија	УКг	Универзитет у Крагујевцу
МДС	Музиколошко друштво Србије	УКМПС	Удружење композитора и музичких писаца Србије
МПНТР	Министарство просвете, науке и технолошког развоја	УЛ	Универзитет Ломоносов
МСП	Министарство спољних послова	УНС	Универзитет у Новом Саду
НА	Новинска агенција	УУ	Универзитет уметности
ПБФ	Православно богословски факултет	ФМУ	Факултет музичке уметности
ПФ	Правни факултет	ФПН	Факултет политичких наука
		ФТН	Факултет техничких наука
		ФУФ	Филолошко-уметнички факултет
		ФФ	Филозофски факултет

*Биобиблиографске белешке приредио
Владимир М. Николић*

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА

**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **20,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **10,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **5,00** €)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЗ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

E-mail: ms@maticasrpska.org.rs • www.maticasrpska.org.rs

Зборник Матице српске за друшћивене науке издаје Матица српска

Издази четири пута годишње

Уредништво и администрација:

Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska

Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street

Phone: (00381) 21 420–199; (00381) 21 6615–798

E-mail:

vnikolic@maticasrpska.org.rs

zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке* закључила је

151 (2/2015) свеску 20. маја 2015.

За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектор: Владимир М. Николић

Коректор: Владимир М. Николић

Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2015. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /

главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.

76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–

. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – На-

ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије

и

Покрајинска влада

(Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање)